

COVID-19 Pandemic Special

ISSN - 2249-5134

Perspectives

A National Interdisciplinary Annual Research Journal

Peer Reviewed
Research Journal for
Interdisciplinary
Studies of Arts
Commerce &
Social Sciences

**Vol. I
Special Issue (IX)
July 2020**

Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur - 26.
(Reaccredited 'B' by NAAC)

Perspectives : Board of Editors

Managing Editor
Dr. Yeshwant Patil
(Principal)

Editor
Dr. Sudesh Bhowate
(HoD, English & IQAC Coordinator)

Associate Editors

Dr. Mahendra Gayakwad
(HoD, Ambedkar Thought)

Dr. Megha Ramteke
(Dept. of English)

Mr. Siddharth Wani
(Librarian)

Dr. Sumedh Nagdeve
(HoD, Hindi)

Dr. Vivek Chavhan
(Dept. of Commerce)

Dr. Kamalakar Tagde
(HoD, Sociology)

Ms. Amruta Masurkar
(Dept. of Marathi)

Board of Advisors

Dr. Pradnya Bagde
(HoD, Economics)

Dr. Manisha Nagpure
(HoD, Marathi)

Dr. Narendra Bagade
(Vice Principal & HoD, Commerce)

Dr. Chandrasekhar Patil
(HoD, History)

Editorial Consultant

Dr. Vimelendra Kumar
HoD, Pali,
Banaras Hindu University (UP)

Dr. Umesh Holani
Dean, Commerce Faculty,
Jiwani University, Gwalior (MP)

Dr. C.D. Naik
HoD, Ambedkar Research Center,
Mahu (MP)

Dr. Sukhdev Dhanke
Asso. Prof. Dept. of Marathi,
Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati (MS)

Dr. Dharendra Shukla
Asso. Prof. Dept. of Hindi,
Govt. Mahatma Gandhi P.G. College (MP)

Dr. C. L. Khatri
Asso. Prof. and Head, Dept. of English,
T.P.S. College, Patna (Bihar)

Dr. Harsh Jagtap
Asso. Prof. Political Science,
Savitribai Fule Poona University (MS)

Dr. Anil Kathare
Head Dept. of History,
Shree Shivaji College, Tq. Kandhar, Nanded (MS)

Dr. Vivek Kumar
Asso. Prof. and Head, Dept. of Sociology,
Jawaharlal Nehru University, New Delhi.

Dr. Avinash R. Nikam
HoD, Economics,
PSGVPM's Arts & Commerce College, Shahada, Dist. Nandurbar (MS)

Dr. Mithilesh Awasthi
Former HoD, Hindi,
Dr. MWPWS Arts and Commerce College, Nagpur

Dr. Shubha Mishra
Former HoD, English,
Dr. MWPWS Arts and Commerce College, Nagpur

Dr. Indrajeet Orke
Former HoD, Marathi,
Dr. MWPWS Arts and Commerce College, Nagpur

About us :

Dr. Madhukarrao Wasnik PWS Arts and Commerce College began its educational crusade from 1968 with a very small strength of students in one of the backward areas of North Nagpur. It has turned into a well established institution catering to nearly four thousand students with an education inspired by the values of the Lord Buddha and Dr. Babasaheb Ambedkar. There are UG and PG Course Programmers in Arts and Commerce Streams. The institution has a well equipped library for the students and Research Cell, and Internet Facilities. With a purpose to promote research, Pali and Dr. Ambedkar Thought Research Centre has been established which benefits many Research Scholars. Research is a very meaningful activity in the institution. The College has many publications to its credit. The present publication is also another milestone in this direction. Perusing the vision of Dr. Ambedkar, our institution is constantly moving ahead to accomplish its social responsibility of providing equal education to the marginalized section of the society.

Editorial and Subscription Communication : Subscription

Perspectives Institutional Rs.300 (Annual)

Dr.Madhukarrao Wasnik PWS Arts and Individual Rs.200 (Annual)

Commerce College, Kamptee Road, Nagpur-26

Phone :0712-2653711

e-mail : perspectivepws@gmail.com

Published by : Principal, Dr. Madhukarrao Wasnik PWS Arts and Commerce College, Kamptee Road, Nagpur-26

Printed by : Panchsheel Graphics, Balabhaupeth, Nagpur

Authors will be responsible to contents and corrections

For any dispute Jurisdiction will be Nagpur Court.

Editorial

We are pleased to present this issue of *Perspectives: A National Interdisciplinary Annual Research Journal* of Dr. Madhukarrao Wasnik P.W.S. Arts and Commerce College in its tenth year. Since the inception of this journal in 2011, we are succeeding in connecting scholars from across the nation. In the first year of *Perspectives* we started this journal with the contribution of articles from the faculties of the college only but the first editor Dr. Mithilesh Awasthi (Former HoD of Hindi and Noted writer) envisioned this journal to reach to the maximum readership and to acquire a reputation as trustworthy journal for scholars. From last few issues we are getting tremendous response from research contributors and as readers and proved the words of Dr. Awasthi. Over these years scholars contributed with the studious article with contemporary and relevant interdisciplinary themes for the *Perspectives* and helped us produce quality research. With the hard work of initial editorial board, next editor Dr. Pradnya Bagde, Managing Editor and Principal Dr. Yehswant Patil, Former Advisor Dr. Shubha Mishra (Former HoD English & IQAC Coordinator) and associate editors from the college *Perspectives* earned its name in the university as well as amongst the scholars from across the nation. While presenting this issue we would like to acknowledge efforts taken by all the college faculties especially Board of editors during last ten years towards taking this journal to a significant level!

As a matter of routine work for research Committee, in the middle of session 2019-20 the editorial board decided to work upon the theme “Water conservation” for the forthcoming issue of *Perspectives* since most of the academia was engaged with the environmental themes for its conferences and journals. But from December 2019 a crooning of Covid-19 Outbreak from Wuhan China was heard which turned more dangerous by the end of March 2020. During March only most of the world went to a lockdown stage which brought life to a standstill everywhere. Towards the month of April the virus spread to European countries and America resulted into millions of casualties within three four months of its arrival. At this stage though India was away from fatal contagion here, experts were predicting equal effects on Indian communities. On one hand Covid-19 Pandemic became fatal in case of increasing deaths and number of infected in European countries touching Million, the deadly grip of this fatal disease over human communities was proving beyond our control and on the other hand it was bringing a great landslide death to the economy due to lockdown. Within few

months from the Covid-19 outbreak the big economies of the world suffered great losses in income and fell helpless before the economic slowdown with the pandemic. The stories of collapsing of industry, mass joblessness and loss of labour, migration and hunger were reaching to us from Europe terrifying each one of us. While we academia were in lockdown meditating upon how to help students with the digital media, simultaneously our editorial board was thinking to resume the work of current issue of journal along with online teaching. During one of such interactions former editor of the journal Dr. Pradnya Bagade proposed to alter the previously decided theme i.e. 'Water conservation' with the urgent theme of Covid-19 Pandemic from different aspects. Most of the members agreed with the suggestions and we prepared a flyer to circulate immediately. Since the theme was relevant and urgent we received handful of scholarly articles from across the nation with the variety of meditations on different aspects of Covid-19 pandemic and also their thoughts on post pandemic situations. In the academia May and June was the flood of webinars and e-conferences on a variety of themes mostly were concentrated upon Covid-19 outbreak that also helped the contributors to think on broader perspectives for their articles. Though towards the end of June major metro cities of the country comes under the grip of this deadly disease resultantly killing thousands of citizens and over millions of people got infected here. Though scholars had meager data to present in the research articles, yet they attempted to complete their idea of thesis to put forwards to the readers. Since the disease was deadly most of the articles are devoted towards understanding the covid-19 virus and the precaution measures to keep us safe from the contagion viz. health awareness programmes, Yoga and importance of Physical Exercise and nutrition, etc. Some of the articles are exploring the socio-economic aspects of this outbreak and meditating upon the post pandemic cures in terms of absorption of jobless people, securing food to each, medical help and boost to economy which we think are urgently needed. Few articles have focused upon importance of social services including extension services by colleges and universities during this pandemic period suggesting innovation in new ways to extend help to needy.

I have no doubt that most of the articles in the issue are seriously presented, but few are written little haphazardly due to enthusiasm only rather than adopting proper methodology. Since this is the special issue devoted to the Covid-19 pandemic we have decided to cover significant contributions made by scholars with due process of review owing to the purpose of journal to reach the readership

with the awareness campaign regarding Covid-19 Pandemic. I hope this special issue of the journal will certainly succeed in its end objective of presenting quality research and educating the masses towards this deadly disease. At the same time it will help scholars understand socio-economic undercurrents which are responsible for bringing slow down in the world economy. This issue will help in drawing urgent attention of Government, different agencies involved in disaster management and academia vis-à-vis awakened citizens to meditate on certain urgent aspects to bring the life back on the track in the post pandemic period.

Editor

INDEX

S. No.	Title of Research Paper	Author	Page No.
1	Indian Agriculture- Challenges And Opportunities During & After Covid19 Pandemic	Mr. Ajinkya G. Deshpande	1-9
2	Challenges and Reformative Measures for Higher Education in India- Post Lockdown Period	Mr. Govindaraja A.Bhatta	10-15
3	Opportunities And Challenges For Overall Development Post Corona Virus Pandemic	Dr. Anand T Chahande	16-22
4	Fight Against Corona Virus (Covid-19) Pandemic: Current Status Of India	Dr. Yeshvant Patil	23-26
5	The Study Of Impact Of Corona On Cricket	Dr. G. Ramchandra Rao	27-33
6	Yoga- The Best Hobby of Relaxation	Dr. Arunabha Ray	34-38
7	Anxiety and Aggression among Sportspersons and Non-Sportspersons with different Socio-Economic Status	Dr. MS. Manda Thengne Dr. Arvind P. Joshi	39-44
8	Corona Virus: Pandemic Disease	Dr. Nirajsingh F. Yadav	45-50
9	Corona Virus (Covid-19) Pandemic: Need Of Social Distancing	Dr. Kiran Yeshwant Patil	51-53
10	Post Corona Pandemic Challenges in Schools for Physical Education Teachers	Miss Neha Dubey	54-62
11	Understanding The Role Of Yoga In Covid-19 Pandemic :A Systematic Approach	DR. O. P. Aneja	63-66
12	Corona Virus Pandemic: Ways Of Social Change	Dr. S. H. Shakya	67-71
13	Maintaining Physical Fitness In Covid-19 Pandemic Period: A Prespective	Dr. Raju Dayaram Chawake	72-74
14	Effects Of Corona Virus Pandemic On Spheres On Life And Recoveries, Solutions	Mr. Anil Nahate	75-78
15	The Corona War Of India	Dr. Yagya Singh	79-80
16	Extension Services Initiatives by HEIs in Covid-19 Pandemic: Redefining Roles of Academic Wings	Dr. Sudesh B. Bhowate	81-90

17	सर्वांगीण विकासासाठी कोरोनानंतरची आव्हाने	प्रा. डॉ. वर्षा गंगणे	91-96
18	कोरोना महामारी आणि केंद्र सरकारचे आर्थिक पॅकेज	प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे	97-105
19	कोविड-१९ : आत्मनिर्भर भारत अभियान	डॉ. जितेन्द्र सावजी तागडे	106-110
20	भारतीय अर्थव्यवस्थेची मंदीसदृश्य स्थिती: एक दृष्टीक्षेप	डॉ. प्रशांत म. पुराणिक	111-119
21	कोरोनोत्तर काळातील व्यवस्था परिवर्तनाद्वारे शाश्वत विकास साधणारे महात्मा गांधी यांचे प्रारूप	प्रा. केदार रविंद्र केंद्रेकर,	120-124
22	कोरोना विषाणू व्हायरसचे सामाजिक जिवनाच्या विविध घटकांवर होणारे परिणाम आणि उपाय	डॉ. अश्रू जाधव	125-128
23	विश्वव्यापी कोरोना व्हायरस नंतरची आव्हाने	डॉ. निशा अशोक कळंबे	129-134
24	कोरोनाच्या काळात प्रसारमाध्यमांचा समाज मनावरील अनिष्ट परिणाम	डॉ. अमित पांडे	135-139
25	लॉक डाऊन नंतर उच्च शिक्षणातील बदल आणि आव्हाने	डॉ. जे.एस. हटवार	140-143
26	कोविड-१९ मुळे देशाचा अर्थव्यवस्थेत मोलाची भर टाकणाऱ्या शेतकऱ्यांची अवस्था	डॉ.बी.व्ही.श्रीगीरीवार	144-146
27	कोरोना महामारीमुळे स्थलांतरीत मजुर व शेती क्षेत्रावर झालेले परिणाम	प्रा. अलका वाल्मीक पाटील प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे	147-151
28	कोरोना साथीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम	कु. माधुरी रा. बोटे	152-154
29	कोरोना महामारी के प्रभाव	डॉ. रजनी हारोडे	155-158
30	कोविड-१९ सर्वेक्षण- भारतीय जनसमुदाय पर जागरूकता मूल्यांकन एक अध्ययन	डॉ. जयंत कुमार वी. रामटेके	159-164
31	कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ.सिध्दार्थ हरिदास मेश्राम	166-172

Indian Agriculture- Challenges And Opportunities During & After Covid19 Pandemic

Mr. Ajinkya G. Deshpande

Abstract:

85% of Indian farm households being small and marginal farmers, and a significant part of the population being landless farm labourers. About 69% of the total people resides in rural areas. Due to covid19 there is adverse effect on the overall agriculture and rural economy. The covid19 pandemic affects agriculture-supply chain. On demand side of agriculture goods also their slight decrease due to transportation issue and closure of restaurant. But now the restaurant is allowed to deliver parcel only, it will improve the situation to some extent. The harvesting is slightly delay due to non availability of seeds, fertilizers, labours, ancillary support, machines etc. It is expected that 9 to 14 crore of small and landless farmers will lose their jobs in agriculture sector.

People living on agriculture and allied activities, mostly those losing their income from informal employment at this lockdown period, have to be provided with alternative avenues (cash transfers) till the economy bounces back (when this health crisis is successfully overcome). The government should make this covid19 pandemic as a turning point by encouraging more agripreneurs, support agri-based industries, horticulture, herbals, ayurvedic medicines, concessional and subsidized interest on loans, proper irrigation facilities and to create a direct link between farmers and consumer to avoid middlemen to make agriculture a profitable venture rather than a 'Gamble of monsoon'.

Keywords: Small & Marginal farmers, challenges & opportunities of Agriculture sector, Aatmanirbhar Bharat Package, agri-preneurship

---

Introduction:

Agriculture is a source of livelihood for more than 50% of the people of India. India is among the leader in the production of wheat, rice and other food grains. India has three cropping seasons —Rabi, Kharif and Zaid. Rabi crops are sown in winter from October to December and harvested in summer from April to June. Some of the important rabi crops are wheat, barley, peas, gram and mustard. Though, these crops are grown in large parts of India, states from the north and north-western parts such as Punjab, Haryana, Himachal Pradesh, Jammu and Kashmir, Uttarakhand and Uttar Pradesh are important for the production of wheat and other rabi crops. Availability of precipitation during winter months due to the western temperate cyclones helps in the success of these crops. However, the

success of the green revolution in Punjab, Haryana, western Uttar Pradesh and parts of Rajasthan has also been an important factor in the growth of the above-mentioned rabi crops. Kharif crops are grown with the onset of monsoon in different parts of the country and these are harvested in September-October. Important crops grown during this season are paddy, maize, jowar, bajra, tur (arhar), moong, urad, cotton, jute, groundnut and soyabean. Some of the most important rice-growing regions are Assam, West Bengal, coastal regions of Odisha, Andhra Pradesh, Telangana, Tamil Nadu, Kerala and Maharashtra, particularly the (Konkan coast) along with Uttar Pradesh and Bihar. Recently, paddy has also become an important crop of Punjab and Haryana. In states like Assam, West Bengal and Odisha, three crops of paddy are grown in a year. These are Aus, Aman and Boro. In between the rabi and the kharif seasons, there is a short season during the summer months known as the Zaid season. Some of the crops produced during 'zaid' are watermelon, muskmelon, cucumber, vegetables and fodder crops. Sugarcane takes almost a year to grow.

(Implementation) The contribution of Agriculture and allied industries comes to be 15.87% of total GAV at current prices (Gross Value Added) in the year 2018-19. The GAV from the year 1960 is constantly decreasing. Service sector is the biggest contributing sector measuring more than 50% of total GAV.

The Indian food and grocery market are the world's sixth largest, with retail contributing 70 per cent of the sales. The Indian food processing industry accounts for 32 per cent of the country's total food market, one of the largest industries in India and is ranked fifth in terms of production, consumption, export and expected growth. It contributes around 8.80 and 8.39 per cent of Gross Value Added (GVA) in Manufacturing and Agriculture respectively, 13 per cent of India's exports and six per cent of total industrial investment. During 2018-19* crop year, food grain production is estimated at record 283.37 million tonnes. In 2019-20, Government of India is targeting food grain production of 291.1 million tonnes. As of November 2019, total area sown with rabi crops in India reached 95.35 million hectares.

India is the second largest fruit producer in the world. Production of horticulture crops is estimated at record 313.9 million metric tonne (MMT) in 2018-19 as per third advance estimates. Milk production in the country stood at 187.7 million tonnes in 2018-19, registering a growth of 6.5 per cent. Milk processing capacity is expected to double from 53.5 million MT to 108 million MT by 2025. Total agricultural exports from India grew at a CAGR of 14.61 per cent over FY10-19 to reach US\$ 38.54 billion in FY19. In FY20 (till November 2019) agriculture exports were US\$ 22.69 billion. The organic food segment in India is expected to grow at a CAGR of 10 per cent during the period 2016-21 and

reach Rs 75,000 crore (US\$ 10.73 billion) mark by 2025 from Rs 2,700 crore (US\$ 386.32 million) in 2015.

Challenges due to Covid-19 on Indian Agriculture:

(Khan) About 69% of Indian population resides in rural areas, it comes to around 700 million people. COVID-19 has struck deep into the global economy and India is no exception. In the near future, there will be obstacles like weak financial quarters, job losses, salary cuts, and lower profit margins. However, this phase too shall pass.

For the record, as per a United Nations report published in 2019, 69% of India's population resides in rural areas, which constitutes to more than 700 million people comprising farmers

(Dev) The economic shock will likely be much more severe for India, for two reasons. First, pre-COVID-19, the economy was already slowing down, compounding existing problems of unemployment, low incomes, rural distress, malnutrition, and widespread inequality. Second, India's large informal sector is particularly vulnerable. Out of the national total 465 million workers, around 91% (422 million) were informal workers in 2017-18. Lacking regular salaries or incomes, these agriculture, migrant, and other informal workers would be hardest-hit during the lockdown period. Here, I focus on the likely impacts on on agriculture, supply chains, food and nutrition security and livelihoods.

The challenges of agriculture during covid-19 pandemic are many some of them are:

- a) **Disturbance in agriculture supply chain:** The agricultural input i.e seeds, fertilizers, labour, tools etc are not supplied in the required quantity.
- b) **Labour:** The labours are to some extent stuck somewhere due to lockdown, it also affects agriculture sector.
- c) **Credit:** Functioning of bank is also affected to some extent due to lockdown, this affects functioning of loan department. Credit not available at right time.
- d) **Low demand:** The sale of dairy products; fish; poultry, etc. has also been hit during the lockdown period as the uptake by the organized industry players has been affected due to shortage of workforce and transport issues.
- e) **Farmers are compelled to sale their produce at low Price:** Due to lockdown the restaurant and other eating joints are closed, it reduces the demand. Due to peculiar feature of perish ability the farmers are compelled to sale their product at low prices, it reduces their earnings.

- f) Storage Problem: Traditionally storage is a big problem government should look after it so that storing problems can be solved. It can also save tonnes of food wasted due to lack of storage facility.**
- g) Transportation problem: Railways and other means of transport were greatly affected. The normal functioning of these transport sector is needed to the development of agriculture sector.**

The lockdown has choked off almost all economic activity. In urban areas, leading to the widespread loss of jobs and incomes for informal workers and the poor. Estimates by the Centre for Monitoring Indian Economy show that unemployment shot up from 8.4% in mid-March to 23% in the first week of April. In urban areas, unemployment soared to 30.9% as of April 5. The shutdown will cause untold misery for informal workers and the poor, who lead precarious lives facing hunger and malnutrition.

Opportunities after Covid-19 to Indian Agriculture:

- a) **Agri-preneurship:** An agri-preneurship is any business in the agricultural industry which includes production agriculture, food, fiber, the environment and natural resources
- b) **Reconstruct the agriculture system:**
- c) **Covid-19 pandemic is an opportunity for the exporters of tea, honey, milk, horticultural products.** India's agricultural exports are valued at 38 billion US Dollars in 2018-19 and can rise up further with conducive policies. Development of export-supportive infrastructure and logistics would need investments and support of the private sector, that will be in the long term interests of farmers in boosting their income. Indian Meteorological Department has officially announced that during 2020 season there will be no El-Nino weather phenomenon this year
- d) **Agro-based industries:** Agro-based industries are those industries which uses agricultural products as raw material, for ex – textile, sugar, paper, jute, meat, leather, rubber etc. The agro based industries can be classified as food processing and non food processing. The unique feature of agro-based industries is of its tremendous employment giving capacity, for ex – textile industries gives employment to more than 35 million people directly (largest employment giving occupation after agriculture) and also it is 4% of GDP. Agro based industries are vital for employment generation, rural and regional development and export improvement. So need is to encourage agro based industries by way of easy credit, training etc.
- e) **Horticulture and fisheries and allied business:**
- f) **Start-up should be given more incentives in the form of tax holiday and subsidies, so that people can get employment.**

- g) Policies and strategies should be made for more investment in agro based industries, so that demand for agricultural goods are maintained and people related to agriculture are benefited and least affected by covid19 pandemic
- h) e-commerce and delivery companies should be encouraged
- i) Certain structural reforms are needed in land leasing, contract farming, private sector involvement in agriculture, cooperative farming etc. Due to lack of reforms in these sector the full potential of agriculture sector cannot be utilised.

Government initiative for support to Agriculture sector:

(financialexpress.com)

Self Reliant India (Atmanirbhar Bharat) package details

Tranche	Amount	Scheme details	Which Section of society benefited (Number of people benefited)
First tranche	Rs 5,94,550 crore	MSMEs, NBFCs, HFCs to infuse liquidity	More than 11 crore people directly or indirectly related to MSMEs which contributes about 29% of GDP
Second tranche	Rs 3,10,000 crore	On Nation one ration and farmers, fishermen, animal husbandry - for migrant workers and street vendors, it allow them to purchase ration from any depot of the country, concessional loan to farmers through kisan credit cards	25 Crore farmers and more than 50,000 street vendor
Third tranche	Rs 1,50,000 crore	For Overall farm sector: Agriculture and allied sectors including dairy, animal husbandry and fisheries as the government announced steps to strengthen the overall farm sector. To strengthen farm gate infrastructure, Pradhan Mantri Matsya Sampada Yojana, cold chains and post-harvest	Over all farmers fishermen, agro based small enterprises

		management infrastructure, bee keeping	
Fourth tranche & Fifth tranche	Rs 48,100 crore	Reforms for sectors including coal, minerals, defence production, air space management, airports, MRO, distribution companies in UTs, space sector, and atomic energy.	Overall defence, air, coal etc

(Peter Carberry)

Covid19 pandemic created a unprecedented situation not only in India but also all over the world. India responded swiftly and announced three week long lockdown which is further extended.

Immediately after the nation-wide lockdown was announced, the Indian Finance Minister declared an INR 1.7 trillion package, mostly to protect the vulnerable sections (including farmers) from any adverse impacts of the Corona pandemic. The few benefits for the farmers include:

- 1) Advance release of INR 2000 to bank accounts of farmers as income support under PM-KISAN scheme.
- 2) The Government also raised the wage rate for workers engaged under the NREGS, world's largest wage guarantee scheme.
- 3) Under the special scheme to take care of the vulnerable population, *Pradhan Mantri Garib Kalyan Yojana* (Prime Minister's scheme for welfare of the poor), has been announced.
- 4) Additional grain allotments to registered beneficiaries were also announced for the next three months.
- 5) Cash and food assistance to persons engaged in the informal sector, mostly migrant laborers, have also been announced for which a separate PM-CARES (Prime Minister Citizen Assistance and Relief in Emergency Situations) fund has been created.
- 6) The Reserve Bank of India (RBI) has also announced specific measures that address the "burden of debt servicing" due to COVID19 pandemic. Agricultural term and crop loans have been granted a moratorium of three months (till May 31) by banking institutions with 3 percent concession on the interest rate of crop loans up to INR 300,000 for borrowers with good repayment behaviour.
- 7) The Union Home Ministry's circular waiving restrictions on the inter- and intra-State movements of farmers/labourers, as well as harvesting and related farm machines, is indeed a step in right direction. This for the smooth agricultural operation for the coming rabi harvesting season.

Suggestive Measures to be taken;

- 1) The majority (about 85% of Indian farm household are small and marginal farmers and significant part of the population being landless farm labourers. The focus of the government to protect the life of the people. It is done by cash transfer and subsidised or free food for some months.
- 2) During covid19 special toll free helpline for support/advice should be started which could their immediate problems of the farmers, preferably in local language will be most effective.
- 3) The policy of waiver of farm loans should be such that it should benefit the maximum small and marginal farmers. In past, when loan was waived off, it only benefited very few.
- 4) The agri-inputs like seeds, fertilizers, agro-chemicals, insecticides etc should be of proper quality and made available in sufficient quantity.
- 5) There should some sort of private sector involvement in agriculture sector development.
- 6) As agriculture is a matter of State government. Every state may have some different policies. There should be some relaxation of the norms by Agricultural Produce Market Committees(APMC). The state government should procure from farmers marketable surpluses at Minimum Support Price or by some other price support schemes.
- 7) In future due to covid19 the budgetary allocations will be obviously more on health sector. But it should not affect the agriculture sector. There is a need for further quality research and innovation in agriculture which could solve the farmers local problems. Mostly the problems of agriculture related to basic infrastructure like water, electricity, seeds, warehouse, seeds, fertilizers, insecticides, small equipments needed for agriculture activity. So productive investment in agriculture is need of the hour.
- 8) With the increasing in population the demand for food is also growing. But there are some negative outcomes of green revolution in relation to environment viz water scarcity, excess use of fertilizers, no or less stress on cereals, pulses production etc. So a New Agriculture Policy is needed so that all the jawar, bajara, cereals pulses production increases with some use of traditional seeds. After covid19 pandemic need is to adopt a long term sustainable agriculture policy which could safeguard our environment and health.

(Ramakumar) the intervention of the Government of India will have to be considerably enhanced in the following ways. These are immediate measures to be considered. As and if the crisis grows, these measures will have to be updated.

1. The payment to farmers through PM-Kisan should be raised to at least Rs 12,000 per year, and 50 per cent of this amount (Rs 6,000) should be paid immediately. Tenant farmers should be included as beneficiaries of the scheme.
2. There should be an immediate expansion of the Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana (PMFBY) to ensure compensation payments to farmers affected by the Covid-19 pandemic.
3. Holders of all MGNREGS job cards should be provided an unemployment allowance or assistance, worth at least half the payments to be received by them, assuming 100 days work/year.
4. MSPs for farmers in the 2020-21 seasons should be substantially raised to 1.5 times the C2 cost of production. Procurement should also be significantly expanded.

Conclusion and Suggestion:

The agriculture sector is badly affected by covid19 pandemic. Because in this sector most of work done by informal labours, also the number of small and marginal farmer is significant. During covid19 supply chain of agriculture is negatively affected. The labour, seed, fertilizers, machineries and other required equipments and tools are not available as per requirements. Also the demand is less of some agricultural products like milk, fruits and other due to closure of restaurant. So farmers are compelled to sale their products at low prices due to its perishability. The net result is that the income of the farmers are declining.

The agriculture sector is greatly depended upon the support by the government. The government should try to give some more monetary benefits directly to their bank accounts through jan-dhan scheme. The availability of agri-inputs like seeds, fertilizers, machinery etc should be made available speedily. The concept of agri-preneurship should be encouraged. The loans at concessional interest rates should be provided. Govt is already is active in doing all these, with the 'Self Reliance' (AtmaNirbhar Bharat) package of 20 lakh crore. There should be some government initiatives for developing a link/bridge between farmers and consumers, so that the role of middlemen is reduced. This can be done by creating an agency for purchase of vegetables fruits and other agro based products and this products can be sold directly to consumers through online digital platforms.

Work Cited :

17 May 2020. <<https://www.financialexpress.com/economy/breakup-of-the-rs-20-lakh-crore-economic-stimulus-package-by-fm-sitharaman/1961843/>>.

Agronomic Challenges and Opportunities for Smallholder Terrace Agriculture in Developing Countries. 17 March 2017. English. 25 June 2020. <<https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpls.2017.00331/full>>.

Bhattacharya, Tanushree Saha and Sarthak. "Consequence of Lockdown amid Covid-19 Pandemic on Indian Agriculture." *Food and Scientific Reports* (2020 May): 47-50. English.

Chatterjee, Riti. "Indian agriculture and role of agricultural extension system to cope up with COVID-19 crisis." *Food and Scientific Reports* (2020): April. English.

Dev, S.Mahendra. 8 April 2020. <<https://www.ifpri.org/blog/addressing-covid-19-impacts-agriculture-food-security-and-livelihoods-india>>.

H.L. Kharbikar, C. Radhika, R.K. Naitam, A. Daripa, L. Malav and M.S. Raghuvanshi. "Consequences of COVID-19 Pandemic and Lockdown on Food and Agribusiness Sector in India." *Food and Scientific Reports* (2020 June): 13-18. English.

Implementation, Ministry of Statistics & Programme. 8 Feb 2019. <<http://statisticstimes.com/economy/sectorwise-gdp-contribution-of-india.php>>.

Khan, Tauseef. *How covid19 impacting rural market*. 26 April 2020. <<https://www.financialexpress.com/brandwagon/how-covid-19-is-impacting-the-rural-market/1940102/>>.

Kumar, Ashish. "ENTREPRENEURSHIP IN AGRICULTURE DEVELOPMENT WITH SPECIAL REFERENCE TO INDIAN AGRICULTURAL SECTOR." *Research Front* (Jan-Mar 2015 Vol 3): 84-95. English.

Peter Carberry, Arabinda Kumar Padhee. 18 April 2020. <<https://www.icrisat.org/containing-covid19-impacts-on-indian-agriculture/>>.

Ramakumar, R. 6 April 2020. <<https://www.mssrf.org/content/covid%C2%AD-19-pandemic-and-indian-agriculture-note>>.

Mr. Ajinkya G. Deshpande
Assistant Professor, Commerce Department
R.S. Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur

Challenges and Reformative Measures for Higher Education in India- Post Lockdown Period

Mr. Govindaraja A.Bhatta

Abstract:

The education fraternity has its peak period in March. However, in this year the scene appeared somewhat different. All the schools were ordered immediate closure and the examinations postponed till normalcy is restored. In short the entire education stream is in a state of utter chaos and confusion. The University and the teachers also are frustrated and are leaving no stone unturned to bring in normalcy. The impact has been alarming and complicated as teachers desperately try to put in place workable short-term solutions for remote teaching and learning, particularly in emerging markets. The biggest challenge before the Central Government is how to save a precious academic year for the students, how to teach the students, how to complete their course syllabus if the schools and colleges remain closed for a longer period probably, beyond the month of August. Some new all acceptable methods must be introduced and implemented so as to bridge the gap between loss of teaching days and syllabus completion time.

Keywords: Pandemic, Higher Education, Teaching-learning, online teaching

---

Introduction:

The New Year 2020 dawned, with the entire world jubilating, anticipating a new era of prosperity, healthy, wealthy economic and social atmosphere would be in store for the universe. All nations exchanged good wishes and pleasantries and hoped for universal well-being. Everyone thought of doing something new which would enrich their life with pleasure and satisfaction. The entire world dreamt of a good future for all but destiny had something different in store for the entire world. From December itself China in general and the city of Wuhan in particular had started experiencing uneasy times. The city of Wuhan had started suffering from the dreaded virus attack which directly dealt a blow on the respiratory system of human beings. The virus was said to have spread from a testing lab of Virology Department of Wuhan University. The world was once again in the shadow of a contagious pandemic. By the start of the month of February we in India were feeling a bit relieved that we have a smooth sailing in our life, until the first case came in from Kerala. By mid-March it became clear that India is also infected with the pandemic. The month of March, in general is a period when commercial activities speed up to meet the targets for year end. In

the academic arena, it is a time for schools and universities to complete the syllabus, revision and gear themselves for the climax i.e examinations. The students are busy with their studies whereas the teachers are engrossed in paper setting, exam organization etc., in a nut shell, the education fraternity has its peak period in March. However, in this year the scene appeared somewhat different. All the schools were ordered immediate closure and the examinations postponed till normalcy is restored. This situation proved to be complicated, both for the students and also the teachers. The students who were preparing for the exams were the biggest sufferers as they could not plan their future course of action. In short the entire education stream is in a state of utter chaos and confusion. The University and the teachers also are frustrated and are leaving no stone unturned to bring in normalcy. The CBSE, ICSE and UGC are doing all out efforts to resolve this crisis and are busy finding out new and easy solution to this problem.

Objectives:

- a) To highlight the importance of education arena in Indian scenario
- b) To reveal the situation of education field because of Covid lockdown
- c) To suggest and analyse some reformative measures to handle the critical situation.

Covid-19 in India and Lockdown:

The deadly Corona virus has spread its tentacles the world over and has engulfed into its ambit the entire world economy. The tendency of the virus to spread very rapidly even with a slight touch or speech of an affected person, has created an atmosphere of confusion, fear and uncertainty. In India, where the situation has been gaining momentum with every passing day and the figure of affected persons at present crossing the 5 lakhs mark, a major concern is being expressed about the future of student's; right from KG to PG. The Central Government in order to control the spread of the pandemic in India tried its best by imposing complete lockdowns 4 times till June 3, 2020. The PM was more cautious towards students and hence the Department of HRD decided to postpone and even cancel the exams. It issued an order to promote all students till standard 8 to next higher classes. It advised the State Governments to continue the Board exams if necessary, at their levels by adopting stringent safety measures and amidst complete social distancing. In Maharashtra the State Government cancelled the last exam of Geography for the SSC board. The Governor advised cancellation of all University exams. The government under the leadership of CM and the Higher Education Minister decided to conduct the Final Year exams only for all UG, PG courses. It later on amended it and advocated the cancellation of all the exams. The biggest challenge before the government is how to conduct exams if necessary. Certain State governments like that of TamilNadu and Telangana have cancelled

the 10th standard board exams citing safety concerns. At the same time the state of Karnataka has taken a bold step in starting the 10th exams from June 25 by taking all safety precautions.

Central Government's cause of Concern:

The pandemic has devastated economies around the world has also badly affected education systems in developing and developed countries. Some 1.5 billion students — close to 90% of all primary, secondary and tertiary learners in the world — are no longer able to physically go to school. The impact has been alarming and complicated as teachers desperately try to put in place workable short-term solutions for remote teaching and learning, particularly in emerging markets, where students and schools face additional challenges related to financing and available infrastructure. The biggest challenge before the Central Government is how to save a precious academic year for the students, how to teach the students, how to complete their course syllabus if the schools and colleges remain closed for a longer period probably, beyond the month of August. Some challenges to be addressed by the government include:

1. How and when to commence the new academic sessions in school/ college?
2. Whether it is possible to complete the entire prescribed syllabus?
3. Will it be possible to curtail the syllabus, particularly for higher classes?
4. How to admit students to First semester of UG courses if standard 12 results are declared?
5. How to conduct practical classes for engineering and science faculties without attending college?
6. Will not Closure of schools for too long periods disturb and disrupt student's interest of studying and attending schools?
7. Will online coaching and teaching serve the purpose and will the students develop the sincerity towards learning?
8. Is it possible to make students understand complex practical topics without personal eye to eye teacher student contact?
9. Will the teacher be able to convince all the students at a time during online sessions in the present fragile Indian digital infrastructure in rural areas?
10. How will the evaluation and assessment procedures continue?

Some questions to be answered as part of challenges before government in education:

(thewire.in) The COVID-19 pandemic, due to its unprecedented scale, has had a critical impact on children's education, particularly of those from marginalised sections. Apart from the disruption in the school academic year, there is also a risk that if lockdown extends for few more months then prolonged out-of-

school learning coupled with no school, indulging in at home learning, online classes etc. can lead to alienation of children from school systems and widening of existing inequalities. We can also see disruptions in continuity of schooling for girls and children of migrants or labourers who migrated back from urban to rural areas after losing livelihoods, post the lockdown

(Choudhary) The structure of schooling and learning, including teaching and assessment methodologies, was the first to be affected by these closures. Only some of the private schools and ICSE board could adopt online teaching methods. Their low-income private and government school counterparts, on the other hand, have completely shut down for not having access to E-learning solutions.

The Covid pandemic has drastically affected and stalled the higher education sector, which is very crucial for the future development of today's young generation. A large number of Indian students enroll themselves in universities both in India and abroad for pursuing higher and professional studies. Due to closure of Universities and colleges in India students willing to appear for various entrance tests are at the receiving end. The final year exams are cancelled, they will be getting their degrees on basis of average scores. All this has diluted the prospects of competitiveness. Students who are interested to study abroad especially in countries worst affected by the pandemic like the US, UK, Australia and Canada etc have now been barred from going to these countries at a time when international aviation is suspended. Many bright students are thus losing opportunities to proceed with their coveted field of study. If the situation persists, in the long run, a decline in the demand for international higher education is imminent.

(Bose) A considerable bunch of learners belonging to EWS category have another problem that they do not have electronic gadgets such as desktops or laptops and WIFI connection to be part of an online class. There are serious issues of poor or negligible Internet connectivity in remote and rural India that is a huge impediment to on-line learning. Therefore, return to schools and a college is not a choice but a necessity for India. The college / school atmosphere is not limited only for academics and book knowledge, but there is a vision of holistic development of the students. This leads to physical, mental and socio-economic development. The continuous online sessions has in many cases caused unnecessary stress on the minds of students. The students are forced to sit in front of electronic gadgets in a closed room for proper video audio reception. This has caused serious concerns over psychological health and physical fitness of Students. Healthy physical activities such as games, sports, athletics, school cultural competitions, debates, have been suspended. Post lockdown it will be difficult to reconcile these limitations

Another reason to return to school are that most subjects require some hands-on learning and there are some subjects which must be taught in face to face mode with the teacher demonstrating and guiding the students in the learning process. IT and digital methods have been adopted but the practical subjects need direct face to face teaching. . Therefore, subjects that are application based are to be taught in school.

Reformative and remedial Measures for Higher education-post lockdown Period:

No doubt the deadly corona virus has brought wide destruction of economy and has brought the education cycle to a near standstill, still we have to face it and bring in some remedial reforms to fight it out bravely. It is now imperative that the Government thinks about some novel methods of reforms to make the education sector jump back on rails. Measures must be introduced in the centers of higher education to make the students rejoin the college and attend the classes. The main thrust must be on how to save the precious academic year for the students. Attention needs to be given towards making the students aware of all the latest developments along with academics. For this new methods must be introduced so that after lock down even if the spread is not decreased, still the learning teaching activities must go on without any hindrance. A multi-dimensional strategy is necessary to manage the crisis and build a strong Indian education system in the long term. Some methods in this direction can be:

A) Initiate measures to ensure continuity of government colleges and universities. Colleges must be encouraged to adopt Open-source digital learning solutions and Learning Management Software to enable teachers to conduct online teaching with more ease. The DIKSHA platform, with reach across all states in India, can be further strengthened to ensure accessibility of learning to the students.

B) It has been noticed that online learning even though safe, in this period, has been a distant dream for many students and teachers who reside in remote areas and who are marginalised sections. Inclusive learning solutions, especially for the most vulnerable and marginalized, needs to be developed. This can change the schooling system and increase the effectiveness of learning and teaching, giving students and teachers multiple options to choose from. Many Universities and states have initiated innovative, mobile-based learning models for effective delivery of education.

C) New strategic decisions are required to be prepared for the higher education, suiting the demand–supply trends across the globe keeping in view the students, particularly those related to the global mobility improving the quality

and demand for higher studies in India. Again, certain tough measures are required to be introduced to dilute the ill effects of the pandemic on job-offers, research-projects.

D) Efforts must be made, to integrate classroom learning with e-learning modes to build a unified learning system which will be helpful to both teachers and students.

E) It is again important to create a mechanism for quality assurance benchmarks specially for online learning techniques developed and offered by Schools and colleges well as e-learning platforms. This has been necessitated because it has been noticed that several e-learning organisers. Many e-learning channels and sites are offering multiple courses on the same subjects with different levels of certifications, methodology and assessment parameters.

F) Distributing Tablets and smartphones to students in rural and remote areas to make them tech-savvy and participate in online learning activities.

Conclusion: The pandemic has left the entire global education scenario go haywire and has completely dismantled the set up structure. It is very much essential to fight this complex situation with full might and integrity to put back the education sector back on rails. Education at higher levels need immense care and must be strategically designed and developed to merge within itself new techniques as well as traditional methods. The concerned authorities must now try to their maximum to introduce and implement the system of personal teaching along with online coaching to create a perfect environment conducive for development of human resource.

Work Cited :

Bose, Pratim Ranjan. "The Hindu businessline." 11 June 2020. [The hindubusinessline.com](https://www.thehindubusinessline.com/economy/policy/is-the-government-serious-about-reforms-in-the-coal-sector/article31802590.ece), 20 June 29 <<https://www.thehindubusinessline.com/economy/policy/is-the-government-serious-about-reforms-in-the-coal-sector/article31802590.ece>>.

Choudhary, Richa. "COVID-19 Pandemic: Impact and strategies for education sector in India." <https://government.economictimes.indiatimes.com/news/education/covid-19-pandemic-impact-and-strategies-for-education-sector-in-india/75173099> 16 April 2020.

thewire.in. 10 June 2020. 29 June 2020 <<https://thewire.in/education/covid-19-lockdown-lessons-and-the-need-to-reconsider-draft-new-education-policy>>.

Mr. Govindaraja A. Bhatta,
Asst. Prof. (Commerce),
R.S. Mundle Dharampeth Arts, Commerce College, Nagpur

Opportunities And Challenges For Overall Development Post Corona Virus Pandemic

Dr. Anand T Chahande

Abstract :

The whole world is suffering from the outbreak of corona virus pandemic. Most of the countries adopted the measures of lockdown to arrest the spread of this pandemic. In India too, the government adopted lockdown and social distancing as one of the measures to contain the infection. During the lockdown people remained indoors, shops and malls were closed and offices and business ceased functioning. Industry and small scale businesses too suffered heavily on this account. One of the most affected areas was socio-psychological set up of the society and its people. They had undergone mental conflicts and turmoil due to loss of jobs and income. Despite this, several challenges and opportunities in disguise have occurred to the society which may mitigate the problems we are facing. The opportunities for resurrection from this turmoil envisaged reformation of the society and its people in right direction with the focus on the younger generation. Challenges include peaceful co-existence, observance of restraint in comforts and luxuries and observing some austerity in life. Over indulgence in use of social media and obsession with the self-centered world created most of the socio-psychological problem. The spiritual awakening is the need of the hour to face such crises in future as to build a robust society which shall withstand the vagaries of natural calamities.

Key Words : Pandemic, Lockdown, Turmoil, Indulgence, Conflicts, Spirituality and Divinity.

Introduction

The COVID-19 pandemic has created havoc in the world. There is reason to be panic as it turned out to be more fatal than the Second World War. It has now spread across the nations killing more than three lakhs people. The corona virus is transmitted from human contact; therefore most of the countries in the world have adopted the measures of lockdown closing all their activities. Social distancing has become the new norm to avoid the spread of the virus. All economic activities have come to stand still jeopardizing national income and affecting badly to the economy. Most fatalities have occurred in the European countries. It is strange to know that these developed countries with complete knowhow in the healthcare system, failed to gauge the menacing advance of this virus and lost their precious lives. This pandemic has created several issues which affected society and its people in every aspect of their life. The emerging situation due to corona virus,

paved the way for several mental, cultural, social and economic crisis which need to be studied in- depth to tackle the menace of COVID-19 pandemic.

The Concept of Development

The predicament and crisis forms an integral part of any human society. The upheavals in the society creates stir in the mind of the people. The unexpected disasters completely shatter the human psyche which is not in the immediate position to accept the calamity. The history is witness to many such crises in human civilizations. In the Second World War, Japan's two major cities were bombed yet they could rise from the ashes and resurrect themselves. This emergence of power through destruction is the hallmark of any crisis which has been handled strongly. This pandemic though brought many implications to human lives, yet, it implied learning certain lessons from the crisis. The society must work hard towards raising itself above from the nature's curse and march on the path of progress yet again in new normal.

Challenges during COVID 19 Crisis

The Indian Government in its attempts to curb the spread of virus acted swiftly and adopted certain measures which were quite detrimental and discomforting to its people. The government was desperate to adopt such measures because it had witnessed the great fatalities across the continents. The country with strong and able leadership vehemently swung into action and was successful enough to arrest the spread of virus to a large extent. The society supported the measures undertaken by the government to restrict the spread of the virus. The lockdown was implemented in a phased manner. As the people were inside the home without any access to the outer world, there arose certain psychological and mental conflicts amongst the people. The prolonged lockdown without any adequate facilities caused severe mental strain in the young and adults. The schools were closed and the children spent most of the time at their home. Life to a certain extent was stagnant and stale. This caused several conflicts in the mind of the people and there arose a sort of apprehension in their mind about the safety and wellbeing of themselves.

The outbreak of corona virus was not a sudden and spontaneous phenomenon. It originated in the province of China and gradually spread across the countries. When the government announced lockdown, the working people were confined to their homes and this created a lot of psychological and financial crisis. Though government was right in enforcing lockdown, it might not have anticipated the enormity of the migration of the laborers. Due to loss of work and money, these labourers had nothing to fall back upon and started migrating to their home towns defying lockdown. Though, India had no case of community transmission of the

corona virus, yet the possibility of it could not be rule out due to mass scale migration of the workers. Smooth transition of the labourers during lockdown was a daunting task for the government, however, it was mitigated by the several welfare schemes announced for the poor. This is indicative of failure to predicting outcome of certain governmental steps during outbreak of corona virus. The remedial measures initiated must imbibe foresight and ensure positive results when implemented.

Confinement to homes during the period of lockdown evoked mental turmoil for some of the people. Excessive use of electronic gadgets for comforts and luxuries; addicted people to it and they rued for lack of facilities in their dwelling places. This is inclusive of heavy dependency on narcotic and alcoholic items which created abnormal behavioral pattern. Most of the domestic violence cases generated out of this situation proved that there occurred socio-psychological abnormalities among the people. India has a rich culture of civilization and some of the electronic media started making a greater use of it for the masses considering the major social-psychological impact on the society. The motive behind repeat broadcasting of great epic drama *Mahabharata* and *Ramayana* by Doordarshan was to awaken people spiritually and religiously. These values hold fast during the time of crisis; though ulterior design of entertaining the people can also be gauged. This has helped tremendously as people banked upon formidable spirituality to fight this calamity through some divine ways. Divinity and spirituality in men should not attract calamities rather it need to be a perpetual process wherein all evil forces gets absorbed.

One of the emerging facts in fight against the corona virus was the generating immunity in the body to resist the virus. Most of the medical experts through electronic and print media hinted at increasing immunity in the body. This was very strange as we thought of immunity only in the time of corona infection. We never regarded it as a natural body function which guards our body from the external attacks. A fit and healthy body invariably possesses strong immune system. Certain remedial measures too were suggested to raise the immunity level to desist the virus. May be sedentary life style, lack of physical exercise and to a certain extent negative outlook towards life, lessens the immunity level. It is pertinent to note here that the necessity for strong immune system was felt only at the time peril. It was not seen as a regular body requirement. This amounts to lethargic physical healthcare where we dig well only when we are thirsty. As we maintain hygiene by washing our body, cloths and homes regularly; so should we maintain our physical vigor and vitality by daily indulging in physical exercises. It must be a culture amongst the youngsters to keep their body sound and fit let they should be called upon to face any national calamities.

The men and women ventured out to greater cities to earn their livelihood. When they left, they thought they left behind a vast ocean of love and affection of their near and dear ones. When the crisis occurred, they thought it prudent to go back to their near and dear ones. The intense desire to go back home carried their innocent minds back to their villages. They flouted rules of lockdown, risked their lives and approached their home town. Now everyone in the far distant places was aware of the implication of persons returning from the infected areas. To their utter shock; their own people shown disapproval of letting them in their own homes. (The Hitvada, 23 May 2020). Such was the fear of corona virus that even your own siblings and relatives might not opt for close proximity with you for the reasons best known to all. In the times of crisis the relationship shows the true color. Post corona pandemic involves reformation of society based on truthful and honest human instincts which never debars relationship even in the wake of danger to its life.

Opportunities for Development Post COVID 19

Spiritual healing is more superior to the physical healing. Most of the hospitals have now created such awareness when they installed idols of religious faith in their premises. Even in certain crematorium we find such healing atmosphere in the idols of every religion installed. Spirituality deters the evil forces. Enhanced spiritual values could have helped individual to resist evil thoughts that occurred in the minds of the people. In the age of electronic gadgets, faith and spirituality relegated back leading to emotional crisis. Positive thinking with sound and robust immunity system of the body would have averted some of the problems created during this turmoil. Mental peace, contentment, resilience patience and positive outlook towards life generally help in the time of mental crisis. The top leadership of the country provided immense guidance towards this direction and that has expedited the process of healing during the pandemic. Robust body protective system and spiritual bent of mind need to be a regular feature rather than inculcating it at the arrival of devil. This creates the possibility of nurturing a set pattern of education which comes handy at the time of peril. Institutes of Higher Education could provide impetus to such an endeavor through extracurricular activities and value added course to the students.

In pursuant to moral uprightness, mental self-reliance plays a significant role in stimulating the positive forces during the crisis. Then concept of self-reliance is hinted at by the top leadership of the country in terms of economic factors, however, here moral self-sufficiency is anticipated. With ample leisure time at the disposal; there was a great scope for recreational activities. It is wonderful to see men and women utilizing mobiles to the fullest extent to the detriment and utter

neglect of emotional connection with their loved ones. The obsession with the electronic gadgets at hand entails perpetual slavery to the machine. In absence of this device, our life comes to standstill and there our self-reliance comes to ground zero. Strong and self sufficient is the man who despite having the train of luxuries at his disposal observes restraint and enters into its usage only when it warranted. The urgency of having the facility at any cost is leading us to devastation. Parents are liberal in letting go off their children from the moral periphery and so are the teachers. The strong force within must restrict us to embark upon any misdemeanor which creates self-sufficiency. Herein arises the opportunity to trust and liberate ourselves from the shackles of unnecessary wants.

Post COVID-19 society will have many opportunities to grab in the wake of moral and spiritual well being of its people. The soldier who fights the enemy is held in high esteem. The medical professionals would have never imagined in their mind about the arising opportunity to confront the disease like a true warrior. The medical professionals were the true soldiers of the country. The sanitation workers, Police personnel, Para medical staff and other allied services worked in tandem to achieve the desired result even at the peril of their life. Their single most objective to save the life of a person at any cost, speak volumes of their grit and determination. Such calamities act as an opportunity to the community people to serve the society with utmost commitment. The nation stands united in the time of crisis and if this wave of thought process is guided and directed towards achieving certain goals the better. The feeling of national integration and patriotism swells the heart of the people and this surge need to tap to mould the public opinion. The sudden spurt in nationalism could be trapped to attract young minds towards joining armed forces as it needs men with great patriotic fervor.

As the crisis of COVID 19 is not limited to India alone; there occurred certain economic implications across the globe. All countries, whether rich or poor, stand affected in terms of economic slowdown. As far as India is concern, the government initiated certain economic measures towards the daily wage earners to mitigate their plight. What the government could not precisely anticipate was the factor of mass scale of migration of the labourers. The sight of the poor people walking for miles on the roads with their meager belongings was most distasteful sight to the sensitive mind. Psychologically, these people were mentally disturbed and hence wanted to be near their dear ones at this time of crisis. It is uncertain whether they were scare of corona infection or lockdown was the immediate reason for their flight. The local administration and noble minded people took care of them by providing relief camps and food; however, these people defied lockdown and were bent on returning to their native place. Failure to arrest such

an outflow of the laborers in the event of lockdown towards their home town attributes to lack of planning and communication between the governing bodies.

The Indian print and electronic media is agog with bravery of the common and uncommon masses. Some of the instances reported by some Newspapers are heart wrenching. The most amazing fact about Police personnel has come to fore wherein they acted as a true savior mankind. Their human face in the nature of their duty was seen across the country. Most of the Police officials distanced themselves from their near and dear ones after reaching homes lest they should contract the infection. They sacrificed their domestic joy and pleasures just to protect their brethren more vigorously when they are out on duty the next day. They quarantine themselves despite being at home and some faced a great risk of contracting infection and few died in the wake of it. Some policemen carried the corpse on their shoulders and cremated the dead when no near and dear ones ready to cremate it. Such a great panorama of humanity was witnessed in almost all spheres of community. There was a report of one woman IPS Officer from Vizianagaram (AP) cooking the meal herself at midnight for the hungry 17 migrant laborers when called by them for help in the agony. Such an act of kindness and compassion clearly marks the picture of divine hand in serving the destitute (The Hitavada, 22 May 2020). This milk of kindness shall ever pour forth whenever some destitute in pain agony call for the divine human being and he shall be served. The Indian society has the opportunity to nurture such men of women from every nook and corner of it.

Conclusion

We learn lessons through mistakes, challenges, opportunities, dangers, calamities and crises. Corona virus pandemic has given us such an opportunity and challenges to evolve and introspect ourselves. The utmost resilience, kindness, compassion and empathy among the society and its people shall ultimately win over the crisis. We are the young nation and most of our population consists of the young people. The strong force of young people is our asset and we should mould them according our requirement. These young people spent their sizeable amount of time in the society including Schools and Colleges. The Institutions of Higher Learning owe their duty towards these young men to inculcate values and culture in their mind for better and strong India. A certain mindset need to be created and developed to adhere to social responsibilities and be diligent towards the national callings. Herein lays the role of Teachers to promote and develop the spirit of nationalism amongst the students and impress upon them to follow the right path for the strong and dynamic India. Only then, such calamities like corona virus pandemic shall get mitigated in the face of such a strong force of humanity.

Work Cited :

Jeronimus, B.F. *Personality and the Coronavirus Covid-19 Pandemic*.
University of Groningen Press, 2020.

News Item. Covid 19 Pandemic. *The Hitavada*, 22 May 2020, Nagpur Edition.

Dr. Anand T Chahande,
Asst Prof, Department of English,
New Arts, Commerce & Science College, Wardha
e-mail-atchahande@rediffmail.com Mobile-9881741085

Fight Against Corona Virus (Covid-19) Pandemic: Current Status Of India

Dr. Yeshvant Patil

Abstract

Covid-19, only not many days back, was unfamiliar to us and now spreading its courses well in India. Beginning with one case and now with 800+ cases, the infection is slanting right now in pretty much all aspects of the nation. The incongruity isn't much is thought about this novel infection, consequently mortality and grimness over the globe is on a pinnacle. The subject of Novel Corona infection is colossal to cover it totally in each angle on a solitary page, as is its effect over the world. Be that as it may, the fundamental things and conventions stay same all over. This audit quickly covers the presentation, conceivable method of transmission, definitions, some fundamental advices, conclusion, treatment and the executives convention being followed right now in India; anyway exposed to change at the appointed time of time just like the quantity of cases and mortality.

Introduction

The Novel Corona Virus (Covid-19) prior referred to just as the Wuhan infection, extended its hover in South Korea, Japan, Italy, Iran lastly spreading its courses to India. It is given the name novel since it is a never observed change of creature coronavirus. Starting at now, a specific wellspring of the flare-up is obscure. It is accepted that the infection may be connected with a wet market (with fish and live creatures) from Wuhan that was not agreeing to wellbeing and security guidelines. The Wuhan wet market has since been shut down inconclusively. The Covid-19 is fundamentally the same as in symptomatology to other viral respiratory diseases. Cases shift from mellow structures to extreme ones that can prompt genuine ailments or even demise. It is accepted that side effects may show up in 2 to 14 days, as the brooding time frame for the novel coronavirus has not yet been affirmed. [1] As it is novel infection explicit methods of transmission isn't known. Originally rose as creature source yet now spreading from individual to individual. There has been hypothesis about the infection spreading while the transporter (tainted individual) isn't indicating any side effects, yet that has not been affirmed as a logical truth. As of now manifestations revealed are hack, intense beginning of fever and trouble in relaxing. Out of the considerable number of cases that have been affirmed, up to 20% have been esteemed to be serious. Complications that may emerge because of being tainted are pneumonia,

sepsis, septic shock and ARDS (intense respiratory misery condition). Doubt ought to emerge with the previously mentioned side effects and ongoing travel history to nations being influenced by Covid-19 or now more roughly travel to any remote nation.

Current Scenario In India:

The first instance of COVID19 in India was accounted for on 30 January 2020 beginning from China. As of 26th March, the Indian Council of Medical Research and Ministry of Family Welfare has affirmed an aggregate of 649 cases (exposed to change at the appropriate time), 42 recuperations, 1 movement and 13 passings in the nation. The disease pace of COVID-19 in India is accounted for to be 1.7, which is amazingly lower than in the most exceedingly awful influenced nations. The flare-up has been pronounced as a pandemic in excess of twelve states and Union Territories, where arrangement of the Epidemic Diseases Act, 1897 have been summoned, and instructive foundations and numerous business foundations have been closed down. India has suspended all vacationer visas, as a dominant part of cases were connected to different nations. The Govt. has likewise given lockdown of 75 regions the nation over where affirmed COVID-19 cases have been accounted for till 31 March.

Janta Curfew was seen on 22nd March 2020 in the wake of pandemic from 7 am to 9 pm as prompted by Prime Minister Narendra Modi. [6] He asked all Indians to remain at home for the following scarcely any weeks and if conceivable work from home. [7] The arrangement of the COVID-19 Economic Response Task Force was reported during the live location to the country.

Coronavirus Screening, Testing And Isolating At Indian Air Terminals

Beginning from 04 March, India ordered general screening at all air terminals in the nation given the ascent in coronavirus imports. Warm screening has been introduced at 21 air terminals incorporating those in Delhi, Mumbai, Kolkata, Chennai, Bengaluru, Hyderabad, and Cochin to check for coronavirus in India. All inclusive screening has been commanded for departures from China, Hong Kong, Singapore and Thailand at the air spans far-set apart for the reason. Screening measures have additionally been executed at 12 significant seaports and 65 minor seaports and land outskirts. The Ministry of Health reported on 06 February that every one of the 645 evacuees from Wuhan tried negative. Two isolate focuses have been set-up to detach any travelers indicating side effects of the disease. One focus is situated at Manesar, Haryana, and is overseen by Armed Forces Medical Services, while the second is situated at Chawla Camp in New Delhi and is overseen by Indo-Tibetan Border Police (ITBP).

Labs Testing For Coronavirus In India

The NIV and 52 different labs under the Indian Council of Medical Research's (ICMR) Viral Research and Diagnostics Laboratories arrange are prepared to test samples. The National Institute of Virology lab in Pune is filling in as the nodal lab for coronavirus testing in India. The Pune lab has offices for COVID-19 atomic determination and cutting edge sequencing. The labs are outfitted with reagents to test up to 25,000 examples. The Indian government is including more coronavirus testing research centers in the nation.

Common Prevention Measures:

- Clean your hands frequently, either by washing them with soap and water (for at least 20 seconds) or using an alcohol-based (with at least 60% alcohol) hand sanitizer (when the hands are not visibly dirty).
- To protect yourself and others, you should always wash your hands: after using the toilet; after handling pets or their waste; before, during and after cooking; before eating and setting the table; after sneezing or coughing and last but not least, wash your hands frequently as possible when you are sick or caring for the sick.
- Cover your mouth and nose with your elbow if you want to sneeze/cough or, preferably, do it in a tissue. Dispose of the tissue immediately in a closed bin.
- Avoid touching your eyes, nose, and mouth with your hands. They have mucous membranes that can act as pathways for particles, and our hands are the primary carrier of those harmful particles.
- Avoid being in direct contact with people that sneeze or cough. Try to maintain a distance of about 6 feet (that is how far the particles can travel) between you and them. Teach your kids to recognize these symptoms and act accordingly. This goes the other way too, stay away from crowded places and avoid contact with people if you are experiencing these symptoms. In other words, maintain social distancing.
- Frequently wipe your phone (especially the screen) with an alcohol based disinfectant. There are many studies that show just how dirty our phones are, with some of them concluding that they are ten times dirtier than a toilet seat. Try to also maintain your children's phones or smart devices as clean as possible.
- Don't spit in public. It's not just rude, but it can spread harmful particles. Explain to your child why he/she should not engage in public spitting. Do it in a tissue that you can safely dispose of.
- If you are sick, stay at home as much as possible. The same goes for a sick family member, encourage them to stay inside and care for them if

possible. It decreases the viral load and the risk of spreading, and it's making your community a safer space for others.

Conclusion

Government and doctors and paramedics are working to the best of their services. People should follow and adhere to Govt. advisories strictly. Indians should take lessons from China and Italy that what havoc this novel virus can create. The need of the hour is social distancing and as I am writing this article Govt has already put many districts under lock down keeping in view the rise in the number of cases and keeping the condition in the phase 2 of the outbreak. The citizens should understand their responsibility positively that it is not for others or for Govt., it is for their selves and for their families. What goes the future of COVID-19 in India is not known but one thing is for sure if we follow social distancing protocol and advisories strictly, we can make way for lives of ours and our dear ones and can prevent the coming cyclone hovering over India right now.

Work Cited :

1. Bradley M. The Essential Guide to The Wuhan Virus (Symptoms, Transmission and Prevention). Corona Virus ; 2020
2. Guidelines on Clinical Management of COVID-19. Available from: <https://www.mohfw.gov.in/pdf/GuidelinesonClinicalManagementofCOVID1912020.pdf>
3. Sinha A. One COVID-19 positive infects 1.7 in India, lower than in hot zones. The Indian Express; 23 March 2020. Available from: <https://indianexpress.com/article/coronavirus/coronavirus-india-infection-rate-china-6321154/>

Dr. Yeshvant Patil
(PRINCIPAL)

Dr. Madhukarrao Wasnik P.W.S. Arts & Commerce College
Kamptee Road, Nagpur, Dist Nagpur

The Study Of Impact Of Corona On Cricket

Dr. G. Ramchandra Rao

Abstract:

Due to Coronavirus (Covid-19), many changes can be seen in cricket in the coming years. In view of the possibility of infection, the use of artificial materials in place of spit can be approved to brighten the red ball. According to the current ICC rules, ball flashing from artificial substance is considered ball tampering. That is, ball tampering in this way can now be legalized in the coming times. The issue of salivating balls was raised in the meeting by Peter Harcourt, the head of the ICC Medical Committee, in view of the risk of coronavirus infection. According to reports, the International Cricket Council (ICC) is considering allowing the use of artificial substance under the supervision of umpires to shine the ball. After the Corona crisis ends, the cricket world will change to a great extent and bowlers will avoid using saliva on the ball.

Ball tampering, one of cricket's biggest offenses, is among the possibilities of allowing the use of saliva and artificial substances in the wake of the covid-19 pandemic (Corona virus infection) to prohibit the use of saliva to retain the glow of the red ball. Legalization can be considered and the debate is going on at the international level. If spitting on the ball will be banned, is there any valid way for the bowlers to shine the ball? Why should we allow the use of artificial objects to make the ball shine? Is it possible to stop using sweat or saliva? Would it be right to say ball tampering is valid? How will it be monitored that what is used? If it is about the use of synthetic material, then know what are its options? What would be the limit if we allow the use of artificial substance? In order to find out the answers to these questions, I have selected the topic of this research.

Keywords: Ball tampering, Coronavirus, Artificial substance, Saliva

Introduction:

The corona virus has also stopped the game like everything else. Because of this, the Olympic Games in Tokyo have been postponed. The IPL in India has slipped further. Similarly, sports events around the world have been canceled or postponed. Now talk of bringing the Games back on track. In such a situation, preparations are being made to start cricket again. The cricketers are currently in their homes due to the Coronavirus. Scientists around the world have guided anyone to stay away from spittle or droplets to prevent corona infection. But it has also been proved in many researches that sweat can also spread coronavirus. Scientist of ICMR, the country's top research institute. Sumit Aggarwal and

American expert Dr. Michael Benninger said, there is some research which suggests that sweat can also spread coronavirus. There is danger if a player is infected with Corona. During the game, any type of liquid from the body should not be used. He has suggested using artificial agent to shine the ball during the match.

The American Dental Association has also advised against using another toothbrush or mouth guard. Dr. Michael says that toothbrushes can cause micro trauma and the virus can spread infection through the mucous membrane. Former India captain and International Cricket Council (ICC) technical committee chairman Anil Kumble supported the proposal to ban the use of saliva on the ball due to the corona virus, saying it was only an interim measure and in the coming days I will get things back to normal. The ICC Technical Committee, led by Kumble, has recommended a ban on the use of saliva on the ball in view of the threat of corona. Questions have arisen after the Cricket Committee's decision as to why they did not think of the saliva option. Artificial material could also be used in place of saliva. On this, Kumble said in the Star Sports show Cricket Connected, "We had discussed about it but if you look at the history of the game, we have been very critical and our focus has been on preventing external substances from coming into the game. ." He said, "If you are really going to legalize it, then you should know that it has had deep impact years ago. If the player uses some artificial substance in it to make the ball shine, then it is ball tampering. When the epidemic ends, the game of cricket can change to a great extent after this. 'More than IPL cancellation, the Indian economy is likely to be harmed by the chain shattering of industries that support sports. The purpose of this research is to know these effects.

Research Methodology:

Objective of research:

- 1) To searching the information about the impact of corona on cricket.
- 2) To understand the concepts of Ball tampering.
- 3) To giving the suggestions for improving strategy of cricketbased on information by conclusion of the study.
- 4) To find alternatives to deal with the impact of corona on future sports.

Data collection method used for research:

Data for the research paper has collected from the books, newspaper, and websites.

Concept Of ball Tampering:

According to the ICC's ball tempering rule, if a player tamper with the ball and try to spoil the position of the ball, it is called ball tempering. Under the ICC's **42.3** rule, if a player uses an artificial substance to shine in the ball, it is ball tempering. As a player is eating chivengam and using it on the ball, this ball tempering is. If the player is applying Vaseline or sunscreen on the ball, then that too is ball tempering. If a player is rubbing the ball in clay, it is still called ball tempering.

The ICC Rules For Ball Tempering Are:

Umpires on the field are responsible for the condition of the ball. It is the responsibility of the umpire to check it regularly. If the umpire finds a player tempering the ball, then the umpire can give five penalty runs to the batting side and change the ball immediately. According to International Cricket Council (ICC) rules, tampering with the ball comes under the ICC's Level-2 offense and under this level a player found guilty of ball tampering can be fined 100 percent match fee and ban up to one match.

Impact Of Corona On Cricket:

In the coming times due to the worldwide epidemic corona virus, not only will the way of life of the common man change, but it will also have a profound impact on the sports that will be played in future. The ICC, the largest international body of cricket, is also very concerned about this and to make sure that players do not face any trouble in the event of the resumption of cricket, they have prepared to make some new rules related to the game and the players. Cricket has come to a complete stop due to Corona virus. However, when the epidemic ends, the game of cricket can change to a great extent after this.

Keeping in view the current situation and the direction of the government, the domestic matches have also been postponed. Thousands of Indians and outsiders reach the stadium in IPL matches. Keeping this in mind, Maharashtra Health Minister Rajesh Tope had expressed his concern to the Sports Minister. He said that the Indian Premier League (IPL) should be organized later due to the growing threat of Corona virus across the country. He said that when large numbers of people gather at one place, there is a possibility of infectious diseases spreading rapidly. This is not the right time for such events.

The IPL team executive told Indian Express. Then the television deal with Star Sports with Board Sports is potentially worth Rs1,500 crore. Due to this, it will also have an impact on the Indian economy. The 2015 IPL contributed Rs1,150 crore to the Indian gross domestic product, the BCCI revealed. 'More than IPL cancellation, the Indian economy is likely to be harmed by the chain shattering of

industries that support sports. Support staff, logistics companies, airlines and hotels are some of the sectors that may have to bear the brunt, ”.

On one hand, Australia has decided to India for the Test series in this difficult period of Corona virus, on the other hand, the new ICC rules are shocking the players. They are not rationalizing these rules. Fast bowlers take three to four slips, consequently how will social distancing be followed. Taking a major decision, the Cricket Committee of the International Cricket Council has recommended a ban on flashing the ball with spit.

The Cricket Committee of the International Cricket Council (ICC), headed by former captain of the Indian cricket team Anil Kumble, has recommended a ban on the use of spit as an interim step to avoid the threat of corona virus. The ban on the use of spit to shine the ball would be a big blow to the bowlers and the officials would have to prepare bowlers-friendly test wickets to prevent complete domination of the batsmen.

In red ball cricket you need to shine the ball, whether you are a fast bowler or a spinner. Spinners rely on glare to 'drift' the ball. Keep in mind one thing, if you do not saliva or fluid the ball, the ball will not swing. This swing is the most essential thing of bowling. As soon as the ball is scratched from one side, then one has to sweat and saliva from the other side. Now understand why saliva is needed. Sweat is heavier than saliva but both are so weighty that they make one side of the ball heavier for reverse swing. Vaseline is light so it can be used only after this, not before it. Because, it can brighten the ball but cannot make the ball weighty. 'It will be a big advantage for the batsmen. The game will then become more favorable to the batsmen. ” The spit is heavier and if someone has chewed the mint, it becomes heavier because it contains sugars.

Sarfraz Nawaz became a bowler in Pakistan cricket in 1965. Nawaz is called the father of reverse-swing balls in the cricket world. Till now bowlers used spit only to swing and keep the ball new. But Sarfraz showed that even after the ball is old, it can help the bowlers. Sarfraz spit the ball reverse-swinging even on pitches where other bowlers of his own team surrendered. During the fielding of the Indian team after 2000, you must have seen that fielders like Rahul Dravid, Virender Sehwag often used to shine the ball. Because Rahul Dravid used to sweat the most in Team India of that period. The player who sweats more is more effective at flashing the ball. Now it is talked about why spit is applied. The rules of cricket say that if players use something unnatural instead of spit or sweat to shine the ball. So it falls under the scope of ball tempering.

For years, bowlers have been using their sweat and spit to shine the ball. But now the ICC's saliva and ban on sweat means that players no longer have a natural way to shine the ball. Now if the ICC, the institution of cricket, is changing this rule, it will have a big impact on cricket. On this proposal given by the ICC, many veteran bowlers expressed their concern that if this happens, then the match will go in favor of the batsman more than the bowler and the bowler will not be able to reverse swing.

Australia's Kookaburra company said that it was shortly bringing a wax applicator (a chemical made of wax) to make the ball shine. Cricketer or umpires will be able to keep it in pocket easily. ”

What would occur if the fielders tried several times to catch a catch and stop the shot? These expert former cricketers told the Navbharat Times that the rules to protect the corona widespread are in great need of amendment. The ICC has just issued a 16-page guideline called 'Back to Cricket'. The BCCI also just issued a recommended for the rescue of Corona, which was shared with the airlines, hotels, state level associations and medical teams carrying the cricket team.

One can maintain social distancing in individual sports, but not in team sports. It is not possible to follow 100% social distancing in cricket. In the pavilion, the cricketers sit together. When a shot is made in the air, two or three fielders come close enough to catch it. So how will social distancing happen? There are many players in the slip. There are many things that are not possible to stop. Some options were discussed during the meeting between the team owners and the BCCI, including cutting the IPL matches.

- To divide the teams into two groups with four teams in each group and then the first two teams in each group to reach the playoffs.
- To have two matches on other days.
- To organize all 60 matches in the vacant stadiums within a short period of time so that the stakeholders do not suffer much loss.

Corona has such a huge impact on cricket. Which will take time to deal with, so following the guidelines of the government, the ICC will have to keep revising its guidelines.

Findings:

- 1) The global economic slowdown that started with the covid-19 epidemic can change the entire sports industry according to the idea so far.
- 2) The economic structure of international cricket is likely to change and low ranked countries will face a shortage of funds.

- 3) It is likely that most of the sports bodies will face financial challenges.
- 4) BCCI, tournament broadcasters and franchisees will suffer a loss of at least Rs3,000 crore due to the cancellation of IPL.
- 5) According to the ICC, players have to be separated for 14 days before cricket starts.
- 6) The ICC is considering approving the use of artificial substances instead of saliva or sweat to shine the ball.

Conclusion:

The Pandemic has had a long-term impact on cricket events due to the Covid-19 epidemic. Due to Corona virus, it will not be easy for the audience to reach the ground. At the same time, it can also increase the risk of infection. If this tournament is held without an audience, then the organizers will face a lot of loss. At the same time, the ICC may also have to bear the loss in ticket revenue. The ICC on Friday has issued fresh guidelines to the cricket board, players and staff to resume cricket, which prohibits players and bowlers from doing a variety of things, which mainly include spitting the ball. , There is a ban on going to the toilet between matches, holding the umpire his personal belongings, etc. For the ball itself, this time to use saliva and sweat is not suitable. Australian manufacturer Kookaburra has developed a wax applicator that can be applied to the ball but it is currently against the rules of the game and changes will be required to allow its use.

Suggestions:

- 2) The first step towards a return to normalcy would be for the respective sports bodies to sit with the government and prepare their roadmap.
- 3) Social distance norms have to be maintained in stadiums.
- 4) If the game is held in an empty stadium for the future, then attention will have to be paid to improve the experience of the fans.
- 5) Players and support staff should participate in training throughout the kit.
- 6) ICC should not issue final instructions until the corona virus is completely eradicated.
- 7) Following the guidelines of the government, we have to adopt a policy of watch and wait.
- 8) To ensure that the pitches are more favorable to the bowlers than to the batsmen, so that the advantage of not using spit can be eliminated.
- 9) If the International Cricket Council (ICCC) prohibits the use of saliva on the ball due to corona, then bowlers should adapt themselves to new methods.

Work Cited :

Kalyan B. Bhattacharyya , Cricket Quiz Book: Facts, Trivia and Anecdotes from the Game, Rupa Publications India (20 April 2018)

Learn to Play Cricket , Dreamland Publications (25 January 2012)

Anand Raj , IMPACT OF CRICKET ON THE YOUNGEST INDIAN, Blue Rose Publishers (2019)

SurendraShrivastava ,Cricket : Khel AurNiyam (Hindi Edition) Kindle Edition ,PrabhatPrakashan (1 January 2017)

Dr. G. Ramchandra Rao

Department of Physical Education

Dada RamchandBakhru Sindhu Mahavidyalaya, Nagpur

Mo. No. 9823713089

Email:rama_rao2878@yahoo.co.in

Yoga- The Best Hobby of Relaxation

Dr. Arunabha Ray

Abstract

Yoga is a holistic healing. Regular practice of yoga prevents occurrence of many diseases of modernized lifestyle. Yoga is the ancient practice of India. Practicing yoga is to integrating of every aspect of your body, mind and spiritual relaxation. The author focuses this paper on yoga as a best hobby of relaxation.

keywords :Yoga, Hobby, Relaxation, Body,Mind

Introduction :

The one's should spare time an interest or activity for pleasure and relaxation is called his/ her favorite hobby. The hobbies and relaxation both are interrelated. Hobbies are not always fun and entertaining thing, sometimes they offer relaxation and skill that's can really good for your healthy body,relaxation and professional job also. For example.a professional player playing football game for his/her profession, that could be seen as a skill or his/her performance. The another way playing football is good hobby for healthy body and relaxation, but watching football or spectator is entertainment. Hobbies are varies person to person. if you are looking for examples of hobbies, i.e. yoga, sports (walking, exercise, running, tennis, bicycling, swimming, skiing, golf, team sports etc.) music, travelling, fishing, hunting, community work, church activities, volunteer work, painting, dancing, reading, writing, computer, gardening, animal care etc.

In recent years we find that many people are just after money and luxurious lifestyles with stressfulness. They do not have any time to think about their hobbies and relaxation. They do not have any time to think about their health and fitness. Now a day's what we eat is also totally different from what we were eating in past. we want modernization every whereright from the kitchen to the office, and also we don't have enough time to sleep and relaxation. Now a day's most of the people are effected at psycho somatic disorders when he reaches 40, because of lack of physical fitness, lack of relaxation to participating in recreational activities, fluty food habits and sleeping habits etc. The present day's lifestyle somany problems are created, the individuals are effected various diseases. problems and risk such as stress, cardiac problems, diabetes and obesity, canceretc. This problem could be solved only by changing the lifestyle, by participating in various physical/ recreational activities. and participating in healthy social gathering. Apart from all these, yoga is the best hobby of relaxation to solving the problems created by today's modern life style.

What Is Yoga ?

Yoga is the ancient Indian practice of body and mind, which derived from Sanskrit root "Yuj" meaning to yoke or 'Union' or to join'. Yoga is transform your mind, body and spirit. It's the powerful way to relieve anxiety and cope with everyday stress. Hence just a few minutes of practice yoga every day can help stretch and relax sore muscles, because its building stronger muscles while it improves flexibility and joint mobility.

Types of Yoga :

There are so many different types of yoga should be utilized for physically demanding and easily relaxing through meditative way. Following the types of yoga are:

- 1). Hatha Yoga : is physical based yoga practice, which includes the practice of asanas. it's best for beginners or students that's approach to breathing and exercises. practicing hatha yoga is help to bring peace and relaxation of the mind and body, such as tadasana, adhomukha, svanasana, vrikshasana, gomukhasana, matsyendrasana, mayurasana, ushtrasana, bhujangasana, danurasana, vajrasana etc.
- 2). Ashtanga Yoga : is translated as eight limb path. This yoga involves very physically demanding sequence of postures, so this style of yoga is definitely not for beginner, such as suryanamshkar, pinchamayurasana, kurmasana, grabha, pidasana, kukkutasana, baddhakonasana, suptakonasana etc.
- 3). Kundalini Yoga : is the practices of spiritual and physical through equal ways. This practice is one type of mediation and mantra involve with chanting, through dynamic breathing techniques, which produce energy in whole body for relaxation. The kundalini yoga poses are sukasana, siddhasana, padmasana and vajrasana etc.
- 4). Vinyasa Yoga : is the often considered the most athletic yoga style. Vinyasa yoga helps to develop more balanced and relaxed body. Vinyasa yoga act one flow with techniques of sheathing, which involves many types of yoga such as ashtanga, power yoga and prana.
- 5). Lyengar Yoga : is the controlling the breath. It was founded by B.K.S lyengar, which includes variety of postures such as adhomukhasavnasana, divipadaviparitamandanasana, salambasarvangasana, setu bandha sarvangasana etc. It is the modern form of yoga which produce energy and relax of body and mind. Lyengar yoga helps you to develop the muscles strength.
- 6). Bikram Yoga : is known as " hot" yoga classes which founded by Bikram Chaudhary. This yoga was practiced in heated room to 150⁰F with a humidity of 40%. This is two breathing techniques to flush toxins and manage the weight losing process. Bikram yoga poses is 26, includes variety of asanas such as utatasana, trikonasana, ardha chandrasana, bhujangasana, sasangasana etc.

7). Yin Yoga : is one type of meditative yoga practice that helps you find inner peace and relaxation. It was founded and first taught in the U.S. This yoga is the great medium of stress remover and improving the flexibility of joints. The various yin yoga passes are : butterfly pose, frog pose, ankle pose, caterpillar pose (paschimottanasana), saddle pose (suptavirasana), Square pose (savastikasana), sphinx pose (bhnjangasana), suryabhedha ujjayi, bhasrika, padmasana etc.

8). Restorative Yoga : is related to relaxing your mind and also focuses on body relaxation. The stretching poses is related to this yoga which practiced long as 10 minutes. The restorative yoga poses are :balasana, upavistabithisanamarjyasana, setu bandha sarvangasana, suptabaddhakonasana, parsavbalasana, paschimottanasana, eakpadarajakapotasana, jatharaparivartanasana, matsyasana, viparitkarni. This poses are doing by some supported article, holding the poses 5-10 minutes and breathe deeply and relax.

9). Parentalyoga : is one of the best type of exercise, Its helps to mothers prepare for labor and delivery. The time of practice pelvic floor work, focus on breathing. The parental yoga poses are :meditation, pranayama, virabhadrasana, baddhakonasana, agnistambhasana, sukhsana, uttanasana, malasana, eakpadakapotasana. parivarttasanchalasana, balasana, marjarsana- bitilasana, ardhapinchamayurasana, salambamatsyasana and viparitkarni.

10). AnusaraYoga : is modern-day version of hatha yoga, which focus on the mind- body heart connection. The anusara yoga is categorized into three parts, they include attitude, alignment and action. Anusara yoga poses are :ardhachandrasana, vakrasana, virbhdhasana, ghrudasana, uttitha hasta padangustana, bhujangasana, ardhamukhashavasana.

11) JivamuktiYoga : is mainly vinyasa-flow- style classes influenced with hindu spiritual teachings. The devotees of jivamukti yoga are mostly followed the vegetarianphilosophy. The jivamukti yoga poses are :hanumansana, natrajasana, dhanurasana, mayurasana, virasana, chanting, meditation etc. Practicing this yoga is beneficial for place of joy, happiness and relaxation of whole body and mind.

12). Power Yoga : is vigorous, physically demanding, vinyas-style yoga. Presently power yoga has spread around the world with variety of style. Practicing power yoga is beneficial for strength development, increasing immunity power and whole body relaxation. The power yoga style with the following poses are :ardhachandrasana, paripurnanavasana, ustrasana, salabhsana, chathrangadandasana, adhomukhasavasana , utkantasana etc.

13). SivanandaYoga : is a form of hatha yoga founded by swami sivananda, which related with relaxation pose such as savasana, kapalbhati, anulomaviloma, vedanta and dhyana. The twelve basic asanas of sivanand yoga are increased the strength and flexibility of the spine they are :sirsasana, sarvangasana, halsana,

matsyasana, paschimothanasana, bhujangasana, salabhasana, dhanarasana, ardhmatsyendrasana, kakasana, padhasthasana, trikonasana.

14). Integrative Yoga Therapy : is a healing process, which practices into complete package system bring together such as asanas, pranayam, mudra, yognidra, mantra and meditation. This therapy mostly designed for total body relaxation purpose. It's mostly used in yoga hospital and rehabilitation centers.

Benefits of Yoga :

Regular practice of yoga helps to develop your mind and body co-ordination and relaxation which bringing a lot of health benefits are given below.

- Increased flexibility and balance
- Enhancing fitness muscle strength and tone.
- Cardiovascular benefits.
- Maintaining balance metabolism
- Improved respiration, energy and vitality
- Obesity reduction
- Relieves anxiety, stress, panic and strain
- Develop power to fight against depression
- To promote sleep quality
- Improved healthy life style
- Reduce various diseases such as blood pressure, diabetes, chorionic pain, insomnia, migraines, cancer, asthma etc.
- Promotes healthy eating habits
- Develop self confidence
- Improved athletic performance
- Increased immunity power of body.
- Protection from injury

Conclusion :

Yoga is a science. The regular practice yoga plays a vital role determining the individual's physical and mental fitness and relaxation. Yoga is the health assurance in zero budget. Yoga is a blessing of human being, practicing yoga no need to big infrastructure or costly instrument, all you need is a quiet space and a mat. our Prime Minister Narendra Modi Said, not necessary to perform yoga 24 hours a day only fifty to sixty minutes yoga practice should be enough to bring harmony to body, mind and intellect. The regular practice of yoga is most essential to balance the modernized life style. The main aim of this paper is to create the interest to practicing yoga among the general public like a favorite hobby for development of mind- body co ordination and relaxation.

Work Cited :

Saradananda swami (2011), amazing yoga, UK: Hodder Education.

Pal Satya, Aggarwal DassDholan (2013), Yogasanas and Sadhana, New Delhi : V & S Publishers

Shankar Ganesh (1998), Holistic Approach of Yoga, Bina (M.P) : Aditya publishers.

Dr. Arunabha Ray

Assistant Professor in physical Education,

Shri Govindprabhu Arts and Commerce College,

Talodhi (Balapur) Dist. Chandrapur, Pin Code 441221.

E- mail ID : arunabha_ray07@rediffmail.com, Mob. No.9421877578)

Anxiety and Aggression among Sportspersons and Non-Sportspersons with different Socio-Economic Status

Dr. MS. Manda Thengne
Dr. Arvind P. Joshi

1.0 Introduction

Sports and games improve our capability. They improve our efficiency and remove our mental exhaustion. Sports are integral part of education and it (education) without sports is incomplete. Sports are particularly important for the youth. They help in their physical and mental growth as well as development. Moreover, they contribute in the formation of character and inculcate good values in them. Sports and games give us opportunity to grow as competitive in life, however these days' sports have been commercialized and performance in various sporting activities puts a lot of pressure on the players. The sports person who does well in sports is showered with name, fame and wealth. Thus, sports have great potential to offer career opportunities and hence, it is desired that we should take them very seriously from the very early age of our life.

The competitiveness in the sporting field has resulted in development of anxiety and aggression in players. Anxiety is a feeling of dread, fear, or apprehension, often with no clear justification. It (anxiety) is distinguished from fear because the latter arises in response to a clear and actual danger, such as one affecting a person's physical safety. Anxiety, by contrast, arises in response to apparently innocuous situations or is the product of subjective, internal emotional conflicts the causes of which may not be apparent to the person himself. Some anxiety inevitably arises in the course of daily life and is considered normal. But persistent, intense, chronic, or recurring anxiety not justified in response to real-life stresses is usually regarded as a sign of an emotional disorder. However, the term aggression refers to a range of behaviors that can result in both physical and psychological harm to oneself, other or objects in the environment. The expression of aggression can occur in a number of ways, including verbally, mentally and physically. Basically, human aggression is any behavior directed toward another individual that is carried out with the proximate (immediate) intent to cause harm. In addition, the perpetrator must believe that the behavior will harm the target, and that the target is motivated to avoid the behavior (Bushman & Anderson 2001, Baron & Richardson 1994, Berkowitz 1993). In view of the above, this study was carried out to measure the anxiety and aggression among the sportspersons and non sportspersons of various socio-economic backgrounds.

2.0 Research Methodology

2.1 Selection of Subjects

Sample of the study was selected randomly from the Nagpur City. In all total samples for this study consisted of 400 subjects (200 sportspersons and 200 non-sportspersons). The age of participants ranged from 19 to 23 years.

2.2 Tools Used for Data Collection

2.2.1 Anxiety Scale

This scale was constructed and standardized by Cattell for American Psychological Association. The scale consists of 40 items only and each item is provided with 3 alternatives. This is widely used for measuring general anxiety among the individuals. It was used to measure the anxiety of sportspersons as well as non-sportspersons.

2.2.2 Aggression Scale

The aggression level of the study participants was determined using aggression inventory. This questionnaire was used as it was found to be a standard research instrument. It measures four different factors of aggression. These four different factors will be treated independently along with the global factor of aggression. The reliability of the questionnaire reported by the author was 0.81. The validity of the questionnaire was 0.76.

2.2.3 Socio Economic Status Scale

This scale was constructed by the researcher. It is a short scale consisted of 14 questions only. The questionnaire demands only factual information about the social, economic, and educational status of the individual's family. The reliability coefficient measured by test-retest method was 0.95 and validity coefficient was 0.82.

2.3 Data Collection

The data was collected by survey method. Care was taken to decide the suitable time for the respondents as it improves the chances of getting correct data. Furthermore, ethical considerations must be observed during the survey exercise.

2.4 Reliability and Validity of Data

The reliability of data was confirmed by establishing the instruments reliability, tester's competency and reliability of the test.

2.5 Statistical Treatment of Data and Significance Level

The data generated during the study was processed using various statistical tests with the help of Statistical Package for Social Sciences 18.0 (SPSS 18.0)

software. The data characteristics such as mean, standard deviation, range etc. were determined and the Z test of two means was used for comparative assessment. The significance level was chosen to be 0.05.

3.0 Results and Discussion

3.1 Anxiety levels of sportspersons and non sportspersons

Table 1: Comparison of anxiety levels of sportsperson and non-sportsperson

	Mean	SD	Min	Max	MD	'Z'	P
Sportspersons	15.2	±1.8	9.8	20.8	-7.70	-4.574	<0.05
Non Sportspersons	22.9	±3.0	12.7	32.1			

SD: Standard Deviation; **Min:** Minimum; **Max:** Maximum; **MD:** Mean Difference; **Z:** Z value; **P:** P value

Table 1 shows comparative assessment of anxiety levels of sportsperson and non-sportsperson selected in the study. It was apparent from the analysis of data that average anxiety level of sportsperson was 15.2 ± 1.8 (varied between 9.8 and 20.8). Furthermore the average anxiety level of non-sportsperson was 22.9 ± 3.0 (varied between 12.7 and 32.1).

3.2 Anxiety levels of sportspersons of high and low socio-economic status

Table 2: Comparison of anxiety levels of sportsperson having high and low socio-economic status

Sportsperson	Mean	SD	Min	Max	MD	'Z'	P
High Socio-Economic Status	19.2	±2.3	11.5	19.6	6.0	5.231	<0.05
Low Socio-Economic Status	13.2	±1.5	9.4	14.2			

SD: Standard Deviation; **Min:** Minimum; **Max:** Maximum; **MD:** Mean Difference; **Z:** Z value; **P:** P value

Table 2 shows comparative assessment of anxiety levels of sportsperson of low and high socio-economic status selected in the study. It was apparent from the analysis of data that average anxiety level of sportsperson having high socio-economic status was 19.2 ± 2.3 (varied between 11.5 and 19.6), whereas the average anxiety level of sportsperson having low socio-economic status was 13.2 ± 1.5 (varied between 9.4 and 14.2).

3.3 Aggression levels of sportspersons and non sportspersons

Table 3: Comparative analysis of aggression levels of sportsperson and non-sportsperson

	Mean	SD	Min	Max	MD	'Z'	P
Sportspersons	32.4	±3.5	20.5	38.5	10.2	6.957	<0.05
Non Sportspersons	22.2	±2.5	15.9	29.4			

SD: Standard Deviation; Min: Minimum; Max: Maximum; MD: Mean Difference; Z: Z value; P: P value

Table 3 shows comparative assessment of aggression levels of sportsperson and non-sportsperson selected in the study. It was apparent from the analysis of data that average aggression level of sportsperson was 32.4 ± 3.5 (varied between 20.5 and 38.5). Furthermore the average aggression level of non-sportsperson was 22.2 ± 2.5 (varied between 15.9 and 29.4).

3.4 Aggression levels of sportspersons of high and low socio-economic status

Table 4: Comparison of aggression levels of sportsperson having high and low socio-economic status

Sportsperson	Mean	SD	Min	Max	MD	'Z'	P
High Socio-Economic Status	31.8	±2.9	24.3	36.4	7.0	4.627	<0.05
Low Socio-Economic Status	24.8	±3.3	22.2	28.7			

SD: Standard Deviation; Min: Minimum; Max: Maximum; MD: Mean Difference; Z: Z value; P: P value

Table 4 shows comparative assessment of aggression levels of sportsperson of low and high socio-economic status selected in the study. It was apparent from the analysis of data that average aggression level of sportsperson having high socio-economic status was 31.8 ± 2.9 (varied between 24.3 and 36.4), whereas the average aggression level of sportsperson having low socio-economic status was 24.8 ± 3.3 (varied between 22.2 and 28.7).

4.0 Conclusions

4.1 Anxiety levels of sportspersons and non sportspersons

The comparative analysis of collected data indicated that there is significant ($P < 0.05$) difference in anxiety levels of sportsperson and non-sportsperson selected in the study, particularly anxiety level of non-sportsperson is considerably higher than the anxiety level of sportsperson.

4.2 Anxiety levels of sportspersons of high and low socio-economic status

The comparative analysis of collected data indicated significant ($P < 0.05$) difference in anxiety levels of sportsperson having high and low socio-economic status selected in the study, principally anxiety level of sportsperson with high socio-economic status is considerably higher than the anxiety level of sportsperson having low socio-economic status.

4.3 Aggression levels of sportspersons and non sportspersons

The comparative analysis of collected data indicated that there is significant ($P < 0.05$) difference in aggression levels of sportsperson and non-sportsperson selected in the study, particularly aggression level of sportsperson is considerably higher than the aggression level of non-sportsperson.

4.4 Aggression levels of sportspersons of high and low socio-economic status

The comparative analysis of collected data indicated significant ($P < 0.05$) difference in aggression levels of sportsperson having high and low socio-economic status selected in the study, primarily aggression level of sportsperson with high socio-economic status is substantially higher than the aggression level of sportsperson having low socio-economic status.

Work Cited :

- Aamir, S. M. (2018). Comparative study of aggression and self-concept among sports and non-sports persons of district Budgam (J&K), *International Journal of Physiology, Nutrition and Physical Education*, 3(2), pp.1168-1169.
- Agashe, C. D and Chaurasiya, V. K. (2017). A comparative study of depression between elite sportspersons and non-sportspersons, *International Journal of Physical Education, Sports and Health*, 4(4), pp.214-215.
- Anderson, C. A., & Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27-51.
- Bashir, S. (2017). Comparative study of aggressive tendency and adjustment among sports persons and non-sports persons, *International Journal of Physiology, Nutrition and Physical Education*, 2(2), pp. 1027-1032.
- Basiaga-Pasternak, J., Szafraniec, L., Jaworski, J and Ambroży, T. (2020). Aggression in competitive and non-competitive combat sports athletes, *Ido Movement for Culture. Journal of Martial Arts Anthropology*, 20(2), pp. 17-23.
- Berkowitz L. 1993. Pain and aggression: some findings and implications. *Motiv. Emot.* 17:277-93
- Bowlby, J. 1973. Attachment and Loss: Vol II. Separation, anxiety and anger, NY: Basic Books.

- Bredemeier, B. J. L. (1994). Children's moral reasoning and their assertive, aggressive and submissive tendencies in sport and daily life. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 16, 1-14.
- Bushman BJ, Anderson CA. 2001. Is it time to pull the plug on the hostile versus instrumental aggression dichotomy? *Psychol. Rev.* 108:273-79
- Eysenck, M.W. 1988. Trait anxiety and stress. In Handbook of Life Stress, Cognition and Health. S. Fisher & J. Reason (Eds) NY & London: Wiley
- Fischer, M.W. 1970 Theories of Anxiety. NY & London: Harper & Row.
- Hardy, L., Jones, J. G., & Gould, D. (1996). Understanding psychological preparation for sport: Theory and practice of elite performers. Chichester, UK: John Wiley
- Kumar, A; Pathak, N & Thakur, G.P. (1985): Mental health of individual, team and non-athletes. Proceedings of VI world conference in Sport Psychology, Denmark.
- Kumar, V., Singh, A., Sandhu, J. S., Gupta, N and Pandey, R. M. (2017). Comparative study of sports competition anxiety among contact and non-contact sports persons, *International Journal of Physiology, Nutrition and Physical Education*, 2(2), pp. 77-79.
- Panksepp, J. 1982. Towards a general psychobiological theory of emotions. *Behavioral and Brain Sciences*. 5, 407-67.
- Shashidhara and Krishnaswamy, P. C. (2019). "A study on Anxiety and Aggression among Indigenous Sports Persons", *International Journal of Physiology, Nutrition and Physical Education*, 4(1), pp.582-585.
- Woodman, T., & Hardy, L., (2001). Stress and Anxiety. In R. N. Singer, H. A. Hausenblas & C. M. Janelle (Eds.), *Handbook of Research on Sports Psychology* (pp.290-318), New York, Wiley
- Zillmann D. 1983. Arousal and aggression. See Geen & Donnerstein 1983 pp. 75-102

Dr. MS. Manda Thengne

Asst. Professor

Dept. of Phy. Edu.

Yeshwant Mahavidyalay, Wardha

Dr. Arvind P. Joshi

Vice Principal

Dr. Ambedkar College, Nagpur

E-mail address of corresponding author: apj.dacn@gmail.com

Corona Virus: Pandemic Disease

Prof. Dr. Nirajsingh F. Yadav

Abstract:

In the present situation the person is facing many health problems. The atmosphere in our earth is filled with many types of deadly bacteria and viruses. This extremely microbial virus is found up to 50 kms above ground and sky. It would be interesting to consider a question here, is the virus living or non-living? Although viruses are not made up of any cell but still many people consider it as living because they have many characteristics that occurs in living beings or creations. The traditional definition of life is also that every living body is made up of cell but viruses do not have cells. Since they have so many symptoms. Those that occur in living beings or compositions (eg. DNA or RNA) can therefore be considered on living in a very limited sense.

The parts of the body through which we interact with external things, they become the medium to bring viruses inside. For example, through breath, through the mouth, through open wounds, through sexual activity, by being bitten by another person's blood or by animal or insect. Some viruses enter our cells and some stick to them. Some also have certain types of structures on the exterior of the body. For example, the shape of a "corona virus" is like a crown around which there are hooks or thorn like shapes around it. These images interact with and connect with the cells of the human body. They inject their DNA or RNA into our body. They start growing after coming in contact with the cell because the cells have all the material that they need to increase their number. Viruses can also change their genetic structure after entering our body. Many times their two-two DNA or RNA which have been split together, join together and give size to a new type of structure. In such a situation, the medicines used in their treatment become ineffective and then there is a need to develop new drugs.

Keynotes:

Corona virus, microbial virus, the cells, DNA, RNA, genetic structure.

Introduction:

On 26 December 2019, at a hospital in Wuhan, China. Dr. Zhang Jiang Director of department of Respiratory and Critical care found similar symptoms in four patients. During investigation, he found that the patients have pneumonia and are seeing a similar infection in their lungs. Three of these patients were from the same family. The next day three more patients came to treat them with the same

symptoms. He then found it strange and started researching about it. He immediately informed the other department of the hospital and told that this is not a common diseases. On December 26, Dr. Zhang told Chinese Health Officials that the new disease was spreading due to "Coronavirus". After the story of Dr. Zhang Jiang came out. She became a hero in the Chinese social media. The 58 years old Dr. Zhang Jiang is the world's first Doctor to detect novel "Corona virus". China finally declared an outbreak of "Coronavirus" on 31 December 2019 and imposed a public health emergency on 30 January 2020.

Origin Of The Name Corona:

Corona is a spherical structure. In Latin, the crown is called corona. Meaning corona means Crown. When the scientist studying the coronavirus saw it in the microscope, they saw a similar structure on them, like a crown like ring formed over the sun at the time of solar eclipse. From there, the virus was named "corona". The infection disease caused by coronavirus is "Covid-19". The technical name of corona virus is "SARS-COV-2". The respiratory disease caused by this has been named "Coronavirus Disease 2019 i.eCovid 19".

Covid means coronavirus disease and 19 because its first case came up in 2019. Actually corona is not just a virus but a group of viruses. The virus and the diseases spread due to it are different like AIDS disease, the name of the virus that spreads is HIV. Similarly the name of the virus that spreads the disease called Missels is Rubella.

The coronavirus belongs to the SARS virus family that caused havoc in 2003. The full name of SARS is "Sivear Acute Respiratory Syndrome".

According to experts, the activation of coronavirus depends on temperature. At this time the average temperature in our country is 30 degrees. Where the temperature is high, the virus can remain active for 2-3 hours. At the same time it can remain active for about 12 hours in low temperatures. Since the activation time of the virus is too long. In such a situation, we can guess that this infection does not take much time to spread.

With aging, breathing problems like asthma, bronchitis start occurring, due to which the body's immunity decreases. There is also a hear problem. The risk of infection in the patient body is high. Apart from this, there is a risk of infection in children also, corona is also dangerous for those suffer from diabetes. In order to be safe from corona, in case of signs of corona infection blood sample of suspected patients are tested with CPI (Polymer chain reaction) which indicates whether or not infection occurs older people or well young and middle aged people are also vulnerable to corona infection due to their poor immunity.

Vitamin C rich fruits should be consumed to increase immunity. Although there is no evidence that infection can be avoided with Vitamin C, its intake provides strength to fight against the diseases of the body.

According to a report by the New York Times, the Chinese Centre for Disease control and prevention has conducted the largest study on coronavirus. It has been found that women and men are equally vulnerable to this virus but in the case of fighting the virus the immunity system of women is proving to be better. The death rate of men affected by the virus is 2.6 % while the death rate in women is 1.4%.

Scientist of the John Hopkins Bloomberg school of public Health, Sabra Kline, says that in the care of viral infections on the respiratory tract, it has been revealed repeatedly that the immune system of men is weak. Women are able to fight these virus better. Vaccination also has the best effect on women one of the reasons for women's immune system to improve is the sex hormone oestrogen.

There is also a fact that there are two X Chromosomes in women and one X Chromosomes in men is a disease related gene. Also women are more alert than men in health. They have a low habit of intoxication, such as the largest smoking population in China. Here 31 million people smoke, which is one third of the smoker in the world. The share of women in this is 2%.

Coronavirus Mortality Rate By Age:

Sr. No	Age Group	The Death
1.	0 – 9	0.2%
2.	10 – 29	0.4%
3.	30 – 49	2.0%
4.	50 – 69	10.0%
5.	70 and above	14.0%

(source by China Govt.)

Medical Terminology:

1. Endemic: When a disease persists in a particular area, it is called Endemic, like malaria is endemic in many countries of Africa.
2. Epidemic: When there is such a sudden spread of a disease, it affects many people or many areas at the same time, then that countries is Epidemic.
3. Pandemic: This is the situation near to the epidemic, when an epidemic spreads throughout the world, it is called Pandemic. This is very frightening situation. The WHO has declared coronavirus disease 19 as a

pandemic. After spreading to six continents and more than a hundred countries, the WHO has declared corona a Pandemic.

An epidemic in languages of medical science is an infectious disease that can affect a large number of people around the world at the same time. The latest example is the swine flu spread in the year 2009. Due to this, millions of people died in the world. An epidemic spread through a new virus is dangerous because it can spread easily in people and can be present for a long time.

After the WHO declares coronavirus to be an epidemic, almost all countries will have to do four major tasks:

- Scanning people coming from abroad.
- Any person who is found positive by coronavirus will have to be notified.
- Also, some restrictions will apply to people.
- In case of fear of suffering from coronavirus any person can be asked to undergo an investigation. People cannot refuse this people will be kept under observation if found suspicious.

Major Epidemic And Death Due To Last Four Centuries:

1. PLAGUE (1720): In 1720 the plague was spread all over the world. It is called the Great Plague of Marseille. There were one lakh death due to plague. In a few months fifty thousand people were killed and the remaining fifty thousand were killed in the next two years.
2. CHOLERA (1820): Cholera was spread in Asian Countries in the year 1820. It was hit by Japan, Gulf Countries, India, Bangkok, Manila, Java, Oman, China, Mauritius, and Syria. There were one lakh only in Java.
3. Spanish Flu (1920): Most of its effect were seen in 1920 between two to five crore people were killed all over the world.
4. Swine Flu (2009): Swine Flu was spread in 2009. This led to the death of nearly six lakh people worldwide. Even after 11 years, it has not been completely controlled.
5. Ebola (2014): Ebola was spread in West Africa countries Guinea, Sierra, Leon and Nigeria. There were about 12 thousand death due to this.

Coronavirus Related Terminology:

1. **Thermal Scanner**: A thermal scanner is a device through which a person suffering from coronavirus or any other similar disease can be identified. This scanner makes a clear distinction between a healthy person and a person with the virus. The special thing about thermal scanner is that the waves emanating from it do not have any side effect on the human body.

Function: When the body temperature is high the thermal scanner immediately informs it. It acts like an infrared camera. Viruses present in the body of a person undergoing this temperature rises when the number of viruses is high or alert dangerous level.

2. **Quarantine:** It is called isolation. This means infectious pathogens. Separating people in contact with patients and limiting their activities. Its duration is also 14 days (somewhere between 21 and 24 day) in case of coronavirus. During this time it is seen that the symptoms of the disease are not emerging in the person. The patient's family members and those have direct contact with them are also kept in Quarantine. The advantages of quarantine is that it does not increase the chain of disease.
According to the Centre for disease control and prevention, one who has come from countries like Italy China, Iran and South Korea where the corona is spreading rapidly, then he/she should spend 14 days in his home as a quarantine. i.e by staying at home ourself break away from others.
3. **R.Knot:** R.Knot or RO is the original reproduction number of a virus. By this, the severity of the disease or virus is observed. If this number is one or more, that is every person suffering from related disease can infect any one. Therefore, the risk of spreading the disease increase.
4. **Incubation Period:** The time from infection to onset of symptoms has been called incubation time. In corona this time is 14 days but in many cases the symptoms have also come up in just five days. In this case the intensity of the virus is also different.
5. **Fatality Rate:** According to the WHO, the corona death rate is 3.6%. However, upto 20% of death have occurred in patients aged 40 or older. In countries like Iran where medical facilities are slightly less than other countries, more deaths are also happening.
6. **Personal Properties Equipments:** They are used to protect themselves while working working where there is a possibility of exposure to infectious pathogens or toxic substance. Under this masks, clothes, glasses, helmet, face shield, gloves, gowns, shoes cover, head covers, ear plugs etc are included.
7. **Isolation:** Healthy person with infectious disease separate from people. This is called complete ablation.
8. **Lockdown:** This disease caused by getting out of the house during a disaster or epidemic is called Lockdown. During this time all services are barred expect emergency (e.g: medicine, treatment) and urgent (Grocery, bank, milk, vegetable, etc). Its deep from is called curfew in which urgent services can also be closed for some time.
9. **Social Distancing:** It is also called physical distancing i.e physical distance. This means limiting the direct contact of people outside the home

during infectious disease spread and maintaining a distance between them (e.g: a three to six feet distance). This includes not crowding and not being in a group.

Work cited :

<https://www.inventiva.co.in/trends/alisha/the-social-impact-of-corona-corona-pandemic-will-change-our-habits-forever/>

https://en.wikipedia.org/wiki/Over-the-top_media_service

<https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/impact-of-coronavirus-on-education-in-india-1587642880-1>

Prof. Dr. Nirajsingh F. Yadav
Associate Professor
SMWSSM, Kamptee

Corona Virus (Covid-19) Pandemic: Need Of Social Distancing

Dr. Kiran Yeshwant Patil

Abstract

During a pandemic, individuals from the general public need to show solidarity by being liable for the wellbeing of all. Some infections – like the infection that causes COVID-19 – spread effectively, as per the Centers for Disease Control and Prevention. Social separating puts space between people. In the event that somebody is debilitated and there are no individuals around, an infection can't spread.

Introduction

It is a path we all can help moderate the spread of COVID-19. It implies restricting our physical contact with others by avoiding swarmed places where an infection can undoubtedly spread. Regardless of whether you are not wiped out, you should in any case attempt to keep around 2 meters (the width of a vehicle) away from others when outside your home. Physical removing is likewise called social separating. Yet, you shouldn't separate yourself from others sincerely during this time. Connect with companions, family and network individuals with, calls, messaging, internet based life and video talk. Remain associated. Strategies for social separating incorporate dropping huge parties, for example, games and shows, just as shutting schools, bars and cafés, and having individuals telecommute rather than an office. Yet, it additionally implies constraining any connection with anybody past your close family, with whom you live.

Notwithstanding ordinary strides to forestall COVID-19, keeping space among you and others is probably the best apparatus we need to abstain from being presented to this infection and easing back its spread locally and the nation over and world. Limit close contact with others outside your family unit in indoor and open air spaces. Since individuals can spread the infection before they realize they are wiped out, it is imperative to avoid others whenever the situation allows, regardless of whether you—or they—have no indications. Social removing is particularly significant for individuals who are at higher hazard for extreme ailment from COVID-19.

Social separating, additionally called "physical removing," implies keeping space among yourself and others outside of your home. To rehearse social or physical removing:

- Stay at any rate 6 feet (around 2 a safe distance's) from others
- Do not assemble in gatherings
- Stay out of packed places and keep away from mass get-togethers

Need Of Social Separating

COVID-19 spreads predominantly among individuals who are in close contact (inside around 6 feet) for a drawn out period. Spread happens when a tainted individual hacks, snuffles, or talks, and beads from their mouth or nose are propelled into the air and land in the mouths or noses of individuals close by. The beads can likewise be breathed in into the lungs. Ongoing investigations demonstrate that individuals who are contaminated however don't have side effects likely likewise assume a job in the spread of COVID-19.

It might be conceivable that an individual can get COVID-19 by contacting a surface or item that has the infection on it and afterward contacting their own mouth, nose, or eyes. Be that as it may, this isn't believed to be the primary way the infection spreads. COVID-19 can live for quite a long time or days on a surface, contingent upon variables, for example, daylight, mugginess, and the sort of surface. Social separating encourages limit chances to interact with tainted surfaces and contaminated individuals outside the home. In spite of the fact that the danger of serious ailment might be distinctive for everybody, anybody can get and spread COVID-19. Everybody has a task to carry out in easing back the spread and securing themselves, their family, and their locale.

Methods For Social Distancing

- Follow direction from specialists where you live.
- If you have to search for food or medication at the supermarket or drug store, remain at any rate 6 feet from others. Additionally think about different alternatives:
  - Use mail-request for prescriptions, if conceivable.
  - Consider a basic food item conveyance administration.
- Cover your mouth and nose with a fabric face covering when around others, including when you need to go out in broad daylight, for instance to the market.
  - Cloth face covers ought NOT be set on kids under age 2, any individual who experiences difficulty breathing, or is oblivious, debilitated, or in any case unfit to expel the veil without help.
  - Keep in any event 6 feet among yourself as well as other people, in any event, when you wear a face covering.
- Avoid social affairs of any size outside your family, for example, a companion's home, parks, cafés, shops, or some other spot. This exhortation

applies to individuals of all ages, including adolescents and more youthful grown-ups. Youngsters ought not have face to face playdates while school is out. To help keep up social associations while social separating, learn tips to keep kids solid while school's out.

- Work from home whenever the situation allows. See extra data for basic foundation workforceexternal symbol from Cybersecurity and Infrastructure Security Agency (CISA).

Conclusion

During a pandemic, individuals from the general public need to show solidarity by being liable for the wellbeing of all. There is no space for narrow-mindedness. It just take one difficult infection bearer denouncing any and all authority to taint a large number of individuals. Social removing is an approach to back off or stop the spread of irresistible sicknesses, for example, the Coronavirus Disease (COVID-19) by constraining contact among you and others.

Work Cited :

1. "Strategy Responses to COVID19". IMF.Recovered 2020-04-13.
2. Jump up to:a b c d e f g h I j k l m n o p q r s t u v w x y z aa abdominal muscle air conditioning "COVID-19 Policy Watch | Tracking governments' reactions to the pandemic". COVID-19 Policy Watch | Tracking governments' reactions to the pandemic. Recovered 2020-04-13.
- 3."Coronavirus: Das sind kick the bucket Maßnahmen der Bundesländer" (in German). Recovered 2020-04-21.

Dr. Kiran Yeshwant Patil
(Dept of Microbiology)
L A D & S.R.P College for Women
Shankar Nagar, Nagpur.

Post Corona Pandemic Challenges in Schools for Physical Education Teachers

Miss Neha Dubey

Abstract

The post corona pandemic challenges in school for physical education teacher, when the pandemic is over, schools and kindergartens represent a crucial context that can play an important role in promoting young people's well-being. This paper presents re-entry program aimed at creating an arena where children can process emotions, rediscover interpersonal connections, and develop an awareness of effective coping strategies. For all kindergarten, primary and middle school students, suggestions for evaluating the effectiveness of the program based on its educational and psycho-social components are given. School is an ideal setting to deliver these activities to children as it represents return to their daily routine. Schools also provide equal access to resources and reach children belonging to at-risk socio-economic categories and cultural minorities.

Keywords: covid-19, coronavirus, children, school re-entry, socio-emotional processing, stress, coping, classroom activity. Motivation to children

Introduction

On 31 December 2019, a cluster of cases of pneumonia of unknown cause, in the city of Wuhan, Hubei province in China, was reported to the World Health Organization. In January 2020, a previously unknown new virus was identified subsequently named the 2019 novel coronavirus, and samples obtained from cases and analysis of the virus' genetics indicated that this was the cause of the outbreak. This novel coronavirus was named Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) by WHO in February 2020. The virus is referred to as SARS-CoV-2 and the associated disease is COVID-19. As of 15 May 2020, over 4,444,670 cases have been identified globally in 188 countries with a total of over 302,493 fatalities. Also 1,588,858 were recovered but the question generate what is coronavirus?

The answer is, Corona viruses are a family of viruses that cause illness such as respiratory diseases or gastrointestinal diseases. Respiratory diseases can range from the common cold to more severe diseases Typically Corona viruses present with respiratory symptoms. Among those who will become infected, some will show no symptoms. Those who do develop symptoms may have a mild to moderate, but self-limiting disease with symptoms similar to the seasonal flu

Symptoms may include:

Respiratory symptoms, fever, cough, Shortness of breath, Breathing difficulties, Fatigue Sore throat, a minority group of people will present with more severe symptoms and will need to be hospitalized, most often with this symptoms.

Life Changes Due To Corona For Teachers And Students

After reopen of school ,when Structured physical education (PE) must be made an integral part of school curriculums in India. For such a young and socio-economically diverse population, PE through schools can become a powerful holistic development tool for India's children. people suggest "things will never be the same," they're talking about something deeper, about how we live—about our habits, norms, and ways of living. For parents, teachers, and students, it's possible that some aspects of schooling might not go back to the way they were before. What we've learned from pandemic and how life will change—especially how schools will change. Many children will have lost the habits that schools teach them — sitting in a circle, waiting your turn, knowing how to listen and co-operate. More than a few will exhibit stress. A lot will have spent hours looking at smartphones or playing video games.

Although governments may be anticipating upcoming austerity, we'll actually need additional resources. We'll need counselors , mental health specialists and learning support teachers to help our weakest learners and most vulnerable children settle down and catch up. Teachers are among the unsung heroes of COVID-19: preparing resources and guidance after that teacher interact with student's normal way with confidence and motivate to there children to re-start with new way of learning Since, we have the liberty to work and plan from home, we can work more on creating approaches which can innovate teaching tactics & and make it more impact. Regular assignments, exercises, quizzes can keep the students engaged and focused in the class.

Transition To The Virtual Mode

In the wake of an unprecedented lockdown period, the educational system is moving online as far as possible, turning classrooms into online spaces and teachers into virtual educators. Various authorities in their respective domains and realms, at the higher educational institutions or at the school level, have been proposing the 'setting up' of virtual classrooms for e-teCOVID-19 has forced both K-12 and higher education institutions to close their doors to prevent the spread of the virus. These risk-control decisions have led millions of students into temporary 'home-schooling' situations globally. These changes have certainly caused a degree of inconvenience, but they have also prompted new examples of

educational innovation. The curriculum tools of online education and the infrastructure to communicate with students remotely are playing a crucial role in connecting students amidst the closures. Given the digital divide, new shifts in education approaches have not only narrowed down equality gaps but also introduced new solutions for education and innovation. Many schools and universities throughout the country are attempting to provide some form of virtual learning with the help of virtual teachers and virtual platforms available.

Virtual Teachers On-Board

With this unexpected pandemic, institutions and schools have taken an online verge. However, the shift However, the efforts to create a classroom environment simply cannot compete with the real thing. Moreover, the more optimistic side is that everybody is stuck at home, which is allowing us to think about personalized learning fluidly. In several aspects, teachers can actually personalize tools and support many better-using resources online. In fact, due to online classes conducted through different platforms, all the students are now in the front allowing teachers to be even more attentive towards the needs of the students. It has also made students explore more learning platforms and execute ideas that they have never tried before. In fact, the lockdown situation would have proven to be very boring had there been no E-learning for these young minds. The virtual platforms have enabled teachers to at the very least start the syllabus & cover the course structure so that students learning don't suffer. The online classroom platform has maintained the regularity of learning schedule among students. The dire necessity of the hour is to stay safe and stay at home. The teachers are steadily working to adapt and make learning fun, effective and imperative through virtual classes. Also, there is nothing like face to face interactions, and engagement through sharing life's lessons and creative ideas, brainstorming sessions, coupled with funny anecdotes inside the classroom. to online learning could be challenging for everyone.

Great Time To Develop Self-Care Within Children

Education expert believe that parents should connect children with online education, so that they can come out of the negative atmosphere prevailing due to the corona virus. Also, this is a good time to develop self care within children. This is an opportunity for children to develop qualities like self-confidence, physical fitness and courage. Children are currently studying online, so their physical activity has reduced, so give them full opportunity to play indoors. Their diet should also be very nutritious.

leaving no stone unturned to ensure joy, warmth, and humor teacher-to-student interaction. They are trying to make it more engaging through the implementation of live lecturing, video chatting and messaging with multiple students.

Importance Of Physical Education During Thepandemic

The physical education knowledge provide to student during the pandemic, Providing students with health literacy related skills, such as the ability to read and understand health information, access valid sources of information, and implement information in health- enhancing ways allows COVID-19 to become a valuable learning experience .and students and parents also understand during the pandemic how important in our day to day life with physical education Structured physical education (PE) must be made an integral part of school curriculums in India. For such a young and socio-economically diverse population,PE through schools can become a powerful holistic development tool for India's children.

Most schools in India have failed to integrate structured physical education (PE) into the school's curriculum. The focus is on mainstream subjects, as schools fail to see how a structured PE curriculum can add to the development of young children, by aiding in their physical, mental, emotional and social growth. With 29.5% of India's population under 14 years old (Indian Census, 2011), PE must be utilised as an effective tool for the holistic development of India's children, from diverse socio-economic backgrounds.

- Physical activity enhances immune function and reduces inflammation, it could therefore reduce the severity of infections.
- Physical activity improves [common chronic conditions](#) that increase the risk for severe COVID-19 (i.e. [Cardiovascular Disease](#), [Diabetes](#)).
- Physical activity is a great stress management tool through reducing symptoms of [anxiety](#) and [depression](#).
- Physical activity helps bring cortical levels in balance - [Stress](#) and distress (such as during a pandemic) creates an imbalance in cortical levels and this negatively influences immune function and inflammation.

Health And Social Care

1. Encourage people to break their periods of inactivity
2. Encourage people to engage in aerobic activity on a daily basis - even very short periods of exercise have been reported to have real health benefits
3. Encourage people to engage in strength and balance exercises two to three times a week
  - Focus on major functional muscle groups
  - Think about and find ways for people to incorporate these exercises every week during lockdown and beyond
  - By doing this there is the potential to change physical activity behavior in the long term
4. Physiotherapists need to focus on effective messaging during lockdown. This may include positive messages about the benefits of physical activity

aligned with the concerns that people have during lockdown and pandemic. These may be:

- Physical activity during lockdown may improve mental health
- Physical activity during lockdown may help in improving sleep patterns.
- Physical activity during lockdown helps you stay healthy.
- Physical activity during lockdown helps reduce the demand on health system

How To Stay Safe While Exercising During COVID-19

- Do not exercise if you have a fever, cough or difficulty breathing (symptoms of COVID-19)
- Practice social distancing when exercising outdoors and practice good hand hygiene before and after.
- If you are not use to physical activity, start slowly with low intensity activities such as walking or low impact exercises for shorter periods of time and gradually build up over time.
- Choose the right activity to reduce the risk of injury - the intensity of the exercise should match your fitness levels and health status.

Stress Management Strategies For Students And Teachers

- Regular physical activity promotes growth and development and has multiple benefits for physical, mental, and psychosocial health that undoubtedly contribute to learning.
- Specifically, physical activity reduces the risk for heart disease, diabetes mellitus, osteoporosis, high blood pressure, obesity, and metabolic syndrome; improves various other aspects of health and fitness, including aerobic capacity, muscle and bone strength, flexibility, insulin sensitivity, and lipid profiles; and reduces stress, anxiety, and depression.
- Physical activity can improve mental health by decreasing and preventing conditions such as anxiety and depression, as well as improving mood and other aspects of well-being.
- Physical activity programming specifically designed to do so can improve psychosocial outcomes such as self-concept, social behaviors, goal orientation, and most notably self-efficacy. These attributes in turn are important determinants of current and future participation in physical activity.
- Sedentary behaviors such as sitting and television viewing contribute to health risks both because of and independently of their impact on physical activity.
- Health-related behaviors and disease risk factors track from childhood to adulthood, indicating that early and ongoing opportunities for physical activity are needed for maximum health benefit

The obvious benefit of PE, of keeping children fit, active and healthy, is particularly important for children living in urban India, from stronger economic backgrounds, where obesity has become a major issue. A study by et al in 2011 concluded that *“15 million children (8-18 year) residing in Indian cities are overweight”*. Moreover, regular PE promotes a culture of lifelong physical activity, important in ensuring that future generations stay fit and healthy. PE also promotes mental health, providing motivation and fighting depression, while assisting in the emotional development of children. India’s education system, unfortunately, revolves around a fiercely competitive exam culture, putting enormous pressure on students. With COVID-19, schools are rapidly changing the basic way they do their work. Some have become old-fashioned correspondence schools, with the vast majority of interaction happening by written mail. Others have tried to recreate the school setting online using digital tools like Zoom. Others are in-between, directing students to online tutoring and practice programs, and posting videos. Most people think that they just want to get things Aback to normal. That makes sense. After all, the schools didn’t do anything to cause the crisis

Role Of Physical Education Teacher To Bring Back Lost Confidence And Motivation In Students After Lockdown

All across the globe, people’s lives as well as their physical and mental well-being have been affected by the COVID-19 pandemic. The stress and strain of home life, as well as being a healthcare professional in this time, and the wider societal impact of COVID-19 have led to altered sleep patterns in many people and specifically in healthcare professionals on the frontline in the fight against COVID-19. Sleep is important in helping to maintain overall occupational performance and overall well-being. It is also vital to have an understanding of the importance of sleep and the immune response during these times. Sleep may very well be one of the most important prophylactics to keep people's physical and mental state healthy during the pandemic.

Teachers planning lessons should take into account lost instructional time, but not expect to fully make up for it and should recognize some students will have struggled with virtual learning more than others. The curriculum should be a balance of core subjects, physical education, and other learning experiences. If the academic expectations are unrealistic, school will likely become a source of further stress for students (and educators) at a time when they need additional support, and guidance as schools reopen, distance will maintain pet teacher should have to motivate their students.

Finally, Physical Education ensures the social growth of children, by providing self-confidence, promoting leadership, teaching teamwork and encouraging inclusion and camaraderie. These values are hard to learn through textbooks, but can be taught practically and enjoyably through PE. Children living in rural India, from weaker economic backgrounds, and in particular girls, are marginalised groups who receive limited exposure and opportunities, and will greatly benefit from the social benefits of PE. Physical education and sport have an educational impact. Changes can be seen in (i) motor skills development and performance and (ii) educational potential.

Teaching And Planning

One important aspect of learning anywhere, including P.E. class, is **active learning**, where the students participate while they're learning, as opposed to just sitting and listening. Students also like structure since it helps make them feel safe and informed. Structure comes from planning. Your lesson planning should outline exactly what topic you're teaching, how it will be taught, and how you will transition from one point to another. If you're just winging your lessons, it can make things really haphazard for everyone involved. If, for instance, you don't transition properly from how to place your foot against the ball to how you should follow through with the kicking leg, students will get confused and will lose interest and motivation.

Mental Well-Being

The link between physical activity and mental well-being is clear. Physical activity is a key, critical way to manage mental health well-being and it is important that we as physiotherapists promote this to people, regardless of them having been diagnosed with a mental health condition or not. Studies have reported that enforced sedentary behaviour has led to depressive feelings and low moods in healthy people within seven days. Taking into consideration the current situation worldwide with countries in enforced periods of lockdown and isolation, this may potentially have a mammoth impact on the mental well-being of many people and even more so if they do not engage in any form of physical activity!

Physical Activity In Covid19

The COVID-19 pandemic is an unprecedented time all across the world. Extensive social distancing policies have been applied, restricting people's daily activities across the globe. These social distancing and lockdown measures mean that people have far fewer opportunities to be physically active. Although these extreme measures are important and needed in a time such as now, our bodies and minds still need physical activity and the many related benefits.

Motivatin To Students

In psychology, motivation refers to the initiation, direction, intensity, and persistence of behaviour. It is a temporal and dynamic state that should not be confused with personality or emotion. It involves having the desire and willingness to do something, Or do some action the motivation is reinforcement behavior we should developed their thoughts, emotions, dispositions and behaviour find - out our students in cognitive theories. Something special something different we have to create framework and generate their confidence to do physical activities and play without fatigue full of energy have to create .these attributions are either internal or external and are either under control or not under control. The following chart show the four attributions that result from a combination of internal or external locus of control and whether or not control is possible.

	Internal	External
No control	Ability	luck
Control	Efforts	Task difficulty

Children require frequent opportunities for practice to develop the skills and confidence that promote ongoing engagement in physical activity. Physical education curricula are structured to provide developmentally appropriate experiences that build the motor skills and self-efficacy that underlie lifelong participation in health-enhancing physical activity, and trained physical education specialists are uniquely qualified to deliver them.

Conclusion

Physical Education Teachers have a very important role to play after completion of lockdown period and while reopening of the schools . Teachers have to wrkout on the phobias which students will have during this pandemic and also an important work to bring back the lost motivation and physical fitness in to students. Physical education teachers have to reenergize themselves and work from grass root level to bring back the lost physical fitness, Interest,motivation in to students to bring life to normal.

Work Cited

Kamlesh M L, Motivation of physical education, UGC NET DIGEST , second revised and Update edition,khel sahitya ,new delhi,

<https://www.aappublications.org/news/2020/05/05/covid19schoolopening050520>

www.iiep.unesco.org/en/reopening-schools-how-get-education-back-track- after-covid-19- 1342
(Auther of Suheil F.Tandon)

<https://www.sportanddev.org/en/article/news/importance-pe-indias-children>

www.sportanddev.org/en/learn-more/education-and-child-and-youth-development/healthy-development-children-and-young-people

<https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/how-coronavirus-will-change-education-in-india-> (Authored by Kiran Dham, CEO, Globus Infocom)

<https://english.jagran.com/india/stay-home-stay-empowered-students-are-defeating-negativity-of-coronavirus-through-online-education>

<https://study.com/academy/lesson/motivating-students-in-physical-education-programs.html>

https://www.physio-pedia.com/Physical_Activity_and_COVID-19

https://physio-pedia.com/COVID-19_and_Sleep

<https://members.physiopedia.com/learn/covid-19-and-nutrition/>

<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK201497/>

Malina, Changes in physical activity needs with increasing age of children and adolescents.

SOURCE: Adapted from 1991. Reprinted with permission from Human Kinetics Publishers.

Miss Neha Dubey

Student Mped 4th sem in Jyotiba college of
Physical Education, Nagpur (MS)

Email id : nehadubeyd1990@gmail.com

contact no : 9975852642

Understanding The Role Of Yoga In Covid-19 Pandemic :A Systematic Approach

DR. O. P. Aneja

Introduction:-

There are some misconceptions in regard to Yoga. Prevalent especially among some section in the west. Yoga is not magic or a feat of any kind, physical or mental. It is neither “drill” nor “frill”. Yoga is subjective science based on a sound philosophy and deep psychology. Its spiritual mental or physical import cannot be separated from each other. Yoga standing for mental concentration is the theme of the entire Indian system dealing with Yoga.

Suryanamashkar :-

Surya Namaskar is a complete set of exercises which can be practiced in the early morning hours facing the sun. In the ancient days Surya Namaskar was performed daily singly or in a group by yogis at dawn. Surya Namaskar is a combination of asanas, breathing and concentration. It has 12 variations which involve the entire muscular structure. Surya Namaskar act efficiently on the entire organism.

Technique :-

Position 1:- Stand erect with feet together. Place the palms together in the front of the chest, breath slowly and normally and relax the whole body.

Position 2 :- Stand erect and keep your feet apart. Close your mouth and raise both the arms above head and upper trunk, stretch your arms slightly backward. Inhale while raising the arm and exhale while bringing the arm to the original position.

Position 3 :- In the standing pose, keep your feet together, close your mouth and inhale long breath and bend forward. While exhaling make an attempt to touch the feet with your Palms.

Position 4 :- Seat on your feet and place the palm on the floor, supporting your weight on them and extend the right leg fully backwards. Bend the neck also backward.

Position 5 :- Sit on your feet and bend your body at the waist and the weight of the body should be supported by the palms and the toes. The position of the head should be inside the arms downwards.

Position 6 :- Stand erect and lower down the torso and exhale breath. The knees the chest and the face should rest on the floor. The abdomen should not touch the floor.

Position 7 :- Lie down. Bend the torso and the neck backwards. Inhaled while raising the head and retain breath for a couple of seconds and exhale breath while coming to the original position.

Position 8 :- Stand erect and have long and deep breath lie down and raise the torso and exhale breath. Now bend the body at the pelvic joint so that the buttocks are raised higher than other part of the body and retain breath for a couple of second while raising the torso, and exhale breath while coming to the original position

Position 9 :- Sit on your feet and inhale deeply and bring the right leg gradually forward till the right foot rests near the right palm. Keep the left knee touching the floor and neck bend backward.

Position 10 :- Stand erect with feet together and bring left leg also forward till the left foot rests near the right foot. Straighten, the legs at the knees and make an effort to touch the big toes with the hands.

Position 11 :- Stand erect with feet apart. Inhale deeply and raise the arm and bend the torso and the neck backwards. Retain breath for a couple of seconds in this posture and exhale breath. While coming to the original position.

Position 12 :- Stand erect with feet together. Inhale and exhale air. Bring the arm down touching the thighs. Keep the body in a relaxed position and do deep breathing. Inhale air and retain air for a couple of seconds and exhale slowly and rhythmically.

Siddhasana (Adept Pose)

Sit on the folded rug or folded blanket on the floor, bend the left leg and pull the foot in against the groin. Now bend the right leg and bring the foot across and insert its outer edge in the crevice between the calf and thigh of the left leg.

Pranayama

Mind is like a tree and breath is like the wind. When we see the motion of the tree, we know that the air is disturbed. It is the same with thought. When the Prana is disturbed or unsteady, our mind is so disturbed that we cannot sit quietly in one place. When prana is regulated, breath also becomes rhythmic. We can watch the physical breath to learn how the prana moves. From watching the leaves on the tree, we know whether the wind is from the north or from the south, whether its speed is slow or stormy. Pranayama, if performed rightly can be a means of greater bodily vitality and can exert a beneficial influence over the emotion of the mind.

1. SukhPurvakPranayama :-

This type of pranayama contains most of the benefits of pranayama. It equalises the intensity of the flow of air of the two nostrils. It is extremely beneficial to the people suffering from cough, cold respiratory ailments and skin diseases.

Technique:- Sit in sukhasana or padmasana and close the nostril with right thumb and inhale through the left nostril. Fill your lungs with air. Now close the left nostril with the ring finger of the right hand and retain the breath for couple of seconds and exhale slowly the right nostril. Repeat this ten times. Best time to do this is early in the morning.

2. Samveta Pranayama :-

This pranayama is practised as a warming up exercise performed for cleansing breath. It purifies the entire system and fills the body with energy and vitality.

Technique :- Sit in sukhasana or padmasana or vajrasana. Inhale air with both the nostrils simultaneously. Hold the breath for a few seconds and then exhale with both the nostrils. Both inhalation and exhalation should be done slowly and comfortably without any jerk or stress.

3. SahitaPranayama :-

The exercise should be done after such purvak and samveta pranayama. These three exercises are the basic exercises for advanced pranayama. It is an elementary exercise for harnessing the wandering mind.

Technique :- Sit in any comfortable asana and inhale air with both the nostrils as in samveta pranayama and retain breath as long as you feel comfortable by closing both the nostrils with the thumb and the right index finger of the right hand. Then release the breath slowly with both the nostrils.

4. Ujjayi Pranayama :-

It creates heat in the body. So it is more beneficial in cold season. It is more beneficial to persons who are very sensitive to cough, cold.

Technique:- Sit in padmasana or siddhasana, close the eyes and mouth. Inhale through both the nostrils. Retain the breath as long as you can without any force, jerk, stress. Expand the chest when you inhale. During the inhalation close your glottis.

5. BhastrikaPranayama :-

Bhastrika is also a powerful pranayama exercise and should be practiced under the supervision of the teacher. This exercise helps in decreasing tension and stress and fatigue.

Technique:- Sit in any comfortable asana. Close the eyes and the mouth. Close the right nostril with the right thumb and inhale and exhale through the left nostril known as Ida or chandranadi or the moon nerve with great emphasis.

6. SheetaliPranayama :-

The word “Sheetali” implies cooling. By doing this Pranayama exercise cooling effect is experienced throughout the body. It is a good blood purifier and antistress exercise. It also controlled high blood pressure.

Technique :- Seat in any comfortable asana and protrude the tongue out of the mouth and curl it up like a tube. Inhale slowly through the mouth and through the tube of the tongue. Retain breath for a couple of seconds. exhale through both nostrils.

7. SheetkariPranayama :-

Sheetkari has the same benefits as sheetali Pranayama. The pranayam exercise enhance the beauty of practitioner and increase the vigour and vitality. It also remove stress and tension.

Technique :- Sit in padmasana and fix your jaws and teeth firmly clenching over each other. Open the lips but do not open the mouth. Inhale quickly by sucking air into the mouth through teeth in a hissing manner. The teeth and tongue should not move. After complete inhalation exhale through the nose.

8. Bhramari Pranayama :-

In Sanskrit “Bhramari” means humming of the bees. In this exercise humming sound is produced. This Pranayama is highly beneficial for nerves.

Technique :- Sit in padmasana and inhale deeply through the nostrils. Plug the ears with the forefingers. Exhale through both the nostrils producing a Humming sound. In this Pranayama exhalation should be a longer duration with unbroken Humming sound.

DR. O. P. Aneja

Dr. Babasaheb Ambedkar College Bramhapuri
om.aneja19@gmail.com 8275748695

Corona Virus Pandemic: Ways Of Social Change

Dr. S. H. Shakya

Abstract:

COVID-19 is an unprecedented global crisis that has developed with incredible speed and scale. Our society has changed dramatically. The COVID-19 crisis is different from other outbreaks. Never before have personal hygiene and social distancing practices been enacted on such a global scale. As billions are isolated or quarantined in their homes in an attempt to contain the infection, new habits and behaviours are involving. We can predict these changes will exist long after the peak pandemic crisis has subsided. This paper describes the impact of COVID-19 on society. Loss of lives due to any pandemic causes definite irretrievable damage to the society. But apart from this, COVID-19 has severely demobilized the global economy. In order to restrict further transmission of the disease in the community, many of the affected countries have decided to undergo complete lock down.

A human being is a social animal but these days' humans are adopting social distance to avoid corona. This epidemic has changed our daily activities. Due to this, on one hand, we are re-adopting new habits of greeting each other. At the same time, digital advances are also been made. Overall, our social habits and behaviours are changing due to the epidemic. People are spending money for their needs only as spending patterns have changed significantly. Eating habits is changing people are avoiding to dine out. Every person is active in social networking sites because it helps to maintain the social connectivity without touching and going out. In a matter of weeks, coronavirus has changed how students are getting educated around the world. Schools and Universities are closing down and moving abruptly to online platforms and remote education. People are finding new ways to entertain themselves by staying at home. World has been in a tailspin since the coronavirus pandemic came to light. Matters have turned worse for many people. Increase in unemployment and Domestic violence is recorded during this pandemic. Education in rural area facing severe problems. Coronavirus is also causing historic rise in mental health problems.

Introduction

COVID-19 has affected various aspect of life around the complete globe, from individual relationships to institutional operations to international collaborations. As societies try to defend themselves through severe restrictions on people's movement and interactions, the disease continues to decimate families, crush economies, upend governments and tear through the social sector.

1 Changing Social Habits:

- 1.1 **Greetings:** People all over the world are avoiding shaking hands with each other to avoid coronavirus infection and are adopting the tradition of being greeted from afar to avoid infection. All leaders of the world, including the Prime Minister of Israel, have advised adopting the Indian tradition of salutations. Not just Namaste there are many more greetings from all around the world that are “Coronavirus-Proof”. Those are Adaab/ Salaam, Bowing, Salute, Vulcan and BaoQuan Li.
- 1.2 **Work Culture:** Coronavirus forced employees of all companies around the world to work at home. Today, millions of employees are working from home. These days, all those companies are preferring to work from home, who could never even think of working in ways other than the office. A modification in remote work could also lead to the movement of workers from big cities where the cost of living is higher. Considerably, if workers are given the choice to work from anywhere, it may also impact their pay. If remote work grows to be a norm, salaries may be pegged to cost of living, which may fetch down salaries for employees who shift locations to smaller cities with lower expenses of living.
- 1.3 **Shopping Habits:** People are avoiding visiting places like malls and supermarkets after the Corona cases have increased. Instead, people are giving priority to ordering goods at home through online apps. Most people will also want to avoid going to the mall even after the corona infection is over. Also, they would avoid going to the cinema house and would like to watch the movie on the OTT platform. An over-the-top (OTT) media service is streaming media service presented directly to viewers through the Internet.
- 1.4 **Money Spending:** Overall, 56 per cent of consumers prefer to spend less and are only buying what they need given the current landscape. Time spent indoors however, has caused us to spend more on home entertainment and groceries. 55 per cent of consumers intend to buy more personal hygiene and safety products. Sanitiser demand is at an all-time high.
- 1.5 **Online Classes:** Most governments around the world have temporarily closed educational institutions in an attempt to contain the spread of the COVID-19 pandemic. Schools and universities all over the world are trying to change the way of education. The use of virtual classes is increasing rapidly. All schools and colleges are also exploring such possibilities. In such a situation, students may have to make a habit of joining virtual classes instead of classrooms. Many telecom companies have also issued special tariff plans for working and studying from home.
- 1.6 **Food and hygiene habits:** Corona has proved the importance of cleanliness and hygiene. Hygiene standards are not yet developed in India like developed countries, but now they are changing. People’s eating and drinking habits are also changing with this virus. Covid-19 spread has increased awareness for homecare

and personal care products. The rise of hand sanitizers reflects this change of hand hygiene from the hospital to the world at large.

2 Impact These Changing Habits:

- 2.1 **Social distancing:** For weeks on end now, we've been asked to keep at minimum six feet away from our neighbours. And those social distancing guidelines will likely be in place for some time into the foreseeable future. Over a long period of time, social isolation can upturn the risk of a variety of health problems, containing heart disease, depression, dementia, and even demise. Due to the long period of quarantine, some people naturally turn out to be anxious and want to get back to their regular routine. In future we will may start categorising people in group according to our comfort and insecurities. The people we are confident to touch this include romantic partners, close friends, and family.
- 2.2 **Education:** These nationwide closures are impacting almost 70% of the world's student population. Several other countries have implemented localized closures impacting millions of supplementary learners. All major entrance examinations are postponed including engineering, medical, law, agriculture, fashion and designing courses, etc. This condition can be a buzzing alarming bell mainly in private sector universities. Maybe some faculties and employees may face salary cuts, bonuses and increments can also be postponed. Another major concern is that it can affect the paying capacity of several people in the private sector, which is catering to a sizeable section of the students in the country. Several institutions may break faculty hiring plans for existing vacancies which in turn affect quality and excellence. Structure of schooling and learning includes teaching and assessment methodologies and due to closure, it will be affected. Low-income private and government school may not be capable to adopt online teaching methods. And as a result, there will be completely shut down due to no access to e-learning solutions. In addition to the opportunities for learning, students will also miss their meals and may result in economic and social stress. Higher education sectors are also disrupted which again pave an impact on the country's economic future. Various students from India took admissions in abroad like the US, UK, Australia, China etc. And these all countries are severely affected due to COVID-19. Maybe there is a possibility that students will not take admissions there in future and if the situation persists, in the long run then there will be a decline in the demand for international higher education also. We can't ignore that at this time of crisis effective educational practice is needed for the capacity-building of young minds. Central Government and State need to take some measures to ensure the overall progress in the country
- 2.3 **Stay-At-Home Entertainment:** As people all over the world practice social distancing by staying at home and adhering to lock-down and shelter-in-place

responses to the coronavirus pandemic, you have to wonder how they are entertaining themselves. Many are already flocking to online channels to socialize, stay informed and get out of boredom. In the absence of the possibility to attend sports events, concerts, and performing arts, people at home will be craving live virtual experiences through digital video and virtual reality sets. This pandemic situation will certainly have a significant impact on all aspects of life, including how entertainment is consumed. Some of the trends we will witness would be deeper combination of technology and increased affinity to in-home entertainment.

- 2.4 **Everything goes virtual:** This pandemic has accelerated the rate of people meeting, learning, exercising and even dating virtually. Online dating application like tinder recorded increase in usage during this pandemic. Dating apps are pushing users to meet for virtual dates, rolling out new video-based features, making it simpler to meet more people and staging meetups. At the same time, numerous video game sites have had floods in traffic, as have sites that let you see the other people playing with you virtually. Musicians and entertainment artists are adapting to using digital experiences as a way to connect with fans.
- 2.5 **More focus on digital payment:** Because of the fear of the corona pandemic, people are now using physical currency less and the trend of digital payment is increasing. To prevent the spread of the Corona virus, Reserve Bank of India (RBI) Governor Shakti anta Das has asked customers to use digital banking facilities as much as possible. Digital payments, once a convenience, have become a necessity in these times. With a majority of the sectors that contribute to digital payments still in a state of flux, it is still too early to ascertain the long-term impact of COVID-19 on digital payments. E-payments in India soared after a surprise cash crunch in 2016 due to demonetisation. The cash withdrawals at ATMs are down dramatically—by more than 50 percent—in many European countries.
- 2.6 **Employments:** Another major concern is employment. Students those have accomplished their graduation may have anxiety in their minds of withdrawal of job offers from the corporate sector due to the current state of affairs. The Centre for Supervising Indian Economy's estimates unemployment shortage from 8.4% in mid-March to 23% in early April. In the urban unemployment rate is 30.9%.
- 2.7 **Relationships:** The World Health Organization (WHO) has said that the risk of intimate partner violence is likely to increase, as distancing measures are put in place and people are encouraged to stay at home. Since women also losing jobs during the lockdown, thus their vulnerability has further increased. In many circumstances, whatever little women be paid is submitted to their husband by them and nowadays, they are not able to as and when he demands. That is another reason for violence, activists observed. The cooking time has increased as all family members are at house. There is currently no evidence that coronavirus is transmitted via food. Families are cooking together and doing various activities

together to pass their time in lockdown period. This is strengthening their bond, giving new shapes to relationships and increasing social skills. Around 122 million Indians lose their jobs in April alone

Conclusion:

COVID-19 pandemic is a public health emergency of international concern. It has posed new challenges to the society. Various things are taking a positive turn and leading towards a more healthy and digital Society. Although it is difficult to determine the exact impact the coronavirus will have on the society, it is clear the impact will be substantial and pervasive. After the end of social distancing we could come out of the feeling of more connected to each other than before.

Work Cited :

<https://www.news18.com/news/buzz/not-just-namaste-here-are-some-other-greetings-from-around-the-world-that-are-coronavirus-proof-2535697.html>

<https://www.inventiva.co.in/trends/alisha/the-social-impact-of-corona-corona-pandemic-will-change-our-habits-forever/>

https://en.wikipedia.org/wiki/Over-the-top_media_service

<https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/impact-of-coronavirus-on-education-in-india-1587642880-1>

<https://www.deccanherald.com/specials/insight/coronavirus-crisis-no-lockdown-for-domestic-violence-829941.html>

Dr. S. H. Shakya

Principal,

Vidarbha College of arts, commerce and Science, Jiwati

Maintaining Physical Fitness In Covid-19 Pandemic Period: A Prespective

Dr. Raju Dayaram Chawake

Introduction :-

Fitness can essentially be defined as any form of physical movement that utilize multiple muscle groups in the body. It will boost your health, improve your self confidence enhance your body appearance and provide further enjoyment and excitement in your life. The precise benefits that you received from fitness will largely depend on the activity you are doing however any form of fitness will offer benefits to both the mind and body.

Historical Context of Fitness

In ancient time, when human lived in caves, there were no motorized treadmill and exercise bikes. Nor were any free weights for weight machines. Instead, fitness was a way of life. men went out hunting, running after their prey, while women gathered food, captured small game and performed other physically vigorous tasks. People wear constantly moving throughout the day. They ate all natural foods that came from the ground or wild and sustained a high total daily calorie burn. These two factors combined to produce a fit and healthy body one that was strong and lean.

“Natural” Fitness

Let's also considered the natural fitness that occurs during our childhood years. During these times, we aren't on treadmills or in the gym lifting free weights. Instead children run and play. They move around in the way that they enjoy. In fact, many young children will Seek out physical activity if you let them. In some cases, it takes more work to get them to stop moving around. but now days their former play time is overtaken by time spent sitting on the couch and the only fitness related activities they partake in are those offered in school gym sessions.

Modern Context of Fitness

our definition of “fitness” today has changed greatly. For many people, going to the gym is the only fitness they have in their life. We have desk job where we stay sedentary for 8 hours a day and have other demands on our time afterward that don't include getting out and being active. Many of us go on to perform evening activities that also required little, if any, physical exertion. we often turn in for the evening after sitting down to watch TV for a few hours while consuming high calorie processed foods.

Benefits of Fitness

Now that you know what fitness is and why it's important, let's go over some of the physical and mental health as well as appearances based benefits on participating in a regular fitness program.

Physical Health Benefits

Here are some of the physical benefits of improving your level of fitness. Reduced Risk of Diseases: Regular exercise training will help to decrease diseases such as a heart disease, cancer, diabetes as well as a stroke to name just few. Lower Blood Pressure those engaging in regular physical activity will have better circulatory system and a stronger heart, so they will experience lower blood pressure levels as a result.

Mental Benefits

In addition to the physical benefits of fitness, there are also several mental benefits. These are often overlooked because the result of fitness on the mind aren't necessarily visible-you're probably more apt to notice yourself getting stronger than weakness your Improved self confidence, for example. These benefits are something that you may feel instead of see. That being said, just because you may not actually see this benefits, it doesn't make them any less important or crucial to your well-being.

Three Components Of Fitness

Fitness encompasses three main elements :strength, cardiovascular and flexibility-based training. Getting each of these into your routine is important for well balanced body.

1. **Strength Training :-** Strength training can be achieved through any form of exercise that makes you work against some type of resistance. For example, weight lifting is strength training.
2. **Cardiovascular Training :-** Cardio training is any form of activity that keeps your body moving for an extended period of time.
3. **Flexibility Training :-** Flexibility training is any form of activity that lengthen the muscles tissues, reducing built-up tension and stress, and improving your range of motion.

Keys to Attaining Fitness :-

Here are a few basic things that will help in getting in shape once and for all.

No single type of training : Unless you are training physically for a marathon, there is no reason to spend countless hour running long distances or two to three set of 10 repetitions on the same exercise 3 days a week

Set a few goals : Setting a few goals help you stay on track. Make the goal specific as you can. Set short, middle and long term goals. Maybe your short term goal is to work out for a total 3 hours a week, The middle term goal is to lose 10 Pounds by the end of the year, and the long term goal is to be able to play catch outside with your grandson when he is able to.

Track all workouts and progress : Record every workout in a notebook or on your computer. This doesn't have to be anything fancy, simply write down what you did that day, and how long it took you. Periodically measure yourself against your goals.

Net time requirements : Some workout should be short and high intensity, Some should be long and low intensity, and some in between constantly switching it a prevents your body from settling into any type of routine.

Cross - Train : You don't need to do "training" everyday. Play! Play different sports, go ice skating, play games outside with your kids, go for a long walk for hike. Play like you did when you were kid.

Fitness Testing :-

Fitness testing is a way of giving information about the health related and skill related components of an athlete fitness. Testing can take place in a number of environments, with laboratory testing being the most accurate. However there is a still a large range of test that can be carried out, away from a lab, which provide a lot of useful information.

Work Cited :-

https://en.wikipedia.org/wiki/Over-the-top_media_service

<https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/impact-of-coronavirus-on-education-in-india-1587642880-1>

<https://www.deccanherald.com/specials/insight/coronavirus-crisis-no-lockdown-for-domestic-violence-829941.html>

Dr. Raju Dayaram Chawake
Adarsh Arts And Commerce College, Desaijanj
chawaker111@gmail.com
No.- 9422154309

Effects Of Corona Virus Pandemic On Spheres On Life And Recoveries, Solutions

Mr. Anil Nahate

The whole world was living their normal life joyfully. Life was actually running very smoothly because there was no trouble on this beautiful earth; people were travelling from one place to another for business purpose, for tours and travel purpose. Businessman was exporting and importing their stuff from one place to all over the world. In India every city, every rural community was living life peacefully. All these stopped now.

In metro cities like Mumbai which is one of the crowded city of India. Where, the day starts with a beautiful 'Good morning' messages on what's app, Instagram and now on Telegram. The life line of Mumbai, local trains and Metro services were running regularly. Once people live there home he stands in queue for Auto, taxi, bus, train, to reach there respective offices, schools, colleges and for other personal work. While travelling in local trains, something I have noticed that a stranger comes so close to you that one can feel another breathes. We saw aeroplanes was continuously travelling from one place to another for various purposes, City busses, and trains were overloaded with passengers and struggling for seats. All government offices, schools, colleges were running regularly that's why roads and highways were very crowded; we have not seen the highways without a vehicle for a single minute. Everyday, every morning we have seen all the health conscious people walking around you, jogging and exercising in garden regularly. All these stopped now.

In many hospitals, patients of multi disease were admitted and doctors and nurses were trying their level best to get them well soon. Today we have forgotten to see Heart patients, Cancer patients, Dengue and malaria patients. Because the arrival of new disease all this stopped.

All police force were struggling everyday to arrest the criminals, Mafias and Dons. Similarly, R.T.O. police were engaged in controlling traffic, those who stuck in traffic and charging the fine from defaulters. RTO police was very busy in charging fine to them who break the rules and regulations suddenly it stopped.

Everyday the farmers was sowing seeds in the field to produce vegetables, fruits, food grains and selling in the market now the farmers are struggling hard to sell their produce, because the arrival of new disease.

All the public places like, shopping malls were full of peoples with their family. All the entertainment places like cinema hall, drama theatres, sports club, game studio, cricket stadium and circuses were houseful suddenly it stopped now.

In cities all grocery shops, electronic shops was open full day for customers and they were buying products without any barrier. Builder's new building constructions were in full swing but now it's all stopped.

All the seven stars, five stars, four stars and three star hotels was open 24 x 7 for the consumers and owners was making money everyday. Every people was enjoying hotel foods, their different dishes and enjoying life, all these stopped by government.

Every labour class was working hard, earning money and enjoying life accordingly but one day everything was stopped for an unlimited period.

In short, on this beautiful earth every human being was living their life happily;and unfortunately this happy life gets stopped because of this CORONA VIRUS. One day we got to know horrible news from China that....people are dying frequently for the reason that of some Infectious diseases called '**CORONA VIRUS**'. One can get infected by COVID-19 from others who have the virus. The disease can spread from person to person through small droplets from the nose or mouth which are spread when a person with COVID-19 coughs or exhales. These droplets land on objects and surfaces around the person.

After the arrival of this deadly virus, it was a very bad effect on spheres on everyday life. All transportations get stopped, so all Government and private offices, shopping malls, daily needs shops, saloons, beauty parlours are closed. Today, we have forgotten, Cancer patients, Heart patient, Diabetic, HIV, Dengue, Aids, and malaria and other diseases because of this COVID-19 virus.

Immediately government has declared to close all Schools and colleges for the safety of students and Teachers. All police were struggling everyday to arrest the criminals, Mafias and Dons but today their duties has been changed; they are managing public to stay at home, wear mask. Similarly, R.T.O. police were controlling traffic, those who stuck in traffic and charging the fine from defaulters with effect of this they are requesting people to stay home don't live home unnecessary.

All the public places like, shopping malls, all the entertainment places like cinema hall, drama theatres, sports club, game studio, cricket stadium and circuses prohibited because of this corona virus.

In cities many societies faced problems, about getting stuff at home. Whenever we think of going out in the market for buying something that is the biggest challenge. Another thing is, only one person can go from society. Today only daily need shops and emergency services are open but that is also for a limited time, limited customers they are buying products maintaining proper social distance. Builders and developers are seated at home there is no new building constructions so there is no salary to the labours it's a big effect.

There are many middle class, lower middle class people who came in metro cities got scared after seen the news on television. Day by day everyday this virus was spreading faster in all cities and countries finally the whole world is infected with this deadly virus. As we know this has happened first time in India. But, after seen the other countries bad situation; Indian government has taken a major decision of 'lockdown'.

Effects Of Corona Virus:-

Unfortunately we have seen the progressive country India gets stopped because of this deadly virus COVID-19. All the transportations like airports, trains, buses, and taxis stopped running. Everywhere we have seen pin drop silence because all companies, offices, schools, colleges, markets, religious places were closed. With effect of this many people lost their jobs, regular wage earners couldn't get food to survive.

Unfortunately, schools, colleges, educational, training, coaching institutions remain prohibited. Many Housing societies, towers and offices lost their on duty regular watchmen's, guards. Cinema halls, gym, swimming pools, entertainment parks, theatres, bars and auditoriums, assembly halls and similar places are prohibited. Barber shops, Spas, Saloons, Beauty parlours are prohibited. Shopping malls, Hotels, Restaurants and other Hospitality services also prohibited.

During these pandemic situation only emergency services like doctors, nurses, all three Indian defences, police and sweepers was working hard, that's why Govt. nominated them as 'Warriors'. Indian government has glorified them for this brave job. Due to lockdown in many schools and colleges it had raised the question of subsistence for professors on hour basis. Tours and Travel owners they lost their regular business with effect of this covid-19 virus.

Solutions:

After two and a half months every state governments has taken a decision to start trains, buses to send back their civilians at their respective native places. The government has taken this decision So that, they can earn and survive better in village with their own family.

According to Mumbai university directives, as far as possible they have implemented the practice of WFH-work from home should be followed. Staggering of work/ business hours will followed in offices, workplaces, shops, markets and industrial and commercial establishments.

Government has allowed Shopping malls (except Big bazaar, Cinema hall, little world malls to avoid crowd)with maintaining queue system and keeping social distancing. Even Small shopkeepers keep a safe distance with the customer in their shop.

In local bus only one passenger is allowed to sit on one seat and only five passengers can travel in standing. Now local trains have been started only for emergency services like police, doctors, nurses etc.

I think the best solution to keep safe from this virus is one needs to follow all the necessary precautions mentioned below:-

- Once you move from home, wear mask.
- If you are travelling from contentment zones, wear mask.
- If you are in hospitals, wear mask.
- If you are in shopping malls and in crowded areas wear mask.
- As soon as you reached home wash your hands, cloths and bath.

Work Cited :

Bradley M. The Essential Guide to The Wuhan Virus (Symptoms, Transmission and Prevention). Corona Virus ; 2020

Guidelines on Clinical Management of COVID-19. Available from:
[https://www.mohfw.gov.in/pdf/GuidelinesonClinical Management of COVID1912020.pdf](https://www.mohfw.gov.in/pdf/GuidelinesonClinical%20Management%20of%20COVID1912020.pdf)

Mr. Anil Nahate

Assist Professor

Rachana Sansad College Of Applied Art & Craft,

Prabhadevi Mumbai

Email address: anilnahate30@gmail.com

Contact: 7977 847 248 / 9869 3355 75

The Corona War Of India

Dr. Yagya Singh

Introduction -

Corona virus being a group of viruses which cause cold as a symptom are penetrating high into the remotest of the populous country of India, in the early times of 2019 where the virus was emerging through the horizon no one in particular had the idea of how devastating the scenarios could be it was thought as in a virus which could soon have a vaccination developed but the way the virus has evolved and has propagated all over the world considering the 'great shuffle' to the world economy speaks on behalf of this virus ball.

How It Originated ?

It made a jump in Wuhan's moisture present place where selling for many wild animals such as wild boars, racoons etc were made as it being a market area flooded with people around made it to spread along the large parts of the country of China, rapidly as the death number in the country increased it started preserving threats in the mind of the citizens in the country many even think it's a bio war secretly launched by China no one yet has a proof for it, and slowly time after time this virus shook the world and captured it badly a deadly virus where no one had the idea for how to save the world and the economy at the same time.

Spread In The Global World -

As the virus grew both inside and outside China, it infected people who have had no direct contact with animals. That meant the virus is transmitted from one human to another. It's now spreading in the U.S. and around the globe, meaning that people are unwittingly catching and passing on the coronavirus. This growing worldwide transmission is what is now a pandemic.

Evolution Of The Virus -

Scientists first identified a human coronavirus in 1965. It caused a common cold. Later that decade, researchers found a group of similar human and animal viruses and named them after their crown-like appearance. Seven coronaviruses can infect humans. The one that causes SARS emerged in southern China in 2002 and quickly spread to 28 other countries. More than 8,000 people were infected by July 2003, and 774 died. A small outbreak in 2004 involved only four more cases. This coronavirus causes fever, headache, and respiratory problems such as cough and shortness of breath.

Devastation Of The Rich Land -

Where it entered the world India was no longer left corona entered India through a group of people who were Indians bought from the corona affected country.

Initially it was not available with strict measures but as the time started to take off, the deadly virus started its routine of deaths which started frightening the diversified group of people living around connectively in this country, the government healthcare centres, news channels had no ideal answers to the corona virus, people in India were losing themselves and as the panicking was initiated

Measures Taken By The Leader-

The visionary of India Mr. Modi gathered the country in his remarkable words brought up temporary solutions till the vaccine originates such as self quarantine and lockdown in the country. Looked after migrants, labourers, small businesses tried to provide meals to the poor of the country, gathered help and support from the NGO's to look after the conditions of urban poor and daily wages income gainers while the world was fighting terribly with this virus India being one of the most populous country was still trying to stand tall and defeat the virus, certain programmes for empowering the doctors and policemen to take part in the corona war of India was one of his visions which are still being looked after are into actions are some of his ideas keeping the country together in this global pandemic was the value. The Prime Minister's Office has also directed Union ministers to file a daily report on various measures being taken to contain the spread of COVID-19 such as quarantine and healthcare facilities, as also steps taken to tackle the impact of the lockdown, including availability of essential items. All Union ministers have been assigned a state with the direction to maintain daily contact with district magistrates and superintendents of police on steps being taken to check the spread of coronavirus, which has infected over 700 people in the country and claimed at least 17 lives.

Conclusion -

Looking after the torch bearer of India with his innovative wordings of 'ATMANIRBHARTA' meaning self sufficient and creating self sufficiency and sustainability in the country, I can totally say that India and this world will surely fight the corona war and will have a healed and pure universe again, hope a positive aspect and a fighter mind may keep the light of warmth generated in us and let's regenerate again with patience.

Work Cited -

1. www.timesofindia.com
2. www.wikipedia.org
3. www.thehindu.in
4. www.who.org.in
5. www.webmd.com

Dr. Yagya Singh
(H.O.D Physical Education)
Rajkumar Kewalramani Kanya Mahavidyalaya, Nagpur.

Extension Services Initiatives by HEIs in Covid-19 Pandemic: Redefining Roles of Academic Wings

Dr. Sudesh B. Bhowate

Abstract:

During prolonged Lockdown due to Covid 19 pandemic; active life in every spheres of life comes to a standstill, so also our higher educational activities. During last few months' people from every strata of society come forward with every kind of help to the needy. Providing food, masks, temporary shelter homes, medical aids to needy, care of old people, etc are undertaken by most of us. Some organizations and NGOs are continuously working along with the Covid warrior and government agencies. Awareness programmes and structured helps are provided by the state as well as government at the centre. During lockdown many colleges and schools become shelter homes for migratory labourers and some of the teachers and students responded to the call of government to participate in the social services. The work undertaken by these teachers and students are obviously valuable, yet we as academia can redefine our role with the given limitations by UGC and NAAC. In the light of social extension services in general and Covid 19 pandemic in particular this paper is exploring the possibilities of redefining our (academics) role in the welfare of society and to the needy. The nature of the paper is to ponder over the extension works with respect to the guidelines laid down by Government, UGC and NAAC for higher educational institutions and also exploring the possibilities to be undertaken by HEIs in the pandemic and during natural calamities.

Key Words: HEIs, Extension services, UGC guidelines, NAAC, NSS, NCC, Extension services, Spanish flu, Covid-19, disaster Management, natural calamities, awareness programmes, promotions of Govt programmes and projects for social welfare, etc.

Introduction:

Life teaches us lessons in different situations, sometimes survival becomes so much difficult that in spite of everything we have life drifts from us. A situation like outbreak of some disease makes life terrible everywhere, but more we suffer due to locked situation without life sustaining things than the disease. Joblessness, starvation, hunger, migration on foot, stranded somewhere on the mercy of social workers, and the list goes on for the situation we are facing in our country and people around the world due to Covid 19 pandemic. We hear

many narratives of tragic incidents around the world of the situation but also we should appreciate the responses of human being around the world to save the situation. The way people are coming forward with every possible aids and help to a fellow brother is highly commendable. Along with government many NGOs are working day and night to provide every possible help to people as a covid warriors. We should not forget the sacrifices given by the doctors, nurses, Police, sanitary workers and medical people while serving the covid patients, police, social workers who caught up with the disease while helping the people to control the situation and lost their life. Much appreciable work is going on with many organized and unorganized organizations towards the welfare of people and donations, etc. some colleges and especially some wings like NSS and NCC are working along with its dared volunteers. Works at college level seems to be limited to a certain level like awareness campaign, generating donations for food and cloths and distribute to the needy etc, but when we look at the natural calamities occurred earlier and previous pandemic some innovative ideas were brought into practice by academic institutions which are noteworthy and paved a way for future. Academic institutions have many guidelines laid down by government and regulatory bodies for certain wings for its better implementation with set objectives. When we look at those objectives and philosophy for the certain academic wing we automatically get some ideas to work in a structured way.

Understanding the core Philosophy of NSS and NCC:

Since the independence, Government brings various programme for the academic institution in the light of inculcating nationalism, social responsibilities, for grooming the future leaders and students' practical learning in the social environ, etc. The philosophy of such learning passed in our parliament or state assembly takes shape in certain programme and projects like NSS, NCC, Scouts & Guides and many such programme through small committees like women's cell, extension cell, Needy fund, opportunity cell etc. sometime special directives are communicated to the institution by Universities under the guidance of government. In the quality enhancement initiatives by the HEIs laid down by NAAC, extension services comprised a significant score to earn. "The role of HEIs is significant in human resource development and capacity building of individuals, to cater to the needs of the economy, society and the country as a whole, thereby, contributing to the development of the Nation. Serving the cause of social justice, ensuring equity and increasing access to higher education are a few ways by which HEIs can contribute to the national development". (NAAC Manual for institution accreditation, 2018: 6) Therefore, extension services through its natural wings are in vogue in the HEIs which takes extension projects seriously. It has been noted that the participation in every initiatives through such

extension services are huge from students. Irrespective of gender students are always ready to undertake any adventure in the interest of society.

National Service Scheme (NSS) took shape from the ideas and philosophy of Mahatma Gandhiji who wished students are to be trained in HEIs for the higher goal towards the welfare of society. According to him, “the first duty of the students should be, not to treat their period of study as one of the opportunities for indulgence in intellectual luxury, but for preparing themselves for final dedication in the service of those who provided the sinews of the nation with the national goods & services so essential to society. Advising them to form a living contact with the community in whose midst their institution is located”. He suggested that instead of undertaking academic research about economic and social disability, the students should do "something positive so that the life of the villagers might be raised to a higher material and moral level".(NSS official Website) From this ideas of the father of nation NSS take a motto “Not me but you”. Students should learn this philosophy of dedication for the fellow brothers and sisters and obviously needy in every respect. As NSS maintain, “The cardinal principle of the programme is that it is organised by the students themselves and both students and teachers through their combined participation in social service, get a sense of involvement in the tasks of national development”.(NSS official Website) The programme is certainly a joint effort by students and teachers therefore, a great expectation is relies from the dedicated teachers who are joining such projects. A trained teacher in such a programme is capable of undertaking positive projects for students to implement for the end objective. The objectives laid down NSS which are given in its official website for the universities and colleges are itself cleared enough to understand and to think for our work area.

1. “Understand the community in which they work
2. Understand themselves in relation to their community
3. Identify the needs and problems of the community and involve them in problem-solving
4. Develop among themselves a sense of social and civic responsibility
5. Utilize their knowledge in finding practical solutions to individual and community problems
6. Develop competence required for group-living and sharing of responsibilities
7. Gain skills in mobilizing community participation
8. Acquire leadership qualities and democratic attitudes
9. Develop capacity to meet emergencies and natural disasters and
10. Practice national integration and social harmony” (NSS official Website)

These objectives speak about the students' training and grooming for the social causes and while learning their exposure to the social work and dedication to the country. The objective number nine speaks about students' skills in meeting with any disaster management. We need to understand the role of students in natural calamities and such situation are expected. Therefore, a positive programme during natural calamities and outbreak like situation is naturally expected from the extension wings of HEIs. Students' participation in the extension services in pandemic like situations is highly expected.

Besides NSS, NCC is another programme is given to the universities and HEIs. Though it is expected that the cadets of NCC to be trained for the military requirements of the country but at the same time the wing is allied to the social causes and extension services within the HEIs. The role of cadet for social services is highly expected. "The 'Aims' of the NCC laid out in 1988 have stood the test of time and continue to meet the requirements expected of it in the current socio-economic scenario of the country".(National Cadet Corps official website, 2020) The motto of National Cadet Corps (NCC) is "Unity and Discipline" which is indicative of the expected role of the cadets for the national integrity. As per the philosophy laid down for NCC, it is a continuous evolving organization where cadets are given exposure to the social cause and collaborative learning projects with Government and non-government organizations. The core values maintained in the official website of NCC are indicative of the work area for NCC wings in HEIs.

1. "A sense of patriotic commitment to encourage cadets to contribute to national development
2. Respect for diversities in religion, language, culture, ethnicity, life style and habitat to instill a sense of National unity and social cohesion.
3. Abiding commitment to learn and adhere to the norms and values enshrined in the Indian Constitution.
4. Understanding the value of a just and impartial exercise of authority.
5. Ability to participate in community development and other social programme.
6. A healthy life style free of substance abuse and other unhealthy practices.
7. Sensitivity to the needs of poor and socially disadvantaged fellow citizens.
8. Inculcating habits of restraint and self-awareness.
9. Understanding the values of honesty, truthfulness, self-sacrifice, perseverance and hard work.
10. Respect for knowledge, wisdom and the power of ideas".(National Cadet Corps official website, 2020)

The core values of NCC indicate towards development of sense of patriotism amongst the youth of the nation and their sense of belongings to the people and

respect for our heritage. The core values direct students to participate in the national development programme through academic ventures. The cadets are expected to extend help to the poor, disadvantaged fellow citizen and the needy. Therefore, cadet's participation in rescue operation in any natural disaster is obviously expected could be related with value number 5 and 7. The covid-19 outbreak situation is more than any natural disaster causes for millions of lives. In this situation nation requires large number of Covid warriors in different spheres of life to extend help to the government and different organizations working in medical and social field. This situation of pandemic is ideal one to test the will of students in HEIs. NAAC expects inculcation of social belongings amongst the students through the higher learning. "In a country like India, with cultural pluralities and diversities, it is essential that students imbibe the appropriate values commensurate with social, cultural, economic and environmental realities, at the local, national and universal levels....The seeds of values such as cooperation and mutual understanding during the early stages of education have to be reiterated and re-emphasized at the higher education also through appropriate learning experiences and opportunities". (NAAC Manual for institution accreditation, 2018: 7) NAAC guidelines for the social extension wings of the HEIs indicate towards the participation of students in different social outreach programme and learning in actual life like situations. HEIs and its social extension wings can come forward with the more comprehensive planning in collaboration with government and non-government organisations to initiate for the interest of general public.

In spite of the fact that the broad philosophies are set for the social outreach programmes through HEIs but students participation in the natural calamities and such situation seems to be insignificant or un-highlighted. When we look at the major calamities hit the nation in last two decades, students' participation in the rescue operation or relief works is not recorded significantly. Earthquake in Bhuj in 2001, Kashmir Earthquake in 2005, Tsunami in Tamil Nadu in 2006, Kedarnath flood in 2013, Flood in Kerala in 2018, periodic cyclone in South India and in Odisha. Major works of NSS were highlighted during Kerala Flood. In the Kerala flood situation more than 1200 NSS units were working in the rescue and relief operation. The NSS volunteers were sanitizing the affected area, preparing food packets for the flood victims, running common kitchen and distributing medicines. The Volunteers and other functionaries are distributing food packets to the affected people at various places and were also involved in rescue operations. (Press Information Bureau (2018) But in rest of the calamities HEIs participation through its NSS is quite insignificant. Although students participation in awareness campaign in Covid 19 seems to be enhanced comparing to its participation in the previous calamities.

It a matter of fancy to look at the student's participation in the outbreak of Spanish flu in 1019 in the light of students' responses to the relief works. According to Marry Battenfield in her article "3 lessons from how schools responded to the 1918 pandemic worth heeding today" mentioned about school nurses' works during Spanish flu situation which was acknowledged by New York City Health Commissioner Royal Copeland in 1918. The article also claims that in St. Louis, while schools were closed, police cars became ambulances, and teachers worked in health agencies. From the other records also we know that how college students participated in relief works along with the teachers in collaboration with social organisations across the world. To curb the spread colleges were run in the open air. While schools were closed, many American school children made toys for the refugee children oversea". (The Atalantic, April 2018), University of Idaho student Esther Thomas's journal from 1918 flu pandemic reveals her approach towards Spanish flu pandemic and her small initiatives. It is a matter of fact that some 100 years before, students responses to the pandemic situations after Spanish flu in the form of extension activities have been recorded. These small initiatives though unorganized by those school and college youths need to be taken into considerations at the present day situation in covid-19 by college students.

From the references of student's initiatives in the previous pandemic of Spanish flu we can imagine the student's awareness towards their social responsibilities. Comparing to that contribution by world students our students' contribution is quite low. During last 74 years of independence, our country passed through many natural calamities and shadows of war. College students should show their presence by contributing their participation in different required works to extend help to government and non-governmental organization. Students can participate in rescue works with respect to their training and capacity and of course participation in awareness campaign. Taking inspiration from those students we need to contribute from our side as well. When we think of students' participation in such works, coordinating teacher's interest and dedication is a vital source of inspiration to their students. Unless teachers put forward a suitable plan and initial step towards student's participation in certain disaster management work, no such initiatives will be pushed. The will of teachers and college is important factor here and making students ready mentally is another one. Students won't come forward unless they are encouraged and properly guided. Therefore, regular meeting with students is important while introducing the task and its importance. Students participated in NSS and NCC should be given exposure to the disaster management time to time. Students living in the dangers zone prone to any natural

calamities should be exposed to certain disaster management programme to prepare students for any such emergent work.

Another important factor in such initiatives could be a proper training and orientation of students regarding the work they are about to enter. With respect to the rescue work or disaster amangement in certain calamities, students are needed to be trained systematically. Students should be aware of their capacities and limitation as a human being. A properly trained volunteer only can participate in such programmes; enthusiasm only cannot be the measure to include certain volunteers for the work. Without a training and knowledge of the disaster management volunteer can put his own life into risks. One cannot enter into the rescue mission like the Abhimanyu to sacrifice once life. College should include name of such students who have properly completed a course or a training programme for the rescue mission. When we talk of outbreak or pandemic situation, students directly cannot participate into medical assistance works. In such cases students can help the rest of civilian with different kind of help. Certified and educated health workers only can participate in medical assistance works as Covid-Warrior. Student volunteer can work in a safer zone to provide awareness and various helps to people so that they could be prevented from catching the disease. Due to lockdown situation or due to danger of catching any contagious disease, many people remain stranded somewhere and since there is no work outside, a risk of starvation increases. Student volunteers can find out such people to can provide necessary helps to them. College NSS or NCC teams can work systematically to trace such people through social media or by survey method. The point is this; coordinators rightly can decide their work area and accordingly volunteers can participate in the mission with prior permission from their parents. If the mission is undertaken in collaboration with some NGOs, it helps students learn along with trained social workers and at the same time a students are exposed to the structured work process in such missions. On the other hand financial part is easily managed by NGOs from their funds and received donations, therefore, NGOs can expect a trained manpower which could be made available through our student volunteers.

Some Novel Initiatives:

When we think of any outbreak like situation we can understand a lockdown situation is automatically created for people. Government is formally announced it to control the situation. The important factor of such situation is that life becomes standstill and people's commutation as barred. Workstations and school colleges and travel are shut down. Therefore a large number of labourers and migrants are locked in some place who cannot sustain without finances for a longer period. In that case NGOs and college Volunteers can find out such people and need to help

them with the necessary life sustaining items, mainly food, water and medicines. in case of migrants are travelling, they are stranded in different shelter homes develops by government and municipal corporations, volunteers can help NGOS and government agencies to provide them necessary materials. Such stranded people require cloths and temporary beddings. Volunteers can run a campaign to collect the used cloths and beddings to provide to such shelter home people. Many NGOs are making masks which needed to be provided to a common people. since masks are proven method to prevent from the disease which was proved in the last Spanish flu outbreak, this time also people needed to be oriented about wearing mask in the public places and while interacting with others. Volunteers not only can provide help in distribution of masks but also they can create awareness via different methods college students generally do. The matter is this lock down situation may last for months therefore; a continuous work of volunteers will be required to gather necessary life sustaining things.

A very important task student volunteers can do and that is awareness campaign through social media and via personal contact with locals. Coordinators can prepare campaign material from the reliable experts and could be circulated through social media. We need to understand that social media releases fake messages in a large number therefore, making people aware about proper requirements and cautions are necessary to prevent them from catching this disease.

In America during Spanish flu many students prepared toys for the stranded workers children. In this pandemic also we can see many parents are stranded in different shelter homes around the country. We also can provide some easily sports material for children as well as for adults. Lock down situation can demoralize people who are away from their family and village. Sports and reading material for them could be a great help them for passing their time in ease and in hopes. Student volunteers can teach small children who are away from school and are missing their classes. A group of volunteers can take up a task of teaching such children in the shelter homes so that no such children develop a huge gap in their learning due to migration.

Due to lockdown teaching in schools and colleges are stopped, but it is the time of rising of digital classrooms. Though online classes are proving fruitful but at the same time hundreds of the students are there who are not able to afford a smartphone to join his online class. Volunteers with some NGOs can run a drive for collecting used smartphone for such poor students. We are not sure as to when will be the classes' opens for the regular teaching learning. Till then we need to cope with the available help via digital media. On the other hand teachers can

deposit their teaching material or tutorial videos on the college website or on YouTube so that student can visit them whenever he gets facility. Volunteers can help in creating such repository in their respective colleges using social media platform and websites. Colleges can open a You Tube channel for tutorial videos. Software professional and students in computer courses can extend their invaluable help to the teaching community in developing digital teaching material for students. At the same time volunteers can help in circulating the study material or connecting the stranded students with their course material. There is a possibility that online examinations will be announced soon. In that case a proper campaigning could be done by the volunteers so that none can miss their examinations.

For student volunteers in NSS and NCC there are multiple possibilities to take initiatives for helping people in the pandemic period. I have worked in NSS for long a time from that experience I can say that students are highly enthusiastic for any kind of work in the interest of people in any situation. They only require encouragement and wholesome support from the college management. During the regular activities and in camping I come across many such students who always come up with innovative ideas to work and involve others to complete the activity successfully. During camps I find students took parts in survey of villages and during feedback meeting they would always submitted their plans to work for villagers. within a short period of camp activity they always earned a high respect and honour from the villages for the bonding they created and whatever small contribution they made towards the development of village.

Conclusion:

Under UGC and NAAC guidelines extension services covers major portion of incentives to be earned by college towards accreditation. Out of many extension services and activities in college NSS and NCC acts as umbrella committees for social initiatives in colleges and universities. Therefore, significant social outreach programmes are to be planned by the college for their students. College units have to develop their strong student's wings to be participating in different disaster management works around the city. The role of student's disaster management projects becomes significant in the danger zones related to the natural calamities. Students' collaborative participation with NGOs and Government agencies towards any disaster management fetches both learning experience for students and their social contribution. When country and world is passing through the Covid-19 pandemic situation Volunteers works becomes more important in much respect. Students' participation in awareness campaign as well as social extension services in various ways will be counted and remembered for a long time. Country is suffering from manpower crunch in case of

implementing social outreach programmes and awareness programmes. Trained volunteers from senior colleges and universities can extend a great boost for such social initiatives for government. Therefore, colleges and universities need to think of revamping the role of such programmes. Till the date students are engaged in different celebrations and awareness programmes round the year. Now disaster management and such courses need to be introduced in colleges as value added programmes especially for NSS and NCC students. The trained students not only would extend their services for society during their higher learning but they will continue helping society in every possible way in their life time. Such students will set an example for next generation volunteers and of course for society through their significant contribution.

Work Cited :

Battenfield, Marry (2020): 3 lessons from how schools responded to the 1918 pandemic worth heeding today <https://theconversation.com/3-lessons-from-how-schools-responded-to-the-1918-pandemic-worth-heeding-today-138403>

Fields Kim, (2020), University of Idaho student's journal from 1918 flu pandemic 'frighteningly relevant today' <https://www.newscentermaine.com/article/news/local/pandemic-diary-idaho/277-182eee2d-a86e-40e9-967b-a23fe8de8703>

NAAC institutional accreditation: Manual for self-study report Universities (2018), <http://naac.gov.in/images/docs/Manuals/University-Manual-24th-October-2018.pdf>

National Cadet Corps (NCC) official website 2020, Aim of NCC, <https://indiancc.nic.in/aim-of-ncc/>

National Service Scheme (NSS) Official web 2018, Introduction, <https://nss.gov.in/about-us-0>

Press Information Bureau (2018), NSS volunteers taking part in large number in Kerala Flood Relief Measures, Press Information Bureau
Government of India
Ministry of Youth Affairs and Sports
21 AUG 2018 5:41PM by PIB Delhi (https://pib.gov.in/Pressreleaseshare.aspx?PRID=1543548)

The Atlantic, Photos of the 1918 Flu Pandemic (April 2018), <https://www.theatlantic.com/photo/2018/04/photos-the-1918-flu-pandemic/557663/>

Dr. Sudesh B. Bhowate
Head, Dept. of English & IQAC Coordinator
Dr. Madhukarrao Wasnik P.W.S. Arts and Commerce College, Nagpur-26
E-mail: sudehbhowate@gmail.com , Mobile 9823419389

सर्वांगीण विकासासाठी कोरोनानंतरची आव्हाने

प्रा. डॉ. वर्षा गंगणे

कोरोना महामारी हे जगावर आकस्मिकपणे आलेले संकट होय. हे संकट पूर्णतः नविन असून जागतिक आरोग्य संघटनेने याला महामारी घोषित केले असून यावर अजूनही अचूक औषध सापडलेली नाही त्यामुळे याचे भय संपूर्ण मानवसमुहात पसरले आहे. जगाच्या पाठीवरील सर्व देशांच्या अर्थव्यवस्था समाजव्यवस्था कोविड-19 महामारीने प्रभावित झाल्या आहेत. या महामारीत मोठ्या प्रमाणात जनहानी झाल्यामुळे लोकसंख्येची एक कार्यक्षम शक्ती देशांना गमवावी लागली. जगात लाखो लोक कोरोनाने बाधित झाले. कोविड-19 विषाणू पूर्णतः नविन असल्यामुळे यावर औषधोपचार व लस उपलब्ध नाही अमेरिकेसारखा बलाढ्य व विकसित देश देखील हवालदिल तसेच हतबल झाला आहे.

कोविड-19 महामारी घोषित झाल्याबरोबर भारताने सावधगिरीचे उपाय योजण्यास सुरुवात केली संपर्कातून संसर्ग टाळण्यासाठी 22 मार्च 2020 पासून लॉकडाऊन देशभरात लागू केले व ते पुढे 30 जून 2020 पर्यंत वाढविण्याचा निर्णय घेतला. विविध प्रेरणात्मक कार्ये व जागरूकतेने मृत्यूदरावर नियंत्रण राखावयास यश मिळविले. म्हणूनच कोविड-19 मुळे मृत्यूमुखी पडलेल्यांचे प्रमाण जगाच्या तुलनेत भारतात कमी आहे. ही सकारात्मक बाब होय.

लॉकडाऊन हा कोविड-19 महामारीवरील उपाय आहे असे म्हणता येणार नाही कारण सलग 3 महिन्यांच्या लॉकडाऊनमुळे देशाची अर्थव्यवस्था फार मोठ्या प्रमाणात प्रभावित झाली आहे व होणार आहे देशावर फार मोठे आर्थिक संकट येणार आहे. जसे अनेक कारखाने व उद्योग बंद झाल्यामुळे कामगारांच्या हाताचे काम गेले आहे. व्यापारी व दुकानदार खचले. तळहातांवर पोट घेऊन जगणाऱ्यांना भूक उपासमार व हलाखीचे जीवन जगावे लागले. अनेकांना प्राणदेखील गमवावे लागले. शासन, सेवाभावी संस्था व लोक यांच्या मदतीने वर्तमान कसाबसा काढला, जीवंत कसे राहायचे हा एकमेव प्रयत्न करण्यात आला पण भविष्यात हातांना काम नसल्याने, उत्पन्न नसल्याने जगायचे कसे? असा प्रश्न सर्वासमोर उभा आहे.

थोडक्यात वर्तमानकाळात परस्पर सहकार्य तसेच मानसिक-सामाजिक बळावर कोविड-19 चा सामना करण्यात भारत यशस्वी ठरला असला तरी भविष्यात अनेक मोठ्या संकटांचा सामना करावा लागणार आहे अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागणार आहे कोविड-19 या महामारीमुळे देशाचे प्रचंड प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले आहे. काम गमावल्यामुळे शहरांतून गावाकडे मजुरांचे ऐतिहासिक स्थलांतर झाले. शेतमालाची विक्री वेळेवर न झाल्यामुळे शेतकऱ्यांचे मोठे नुकसान झाले. नियोजनशून्य धोरण व अपयश, सुधारीत विकास योजना मागे पडणे, निर्णय घेण्यात विलंब, वैद्यकीय सोयींचा पुरेसा साठा व सोयी नसणे, मजुरांचे अपघात, त्याचबरोबर नैसर्गिक आपत्ती यामुळे जसे – ओरिसा व पं. बंगालमधील "अम्फन" चक्रीवादळ, महाराष्ट्रातील "निसर्ग" चक्रीवादळ तसेच गारपीट, वादळ, टोकधाड यामुळे शेतमालाचे मोठे नुकसान झाले. थोडक्यात कोविड-19 महामारीमुळे आर्थिक उत्पन्न मिळवून देणारी सर्वच क्षेत्रे प्रभावित झाली आहेत. ज्याचे दुरगामी परिणाम लॉकडाऊननंतर देखील आव्हानांच्या स्वरूपात दिसणार आहेत. या विषाणूचा नायनाट करण्यासाठी प्रयोग आणि प्रात्याक्षिके रोज केली जात आहेत. अनेकदा मानवाचा जीव धोक्यात घलून

औषधोपचार केले जात आहेत. डॉक्टर्स, परिचारिका, पोलिस, शासकीय व प्रशासकीय यंत्रणा, सफाई कामगार जीवावर उदार होऊन कार्य करीत आहेत. यात अनेकांना आपले प्राणदेखील गमवावे लागले आहेत. एक बुद्धीजीवी वर्गदेखील कोरोनाचा बळी ठरला आहे. याची झळ भविष्यात देखील जाणवणार आहे. लॉकडाऊननंतर आर्थिक मंदीचे मोठे संकट देशासमोर उभे आहे. ज्यामुळे आर्थिक कोलमडलेली अर्थव्यवस्था आणखी नैराश्याच्या गर्तेत जाण्याची शक्यता आहे.

भारतात कोविड-19 चा प्रतिकार करण्यासाठी उचलल्यात आलेल्या पावलाचे अनेक देशांनी कौतुक केले आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी तसेच राज्य सरकारे यांची स्तुत्य चर्चा जगात होत आहे. यामुळे देशात आत्मबळ व आशेची लहर निर्माण झाली असून जगण्याची उमेद जिवंत आहे. पण कोविड-19 महामारीमुळे झालेले परिणाम नुकसान भरून काढणे व अर्थव्यवस्था पुन्हा रूळावर आणणे ही आता काळाची प्राथमिक गरज आहे. त्याचबरोबर देशाच्या सर्वांगीण विकासाचा विचार करणे देखील आवश्यक आहे. यावर विचारमंथन करून भरीव धोरणाची गरज आहे. एका रात्रीतून कोरोना जाईल किंवा आर्थिक विकास होईल असे कदापि म्हणता येणार नाही. पण, सर्वांगीण विकासातून नवभारताची निर्मिती होईल असे मात्र म्हणता येईल. त्यासाठी कोरोनानंतरची आव्हाने स्विकारून विकासाचे धोरण ठरवून योजना राबविणे गरजेचे आहे

सर्वांगीण विकास :

कोविड-19 महामारीचे संकट देशावर येण्यापूर्वी प्लेक इन इंडिया, स्टार्ट अप इंडिया, डिजिटल इंडिया, आयुष्यमान भारत, स्वच्छ भारत अभियान यासारख्या अनेक योजनांद्वारे भारताने विकासवाटेवर सामर्थ्याने व धैर्याने वाटचाल करण्यास सुरुवात केली होती. अनेक योजना कार्यान्वित करून आर्थिक विकासाचे प्रयत्न करणे सुरू केले होते. मंदीच्या संकटाचा सामना करण्यासाठी आर्थिक क्षेत्र मजबूत करण्याचे उपाय योजण्याच्या तयारीत असतांनाच अचानक कोविड-19 महामारीचे संकट आले. गाफिल असलेली शिकार पटकन जाळ्यात यावी अशीच काहीशी अवस्था कोविड-19 महामारीमुळे संपूर्ण जगाची झाली. कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर जगातील मोठे, विकसित व आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध-बलाढ्य देश देखील हतबल होऊन एकाच पातळीवर आले आहेत. भारताने या संकटाचा सामना करण्यासाठी सर्वाधिक पाच लॉकडाऊन घोषित केले व मृत्यूदरावर मोठे नियंत्रण मिळविण्यात यश संपादन केले. भविष्यकाळात कोरोनानंतरच्या स्थितीचा....आव्हानांचा सामना करण्यासाठी सर्वांगीण विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी अनेक भरीव पावले नियोजनबद्ध पद्धतीने उचलावी लागणार आहेत

सर्वांगीण विकास म्हणजे काय ?

- "देशातील सर्व क्षेत्रांचा विकास म्हणजे सर्वांगीण विकास होय."
- "देशातील तळगाळातील, शेवटच्या व्यक्तीपर्यंतचा विकास म्हणजे सर्वांगीण विकास होय."
- "देशातील सर्व क्षेत्रांचा घटकांचा समतोल विकास म्हणजे सर्वांगीण विकास होय."
- "शाश्वत, सुधारणांचा व नियोजनाचा समावेशक विकास म्हणजे सर्वांगीण विकास होय."

सोप्या भाषेत विष्कळीत झालेल्या कोविड-19 मुळे मागे पडलेल्या विविध क्षेत्रांना पुन्हा उभे करणे किंवा त्यांच्या वाढीसाठी व विकासासाठी शाश्वत प्रयत्न करणे म्हणजे सर्वांगीण विकास होय. कोविड-19 महामारीनंतरचा देश एक "नविन भारत" असणार आहे. नविन भारताची संकल्पना साकार करण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी 5 ट्रिलीयन डॉलरच्या अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट ठेवले होते. त्यासाठी पायाभूत क्षेत्राला विशेष महत्व देण्यात आले होते. कोविड महामारीनंतर नवभारत घडविण्यात अनेक अघोषित तत्थ्ये समोर आली व विकासाच्या वाटावर पुर्नविचार करण्याची गरज निर्माण झाली. उदा. मुंबई शहरात कामाच्या शोधात बाहेरून आलेल्या कामगारांची संख्या अधिक आहे त्यामुळे मुंबईच्या विकासासाठी कोविड-19 नंतर कामगारांचा प्रश्न प्रामुख्याने निर्माण होईल. अनेक वास्तव स्थितीवर महामारीने प्रकाश टाकला आहे जसे-

- मातीची (गावाची) ओढ आजही तेवढीच आहे. "खेड्यांकडे चला" हा गांधीजीचा संदेश या ओढीतून पूर्ण करता येतो हे स्पष्ट झाले आहे. त्यासाठी जनसामान्यांच्या मानसिक स्थितीसह आर्थिक आधाराची गरज आहे.
- शेती हा असा व्यवसाय आहे ज्यातून रोजगार संधी व अन्नाचा साठा उपलब्ध होतो. त्यामुळे जगण्याची एकमात्र आधार शेती आहे.
- भूक ही देशाची प्राथमिक गरज आहे. भूकमुक्त भारतासाठी अन्नधान्याच्या स्वयंपूर्णतेची गरज आहे.
- भारतीयांची सुदृढ मानसिकता व जगण्याचा आशावादी दृष्टीकोन इतर देशांपेक्षा अधिक आहे.
- रस्त्यांवरील वर्दळ कमी झाल्यास पर्यावरण आपोआप स्वच्छ व शुध्द होते. लॉकडाऊन काळात हे स्पष्ट झाले.

भारतीय संस्कृतीस विचार संस्कार सेवाभाव या प्रवृत्ती विपुल प्रमाणात आहेत. या महु च्याच 1 विचार करता सकारात्मक दृष्टीकोन असणारा भारत कोविड-19 च्या महामारीनंतर येणाऱ्या अनेक आव्हानांचा सामना समर्थपणे करून त्यातून बाहेर पडेल व सर्वांगीण विकासातून नवभारताची निर्मिती होईल. काही ठळक आव्हाने याप्रमाणे-

कोविड-19 महामारीनंतरची ठळक आव्हाने :

बेरोजगारीचे संकट :

कोविड-19 महामारीने बेरोजगारीचे मोठे संकट येणार आहे. आंतरराष्ट्रीय श्रमसंघटनेनुसार ;प्स्द्ध कार्यशील श्रमशक्तीचे नुकसान 6-7: नुकसान संभव आहे. अनेक संघटित व असंघटित क्षेत्रातील लोकांच्या हातचे काम गेले आहे. खेळत्या पैशाच्या अभावी बाजारात आलेला स्थूलपणा व त्यातून वाढलेली बेरोजगारी, बँकांची कर्जवसुली रक्कम परत न आल्यामुळे त्यांची अवस्था न निघालेले दिवाळे, शेअर मार्केट मधिल पडझड, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर रुपयाची घसरणारी किंमत, जीडीपी मोठी घट इत्यादीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था दुष्टचक्रात सापडली आहे. लाखोंच्या संख्येने बेकार झालेल्यांना काम देणे हे फार मोठे आव्हान असणार आहे. यावर उपायात्मक निदान करण्यासाठी एकतर शेतीसह प्रक्रिया उद्योग सुरू करावे लागतील किंवा मनरेगासारखा मोठा रोजगार मिळवून देणारी कामे सुरू करावी लागतील. पण हे देखील आव्हान ठरणार आहे.

जीवनावश्यक वस्तूंचा तुटवडा :

सुक्ष्म अर्थशास्त्रातील मागणी-पुरवठा आणि ग्राहकांची वर्तणूक याबाबतचा सिध्दांत लक्षात घेता एकीकडे जीवनावश्यक वस्तूंची मागणी झपाट्याने वाढते असून भविष्यातही वाढेल तर दुसरीकडे काम बंद असल्यामुळे उत्पादन म्हणजे पुरवठ्याचा अभाव यामुळे वस्तूंचा तुटवडा निर्माण होईल. परिणामी वस्तूंच्या किंमती वाढतील. बाजारातील उत्पादक, मक्तेदार, व्यापारी या स्थितीचा फायदा घेतील ज्याचा परिणाम फक्त गरीब व मध्यमवर्गाला बसेल. मास्क, सॅनिटायझर, फळे, भाज्या, औषधे, अन्नधान्ये यांना कोरोनानंतर मोठी मागणी राहील. पण पुरेश्या पुरवठ्याअभावी किंमती वाढतील किंवा लोकांच्या हातात पैसा नसल्यामुळे ते मागणी करू शकणार नाहीत त्यामुळे ग्राहकाचा अभाव राहून मालाला उठाव राहणार नाही. थोडक्यात मागणी व पुरवठ्यात असंतुलन निर्माण होऊन दुहेरी संकट अर्थव्यवस्थेसमोर निर्माण होईल.

आरोग्य सोयींचा अभाव :

भारतात कोरोना व तत्सम आजारांचा सामना करण्यासाठी आरोग्य सोयींचा अभाव आहे. कोरोनाच्या सुरुवातीचा काळात भारतात एकही पीपीई कीट उपलब्ध नव्हती. मास्क, व्हॅटीलेटर्स, ऑक्सीजन सिलेंडर्स बेडस् उपलब्ध नव्हते. अजूनही यावर औषधे नाहीत. कोरोनाशी लढण्यासाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 15 हजार कोटी रु. च्या मदतीची घोषणा केली आहे. पण 135 कोटी लोकसंख्येच्या भारतासाठी ही घोषणा अत्यंत कमी आहे. त्या तुलनेत महाराष्ट्र, दिल्ली, केरळ या राज्यातील मदत अधिक आहे. एकट्या केरळ राज्याने 20 हजार कोटी रु. ची आर्थिक मदत घोषित केली आहे कोरोनानंतरही आरोग्य सोयींची कमतरता राहणार आहे. कारण कोविड-19 हा विषाणू आपले रूप बदलत असून तो एका ठराविक वेळी ठराविक देशातून जाणार नाही. त्याच्याशी दोन हात करीत काही काळ जगावे लागणार आहे. ही वस्तूस्थिती आहे. रुग्णांच्या संख्येतील वाढ लक्षात घेता भविष्यात आरोग्य सोयी वाढविणे गरजेचे आहे. आरोग्याचे अर्थशास्त्र अधिक व्यापक करावे लागणार आहे. औषधे व लस शोधणे, संशोधन, प्रयोगशाळा, दवाखाने यांच्यावरील खर्च वाढणार आहे. त्याचबरोबर बालक व महिलांच्या आरोग्याचे प्रश्न गंभीर होणार असून त्यासाठी मोठी आर्थिक तरतूद करावी लागेल.

स्थलांतरीतांचे पुनर्वसन :

कोरोना महामारीच्या संकटकाळात देशातील 37: लोकसंख्या स्थलांतरीत झाली आहे. मुंबई, पुणे, दिल्ली, चेन्नई या शहरातून रोजगाराअभावी मोठ्या प्रमाणात लोक आपल्या गावांकडे परतली. गावातही काम नसल्याने त्यांना उपजिविकेचा प्रश्न निर्माण होणार आहे. त्यांना रोजगार मिळवून देणे सर्वात मोठे आव्हान आहे. गरीब आणखी गरीब होण्यास बेरोजगारी हे प्रमुख कारण असणार आहे. हे स्थलांतरीत मजूर आर्थिक व्यवहार सुरू झाल्यानंतर पुन्हा कामाच्या ठिकाणी परत जातील. अर्थात पुन्हा एकदा मोठे स्थलांतर होईल. त्यांचे पुनर्वसन, मूलभूत सोयींची उपलब्धता, आरोग्य सेवा इत्यादी समस्या पुन्हा एकदा निर्माण होतील. त्यासाठी स्वतंत्र नियोजन व मोठ्या आर्थिक तरतुदीची अपेक्षा आहे. मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरीत झालेली कामगार वर्ग व त्याच्या जगण्याचे प्रश्न हे कोविड-19 महामारीनंतरचे एक मोठे व कडवे आव्हान आहे.

बदलणारी सामाजिक स्थिती :

कोरोना महामारी जगाला जगणे शिकवून गेली. समाजप्रिय माणसांना एक वेगळीच शिकवण देऊन गेली. कोविड महामारीनंतर सामाजिक स्थितीत बदल होऊन स्वार्थी व एकाकी वृत्ती वाढेल. चोरी, दरोडे, हिंसकून खाल्याची वृत्ती वाढेल. फसवणूक व भ्रष्टाचार वाढीस लागेल. सामाजिक दुरावा वाढल्यामुळे प्रेम, दया, आपुलकी यांना तडे जातील, व्यापारात गळे कापू स्पर्धा होऊन समाजव्यवस्था गढुळ होईलसमाजाची संस्कृती बदलेल.

राष्ट्रवाद व संघर्ष :

कोरोना महामारीनंतर देशात आर्थिक संकटातून बाहेर पडण्यासाठी संघर्ष व त्यासाठी बाजारपेठा काबिज करते. राष्ट्रवादाची भावना बळविणे, विकसनशील देशांवर अटी लादणे, दबाव आणणे यासारख्या गोष्टींना ऊत येईल. अनेक देशात द्वेष व संघर्ष निर्माण होईल. चीन सारख्या देश बाजारात आपले पाय पसरले कोविड-19 महामारीनंतर वरील सर्व आव्हानांशिवाय नैसर्गिक आपत्ती, वाहतूक व दळणवळण, औषधनिर्मिती, आर्थिक व सामाजिक सुरक्षा, सीमेलगतचे प्रश्न, भूक निर्देशांक अन्नसुरक्षा, बँकांचे प्रश्न, ढासळलेली शिक्षण प्रणाली, मंदीची भिषणता, शेतकऱ्यांचे आर्थिक प्रश्न, नविन प्रकल्प बांधणी यासारखी अनेक आव्हाने समोर येणार आहेत. या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी केंद्र शासनाने 20 लाख कोटी रु. चे आर्थिक पॅकेज जाहीर केले आहे. अर्थव्यवस्थेची विस्कळीत झालेली घडी बसविण्यासाठी विविध पातळ्यांवर नियोजन व आर्थिक तरतूद करावी लागेल.

भारताच्या सर्वांगीन विकासाचे स्वप्न हे आगामी काळात आणखी एक मोठे आव्हान ठरणार आहेकारण । सद्यस्थितीतील घोषित झालेल्या आर्थिक पॅकेज अंतर्गत प्रत्येक घटकाला...क्षेत्राला कर्जाचे भाग दाखविण्यात आले आहेत. प्रत्यक्ष मदत देण्यात आलेली नाही हे वास्तव होय. या कर्ज देण्याच्या व घेण्याच्या प्रक्रियेत अनेक अडचणी व अडथळे येतील व वेळोवेळी नविन आव्हानांचा सामना करावा लागेल.

निष्कर्ष:

- (1) कोविड-19 महामारीनंतर अनेक आव्हाने निर्माण होतील. हे स्पष्टपणे अध्ययनातून समोर आले.
- (2) बेरोजगारी, भूक, मंदी, स्थलांतरितांचे पुनर्वसन व आरोग्य सोयीचा अभाव ही प्रमुख आव्हाने असतील.
- (3) लॉकडाऊन किंवा संचारबंदी हा कोविड-19 महामारीवरील उपाय नाही हे निदर्शनात आले.
- (4) कोविड-19 मुळे मोठे आर्थिक नुकसान झाले आहे

शिफारस :

- (1) कोविड-19 महामारीतून सावरण्यासाठी वैयक्तिक पातळीवर ठराविक सूचनांचे पालन करावे.
- (2) कोरोनानंतर मिळेल ते काम करण्यास तयार राहावे.
- (3) कोरोनामुक्तीसाठी रोगप्रतिकारशक्ती वाढविणाऱ्या आहाराचे नियोजन करावे.
- (4) उत्पादक गुंतवणूक व कर्जावर भर द्यावा.
- (5) नविन व्यवसाय करतांना पारंपारिक व कौशल्यावर उद्योगांची निवड करावी.

- (6) आर्थिक व सामाजिक फसवणुकीपासून सावध असावे.
 (7) सकारात्मक दृष्टीकोनात वाढ करावी.

सारांश

येणारा काळ भारत तसेच जगासाठी आव्हानांचा असेल. एका ठराविक दिवशी भारत कोरोनामुक्त होणार नाही. अर्थात या महामारीची झळ अनेक दिवस जाणवत राहील व त्याचे परिणाम समोर येतीलकदाचित यावर कॅसर, एड्स प्रमाणे औषध किंवा लसही अचूक निदानासाठी सापडणार नाही. अनेक आर्थिक सामाजिक आव्हाने संकटांच्या स्वरूपात उभी राहतील पण त्यांना घाबरून न जाता धैर्याने प्रतिकार करण्यासाठी सज्ज व्हावे लागेल. अर्थव्यवस्थेची विस्कटलेली घडी व्यवस्थित करण्यासाठी, संकटकाळात तग धरून राहण्यासाठी आत्मनिर्भर भारत अभियानाची मदत व्हावी लागेल. सर्वांगीण विकासासाठी सतत प्रयत्नशील व्हावे लागेल. गाव-खेड्यांना समृद्ध करणे आणि समाजाच्या शेवटच्या माणसाच्या विकासाचा विचार करून महात्मा गांधी, दिनदयाळ उपाध्याय व लोहिया यांच्या विचारांच्या आधारे वाटचाल करावी लागेल. व्यापक रोजगार निर्मिती, नवीन तंत्रज्ञान, परकीय गुंतवणूक, उन्नत शेती याद्वारे ते साध्य करता येईल. रोजगारनिर्मितीसाठी परकीय गुंतवणूकीला आकर्षित करावे लागेल. आगामी काळात नविन आर्थिक पॅकेजची गरजू वाटू लागले. 50 ते 60 लाख कोटी रु. च्या पॅकेजची गरज भासेलराज्य सरकारे, खाजगी उद्योजक यांना अनेक योजनांसह पुढे यावे लागेल. अर्थव्यवस्थेत संरचनात्मक बदल, नवप्रवर्तन, कौशल्यवाद यावर अधिक भर देऊन आर्थिक स्तर वाढवावा लागेल. उत्पन्न निर्मितीसाठी व अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी जागतिक दर्जाच्या पायाभूत प्रकल्पांची कामे हाती घ्यावी व कोरोनाच्या संकटावर मात करावी असे मत मा. नितिन गडकरी यांनी व्यक्त केले आहेकोविड-19 महामारीनंतर रुग्णालयांतील टाकाऊ वस्तूंची जसे मास्क, पीपीई कीट, सॅनीटायजर तसेच इतर अनुपयोगी वस्तूंची विल्हेवाट लावणे हे देखील मोठे आव्हान असणार आहे. अश्या अनेक आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, वैद्यकीय तसेच इतर आव्हानांचा सामना करीत भारताला सर्वांगीण विकास साधायचा आहे.

सार Key Note

कोविड-19 महामारीनंतर अनेक आव्हानांतून सर्वांगीण विकास करावा लागेल

संदर्भसूची :

- वृत्तपत्रे – दै. लोकसत्ता, सकाळ, मटा, लोकमत.
- <https://www.bbc.com7.marathi>
- <https://m.marathi.thewire.in>
- अँग्रोवन (कृषीविषयक दैनिक)

प्रा. डॉ. वर्षा गंगणे

एम.बी. पटेल कला-वाणिज्य-विज्ञान महाविद्यालय

देवरी, जि. गोंदिया-441901

मो. 9422134807

ई.मेल – vgangne@gmail.com

कोरोना महामारी आणि केंद्र सरकारचे आर्थिक पॅकेज

प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे

सारांश :

चीनमध्ये निर्माण झालेल्या या विषाणूने संपूर्ण जगाच्या अर्थव्यवस्थांवर खूप मोठ्या प्रमाणात परिणाम केला आहे. आज विविध देशांना त्यांच्या अर्थव्यवस्थांना उभारी देण्यासाठी विविध माध्यमांतून, विविध क्षेत्रांसाठी विविध प्रयत्न करावे लागत आहेत. कोरोनापासून होणारी जीवितहाणी टाळण्यासाठी लॉकडाऊन करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. परिणामतः संपूर्ण आर्थिक व्यवहार ठप्प झाले वस्तूंचे उत्पादन, मागणी व पुरवठा विस्कळीत झाले. या महामारीचा सामना करण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी केंद्र सरकारने वेळोवेळी आर्थिक पॅकेज जाहीर केलीत. ती एकूण २० लाख ९७ हजार कोटी रुपयांची आहेत. या पॅकेजमुळे भारताला नेमका कसा व किती फायदा होणार हे येणारा काळ ठरवेल. आज मात्र शेतकरी, उद्योजक व ज्यांनी नोकरी व व्यवसाय गमवीला ते सर्वच भयभीत व त्रस्त आहेत. त्यामुळे ह्या पॅकेजकडे केवळ एक सुरुवात या दृष्टीकोनातून बघावे लागेल. एकंदरच कोरोनाचे संकट फार मोठे आहे परंतु त्याहीपेक्षा मोठी देशापुढील आर्थिक आव्हाने आहेत. त्यासाठी सरकार एकटे पुरेसे पडणार नाही तर सामाजिक प्रतिसादही आवश्यक आहे. कोरोना महामारीला संधीच्या दृष्टीकोनातूनही पाहावे लागेल कारण भारतात उपलब्ध असलेली मोठी बाजारपेठ, स्वस्त मनुष्यबळ, तरुणांची मोठी संख्या ह्या बाबी सकारात्मक आहेत. शेवटी, सर्वांच्या मुलभूत गरजा भागविणारी विकेंद्रीत, स्वदेशी श्रमजीवींचा सन्मान करणारी अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था व संस्कृती निर्माण करणे ही सर्वांची आर्त हाक असेल.

बीजशब्द : अर्थव्यवस्था, लॉकडाऊन, पॅकेज, स्थलांतरीत मजूर, अंदाजपत्रक, आरोग्य, आव्हाने, प्रस्तावित खर्च.

प्रस्तावना :

एका लहानशा विषाणूने अवघे जग उद्ध्वस्त केले आहे. कोरोनामुळे ओढवलेल्या ह्या अभूतपूर्व संकटाची कोणी कल्पनाही केली नव्हती. सध्या जगभरात सर्वच देशांमध्ये जो संघर्ष करावा लागत आहे तो म्हणजे पहिला जीव वाचविण्याचा व दुसरा उपजीविकेचा. ह्या दोन्ही आव्हानांना आपल्याला एकाच वेळी सामोरे जावयाचे आहे. आपण जर लॉकडाऊन वाढवत गेलो तर हे खरे आहे की, अधिकाधिक लोकांचे प्राण वाचतील. परंतु त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक महामंदी येऊ शकते परिणामतः उपासमारीने लोक मरू शकतात. या उलट अर्थव्यवस्था रुळावर आणण्यासाठी जर लॉकडाऊन काढले तर कोरोनाची साथ मोठ्या प्रमाणात पसरेल व मोठ्या प्रमाणात जीवित हानी होवू शकते. त्यामुळे ह्या दोन्ही टोकांचा मध्य गाठणे हे खरे आव्हान आपल्या व सर्वच देशांसमोर आहे

चीनमधून सुरुवात झाली असली तरी या विषाणूने संपूर्ण जगाच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठ्या प्रमाणात परिणाम केला आहे. संपूर्ण जग कोरोनाचा सामना करण्यात गुंतले असतांना काही काळ सर्वच देशांच्या अर्थव्यवस्था वाऱ्यावर सोडल्यासारख्या झाल्या होत्या. आज विविध देशांना त्यांच्या अर्थव्यवस्थांना तसेच जागतिक अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्याशिवाय पर्याय नाही त्यासाठी जगभरातल्या मध्यवर्ती बँका पुढे आल्या आहेत. त्यामध्ये भारताच्या रिझर्व्ह बँकेचाही समावेश आहे. निर्माण झालेल्या परिस्थितीवर आपण लक्ष ठेवून असल्याचे रिझर्व्ह बँकेने स्पष्ट केले होते. बाजारात रोख तरलता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक पावले

उचलली जाणार असल्याचेही नमूद केले होते, देशाच्या अर्थव्यवस्थेला चालना देणारी मुंबई, दिल्ली, पुणे, ठाणे, नोएडा, गुरुग्राम, अहमदाबाद ह्या सारखी शहरे कोरोनामुळे जर्जर आहेत. अशा स्थितीत उद्योग आणि शेतीचे गाडे पूर्वपदावर आणण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांना कुठलाही धोका न पत्करता, जोखिमीचा कोणताही पैलू दुर्लक्षित न ठेवता सर्वांचा विचार करावा लागेल. या सर्व दृष्टीकोनातून केंद्र सरकारने २६ मार्च २०२० पासून आपले विविध आर्थिक पॅकेज जाहीर केले आहेत. त्या आर्थिक पॅकेजचा विश्लेषणात्मक अभ्यास ह्या शोध निबंधात केला आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. कोरोनाच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर असलेल्या आव्हानांचे अध्ययन करणे.
३. अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी जाहीर केलेल्या केंद्र सरकारच्या विविध पॅकेजचे अध्ययन करणे.

उपकल्पना — कोरोना महामारीमुळे उद्ध्वस्त झालेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी केंद्र सरकारचे आर्थिक पॅकेज पुरेसे नाही.

कुठल्याही आरिष्टाचा अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम हा त्या-त्या आरिष्टाच्या तीव्रतेवर अवलंबून असतोच तसेच ते जेव्हा येते तेव्हाची देशाची आर्थिक स्थिती काय होती यावर देखील तो परिणाम अवलंबून असतो. त्यामुळे कोरोनाचं आरिष्ट ज्यावेळी आपल्या देशावर आले त्यावेळी आपल्या अर्थव्यवस्थेची काय स्थिती होती हे लक्षात घेण्यात आली. त्यात प्रामुख्याने खालील बाबी लक्षात आल्या-

१. कोरोना आरिष्ट येण्यापूर्वीच आर्थिक विकासाचा दर मंदावत चालला होता.
२. भारताच्या अर्थव्यवस्थेचा वृद्धी दर २०१९ च्या शेवटच्या तिमाहीत ४.७० टक्के होता.
३. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे वित्तीय क्षेत्र सुद्धा कमकुवत झालेले होते.
४. देशातील वैद्यकीय संरचना (Health Infrastructure) पुरेशी भक्कम नव्हती. लोक स्वास्थावर केंद्र सरकारचा केलेला खर्च हा राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या केवळ १ टक्का होता.
५. देशात मोठे असंघटीत क्षेत्र आहे. ज्यामध्ये स्थलांतरीत (Migrant) मजुर किंवा परप्रांतीय मजुरांची संख्या खूप मोठी आहे.
६. भारतातील २०.४४ दशलक्ष कामगार हॉटेल उद्योगावर अवलंबून आहेत. म्हणजे एकूण रोजगाराच्या ५.६० टक्के आहेत.
७. भारतातील १८ प्रमुख शहरात देशाचा २५ टक्के रोजगार उपलब्ध आहे. यात असंघटीत क्षेत्रात १८०.७० दशलक्ष आहे. सरकारी क्षेत्रात ३०.५० दशलक्ष व खाजगी क्षेत्रात १९.५० दशलक्ष रोजगार उपलब्ध आहे. भारतातील ६५ टक्के असंघटीत क्षेत्र खाजगी मालकांच्या ताब्यात आहे.

या सर्व पार्श्वभूमीवर भारतात २४ मार्च पासून लॉकडाऊन सुरु झाले. त्याचा अर्थव्यवस्थेवर तीव्र गतीने परिणाम झाला व विकास दरात मोठ्या प्रमाणात घट झाली. लॉकडाऊनमुळे सर्व आर्थिक व्यवहार ठप्प झाले. वस्तूचे उत्पादन, मागणी व पूर्वठा विस्कळीत झाले. उद्योग धंदे बंद झाल्याने लोकांना नोकरी व मजुरी गमवावी लागली. भारतातच नाही तर जगातील अर्थव्यवस्थेत मंदीसदृश परिस्थितीला मागणी व पूर्वठ्यातील बदल कारणीभूत ठरले आहेत. आज जगातले सर्वच देश आपआपल्या परीने ह्या आव्हानांना सामोरे जाण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

भारतात १३५ कोटी लोकांच्या देशात लॉकडाऊन करणे, तो कायम ठेवणे, मॅनेज करणे हे फारच मोठे आव्हान आहे. ह्यात एक सकारात्मक गोष्ट घडली ती म्हणजे Covid-19 ची महामारी हे सरकारवरचे आरिष्ट न राहता त्याला एक जनआंदोलनाचे स्वरूप आले. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे हे त्यांच्यात उत्तम संबंध साधून सामान्य जनताही ह्या लढाईमध्ये उतरले आहेत. ही फार महत्वाची गोष्ट आहे. ह्या महामारीचा सामना करण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेला बळकटी देण्यासाठी केंद्र सरकारने वेळोवेळी आर्थिक पॅकेज जाहीर केलेत.

या शोधनिबंधात केंद्र सरकारच्या सर्व आर्थिक पॅकेजचा अभ्यास केला आहे व त्याचे मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्नही केला आहे. भारतात लॉकडाऊन २४ मार्च २०२० ला जाहीर झाले आणि पहिले पॅकेज २६ मार्च २०२० ला आले म्हणजे ३६ तासानंतर आले. त्याला मी अध्ययनात पॅकेज नं. १ असे नाव दिले आहे. त्यानंतर रिझर्व्ह बँकेचे मोठे पॅकेज आले. त्यानंतर खूप गॅप घेवून ४८ दिवसानंतर केंद्र सरकारचं दुसरं पॅकेज आलं. तिसरं पॅकेज १५ मे ला आलं. चौथं पॅकेज १६ मे ला आणि शेवटचं पॅकेज १७ मे ला आलं. ह्या सर्व पॅकेजचा आपण ह्या शोधनिबंधात आर्थिक दृष्टीकोनातून अभ्यास करणार आहोत. या सर्व पॅकेजची एकूण रक्कम आहे २० लाख ९७ हजार कोटी रुपये आहेत. म्हणजे जवळजवळ २१ लाख कोटी रुपयांचे आहे. अमेरिकेचे पॅकेज त्यांच्या GDP च्या १० टक्के होते. बहुतेक देशांचे पॅकेज त्यांच्या GDP च्या १० टक्केच्या खालीच आहेत. मलेशियाने मात्र अपवाद केला त्यांनी ते पॅकेज त्यांच्या राष्ट्रीय उत्पादनाच्या १६ टक्के एवढे दिले. भारताचे पॅकेज हे भारताच्या GDP च्या १०.५० टक्के एवढे आहे. हे निश्चितच मोठे आहे. त्याचा क्रमवार अभ्यास शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

२१ लाख कोटींचे हे पॅकेज सर्व केंद्र सरकारचे पॅकेज नाही. त्यात ८ कोटी रुपयांचे पॅकेज हे रिझर्व्ह बँकेने दिलेले आहे. त्यामुळे ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की केंद्र सरकारचं जे पॅकेज आहे ते २१ लाख कोटी रुपयांचे नसून १३ लाख कोटी रुपयांचे आहे. अर्थात रिझर्व्ह बँक ही सुद्धा केंद्र सरकारच्याच मालकीची असल्यामुळे हे सुद्धा सरकारचे पॅकेज असे म्हटले जाते. म्हणजेच यात विभागणी आहे ती १३ लाख कोटी रु. केंद्र सरकारचे व ८ लाख कोटी रु. रिझर्व्ह बँकेचे. क्रमाक्रमाने आलेल्या पॅकेजेसला क्रमांक देऊन या ठिकाणी मांडणी करून त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

पॅकेज क्र. १ —पहिले पॅकेज २६ मार्च २०२० ला आहे. त्या पॅकेजचा भर दुर्बल घटकांवर होता. मात्र त्यामध्ये स्थलांतरीत कामगारांना विसरले. हे अतिशय महत्वाचे पॅकेज होते. त्यामध्ये तळातले जवळपास ८० कोटी लोक आहेत. पॅकेजमध्ये ह्या सर्वांसाठी प्रत्येकी ५ किला गहू किंवा तांदूळ तसेच १ किलो डाळ दर मानसी दर महिन्याला असे तीन महिने देण्याची तरतूद केली आहे. याचा एकूण खर्च आहे ३० हजार ५०० कोटी रुपयांचा आहे. हा सर्वच खर्च अंदाजपत्रकातून जाणार नाही. बजेट २०२०-२१ मध्ये 'Food Subsidy' खुप मोठी आहे. अंदाजपत्रकाच्या व्यतिरिक्त जो अतिरिक्त निधी आहे तो ५००० कोटी रु. परंतु एकूण खर्च त्यांनी दाखविला आहे तो ३०,५०० कोटी रुपयांचा म्हणजे एकूण प्रस्तावित खर्चाच्या साधारण १६.४ टक्के.

दुसरे, उज्ज्वलामध्ये संमिलित झालेले गरीबी रेषेखालील कुटुंबियांसाठी तीन महिन्यांसाठी एलपीजी सिलेंडर विनामूल्य मिळणार आहे. ही अतिशय उत्तम योजना आहे. त्याचा लाभ साधारण ८.३ लक्ष कोटी लोकांना

होणार आहे. त्यावर केलेला खर्च हा १३ हजार कोटी रुपये आहे. हे तेरा हजार कोटी रुपये सर्व अंदाज पत्रकाच्या व्यतिरिक्त खर्चातून येणार आहे. ही एक मोठी जमेची बाजू आहे.

तिसरी महत्वाची बाब ह्या पॅकेजची ही आहे की मनरेगाचा मजुरीचा दर वाढविलेला आहे. पूर्वी जो १८२ रु. होता तो वाढवून २०२ रु. केलेला आहे. मनरेगा योजनेच्या खाली वर्षातून १०० दिवस मजुरी देण्याचे बंधन आहे, कायदा आहे. त्याचप्रमाणे दर माणसाला प्रतिव्यक्ती २००० रु. अतिरिक्त मिळणार आहे. २० रु. रोजी म्हणजे १०० दिवसांसाठी २००० रु. ह्यासाठी २६ हजार ४०० कोटी रु. अंदाजपत्रका व्यतिरिक्त खर्च केले जाणार आहे. ही महत्वाची गोष्ट आहे. विधवा, जेष्ठ नागरिक आणि दिव्यांग यांच्यासाठी २८०० कोटी रु. एवढी तरतूद करण्यात आली आहे. म्हणजे प्रत्येकी १ हजार रु. असे तीन महिने ह्या लाभाध्यांना मिळेल. जनधन योजनेमध्ये ज्या महिला सामील झालेल्या आहेत. त्या महिलांना तीन महिन्यांसाठी ५०० रु. प्रत्येकी असे दिले जाणार आहे. तो खर्च आहे ९९०० कोटी रु. आहे. हा खर्चही अंदाजपत्रकाव्यतिरिक्त आहे. शेतकऱ्यांसाठी इथे अतिरिक्त खर्च नाही. मात्र त्यांना जे पी. एम. किसान योजनेअंतर्गत दोन-दोन हजार तीन हप्त्यांमध्ये मिळतात त्यातला पहिला हप्ता लवकर देण्याचा प्रयत्न केला आहे. संघटीत कामगारांना म्हणजे जवळजवळ ४ लाख ८ हजार कोटी कामगारांना Employees Provident Fund चा त्यांना जो शेअर भरावा लागतो तो आणि सेवा योजकांना जो शेअर भरावा लागतो तो म्हणजे १२-१२ टक्के शेअर हे तीन महिन्यांसाठी केंद्र सरकार देणार आहे आणि ह्यावर २५०० कोटी रु. खर्च होणार आहे. या सर्व योजनांमधून लोकांचा नियोजित खर्च वाढणार आहे. लोकांची क्रयशक्ती वाढणार आहे. लोकांच्या हातातला पैसा वाढणार आहे. ही सर्व रक्कम एकत्र केली तर १,०३,००० कोटी रु. आहेत. त्यापैकी अतिरिक्त खर्च जो आहे तो ५९ हजार ६०० कोटी रु. एवढा आहे. म्हणजे एकूण रकमेच्या साधारण ५८ टक्के आहे.

त्यानंतर एक छोटे पॅकेज आणखी आले होते. त्यात काही उपाययोजना होत्या. त्यामध्ये एक उपाययोजना होती ती 'Emergency Health Care Response Package'. त्यासाठी १५,००० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती. ही तरतूद अंदाजपत्रकाव्यतिरिक्त होती. त्यामुळे पहिल्या पॅकेजचा एकूण खर्च १,१७,९०० कोटी रुपये. आहे. त्यापैकी अंदाजपत्रकाव्यतिरिक्त केलेला खर्च आहे ७४,६०० कोटी म्हणजे साधारण ६३ टक्के म्हणजे अंदाजपत्रकात ज्या तरतूदी केल्या होत्या त्याच्यापलीकडे जाऊन ६३ टक्के अतिरिक्त तरतूदी केलेल्या आहेत. यात इतरही योजना आहेत. उदा. महिलांचे 'Self Help Group' जे आहेत त्या गटांना कुठलेही तारण न ठेवता जे कर्ज दिले जाते त्याची मर्यादा १० लाख पर्यंत होती ती आता २० लाखांपर्यंत वाढविण्यात येणार आहे. याचा फायदा ७ कोटी महिलांना मिळणार आहे. संघटीत कामगारांना तीन महिन्यांचा पगार त्यांची मजुरी आगावू मिळू शकते. त्याचा लाभ जवळजवळ ५ कोटी कामगारांना होणार आहे. बांधकाम मजुरांसाठी राज्यांना निर्देश देण्यात आले आहेत की ३०,००० कोटी रुपयांचा कल्याण निधी निर्माण करावयाचा आहे. त्यामधून बांधकाम मजुरांना त्याचा फायदा करून द्या असे निर्देश देण्यात आले आहेत. करात कपात केलेली नाही त्यामुळे एकंदर टॅक्स जो भरावयाचा आहे तो तेवढाच राहणार आहे. मात्र त्यात थोडासा वेळ मिळू शकेल. सर्व प्रकारचा संकीर्ण खर्च (Miscellaneous) ३७,१०० कोटी रु. आहे. त्या पॅकेजचं एकत्रिकरण केलं तर १,९२,८०० कोटी रु. होतात. म्हणजे आपल्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ९६ टक्के ह्यातील काही तरतूदी आधीच अंदाजपत्रकात केलेल्या होत्या. अंदाजपत्रकाव्यतिरिक्त केलेल्या नव्या तदतूदी आहेत ७४,६०० कोटी रुपयांच्या म्हणजे साधारण ३८ टक्के खर्च हा अंदाजपत्रकाच्या व्यतिरिक्त केलेला आहे.

पॅकेज नं. २— रिझर्व्ह बँकेचे एकूण मोठे पॅकेज ८ लाख कोटी रुपयांचे आहे. ह्या पॅकेजचा मुख्य उद्देश तरलता उपलब्ध करून देणे हा होता. विविध मार्गांनी पैशाची चणचण दूर करण्यासाठी म्हणजे बँकांची कर्ज देण्याची क्षमता वाढविण्यासाठी ही तरतूद रिझर्व्ह बँकेने केली होती. त्यासाठी त्यांनी Cash Reserve Ratio (CRR) कमी केला. म्हणजेच बँकांजवळची पैशाची उपलब्धता वाढविली. त्यामुळे त्यांची कर्ज देण्याची क्षमता वाढली. तसेच रिझर्व्ह बँकेने Long Term Repo of Ratio केले. त्यामध्ये काही विशिष्ट क्षेत्रांना कर्ज देण्यासाठी बँकांना अतिरिक्त तरलता उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ही सर्व रक्कम अतिशय महत्वाची आहे ती बँकांना कर्ज देण्यासाठी उपलब्ध होणार आहे. म्हणजेच मोठ्या प्रमाणावर निधीची उपलब्धता वाढेल.

पॅकेज क्र. ३— दुसऱ्या टप्प्यावर केंद्र सरकारचे ५ पॅकेजेस आले त्यात पहिले म्हणजे हे १४ मे २०२० ला आले. हे पॅकेज केवळ MSME साठी होते. (MSME- Mini, Small, Medium Enterprises) हे पहिले पॅकेज ५,९४,६०० कोटी रुपयांचे आहे. MSME ला विविध प्रकारे मदत करण्यासाठी, एकंदरीत मोठ्या प्रमाणावर त्यांना Credit Support मिळावा, त्यांना पुन्हा उभे राहता यावे यासाठी एवढी प्रचंड रक्कम आहे. यात प्रत्यक्ष खर्च अंदाजपत्रकाच्या व्यतिरिक्त जो केलेला आहे तो मात्र तुलनेने फारच कमी आहे. तो १६,५०० कोटी रु. आहे. म्हणजे एकंदरीत प्रस्तावित खर्चाच्या २.७७ टक्के आहे. मात्र त्यामध्ये MSME साठी अतिशय महत्वाच्या योजना मांडलेल्या आहेत.

पॅकेज क्र. ४— हे पॅकेज विशेष करून 'Vulnerable Section' साठी व स्थलांतरीत मजुरांसाठी आले. ही एक मोठी दिरंगाई आपल्याला म्हणता येईल. त्यामध्ये प्रत्येक स्थलांतरीत कामगाराला ५ किलो धान्य, १ किलो चना डाळ दोन महिन्यांसाठी देण्याची तरतूद करण्यात आली. त्यासाठी ३५०० कोटी रु. प्रायोजित खर्च आहे. हा सर्व अतिरिक्त खर्च आहे. त्यात अनेक योजना आहेत. उदा. एक देश एक रेशन कार्ड. ह्यात सूक्ष्म कर्जा (Micro Loan) साठी चांगली तरतूद आहे. फेरीवाल्यांसाठी (Street Vendors) १०,००० रु. कर्जाची योजना आहे. लहान धंद्यासाठी ज्यांनी मुद्रा योजनेच्या अंतर्गत कर्ज घेतलेले आहे त्यांनी वेळेवर परत केले तर २ टक्के कपात व्याजाच्या दरावर सूचविली आहे. यात महत्वाची बाब म्हणजे मध्यम वर्गीयांसाठी गृहकर्जाची 'Credit link Scheme' होती त्याला १ वर्षांचे Extension दिलेले आहे. त्याचा फायदा २.५० लाख लाभार्थींना होणार आहे. याची एकंदरीत संख्या ३ लाख १ हजार कोटी रुपये होती. त्यापैकी प्रत्यक्ष खर्च म्हणजे अंदाजपत्रकाव्यतिरिक्त खर्च १५,३०० कोटी रु. होता.

पॅकेज क्र. ५— हे पॅकेज १६ मे ला पूर्णपणे शेती क्षेत्रासाठी आहे. त्यामध्ये खूप योजना आहेत. उदा. शेतीसाठी पायाभूत निधी (Agriculture Infrastructure Fund) जो १ लाख कोटी रुपयांचा तयार करणार आहेत. सूक्ष्म उपक्रमांसाठी एक योजना आहे. मत्स्यपालनासाठी एक मोठी योजना आहे. या योजना दीर्घकालीन फायद्याच्या आहेत. मात्र यामध्ये सरकारने कुठलाही अतिरिक्त पैसा टाकलेला नाही. केवळ पशुपालनाच्या योजनेमध्ये सरकारने १५ हजार कोटी रु. आणि दुसऱ्या एका छोट्या योजनेमध्ये ५०० कोटी रु. नव्याने टाकले आहे. ह्या योजना अतिशय महत्वाच्या आहेत. परंतु त्याचा उपयोग ताबडतोब होणार नाही. आणि त्याचं प्रत्यंतर लगेचच येणार नाही यात काही शेती सुधार (Agricultural Reforms) दिलेले आहेत. ते फार महत्वाचे आहेत. उदा. जीवनावश्यक वस्तूच्या कायद्यामध्ये (Essential Commodity Act) बदल सुचविले आहेत. कृषी विपणनात सुधार केलेले आहेत. 'Contract Farming' परवानगीचा

प्रस्ताव आहे. या सर्व उपाययोजना दीर्घकालीन स्वरूपाच्या आहेत. त्यातून ताबडतोब लोकांच्या हातात फारस काही मिळणार नाही. ह्या पॅकेजचा एकूण खर्च १ लाख ५० हजार कोटी आहे. मात्र प्रत्यक्ष खर्च जो अंदाजपत्रकाच्या व्यतिरिक्त आहे तो केवळ २००० कोटी म्हणजे एकंदरीत खर्चाच्या १.३३ टक्के आहे.

पॅकेज क्र. ६— हे पॅकेज १६ मे ला आले. ते ‘Structural Reform’साठी आहे. यात विविध क्षेत्रांमध्ये खाजगीकरण मोठ्या प्रमाणात करण्याचे प्रायोजित आहे. कोळसा, खनीज खाणीच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात खाजगीकरण होणार आहे. डिफेन्स प्रॉडक्शनमध्ये एक नकारात्मक यादी असणार आहे. ती डिफेन्सच्या क्षेत्रामध्ये लागणाऱ्या वस्तूंची यादी असेल. ज्या वस्तू भारतातच तयार कराव्या लागतील त्या परदेशातून आयात करण्याची परवानगी असणार नाही. उर्जा क्षेत्रा (Power Sector)मध्ये केंद्रशासीत प्रदेशांमध्ये ज्या उर्जा वितरण कंपन्या आहेत त्या सर्वांचं खाजगीकरण होणार आहे. सामाजिक पायाभूत क्षेत्रांमध्ये विशेषतः रुग्णालयाच्या क्षेत्रामध्ये व्यवहार्यता निधी २० टक्के पासून वाढून ३० टक्के पर्यंत करणार आहे. ही महत्वाची बाब आहे. ‘Social Infrastructure’च्या बाबतीत ८१०० कोटी अशी अतिरिक्त तरतूद अंदाजपत्रकाच्या व्यतिरिक्त केलेली आहे. ही जमेची बाजू आहे. या पॅकेजचा एकूण खर्च ८१०० कोटी रु. आहे. हा सर्व खर्च सरकारनेच केलेला आहे त्यामुळे तो अतिरिक्त आहे.

पॅकेज क्र. ७— हे शेवटचे पॅकेज आहे. ह्यामध्ये महत्वाची गोष्ट म्हणजे ह्यात स्थलांतरीत कामगार आहेत. त्यांच्यासाठी केलेली तरतूद योग्य आहे. जे परप्रांतीय मजूर आपापल्या गावांमध्ये गेलेले आहेत तेथे त्यांना मनरेगाच्या योजनेखाली कामे मिळावित म्हणून ४०,००० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आलेली आहे. ही अत्यंत चांगली तरतूद आहे. ह्या पॅकेजमध्ये आणखी काही महत्वाच्या घोषणा केलेल्या आहेत. उदा. ‘Public Sector Streamline’ करायचे आहे. म्हणजे मोठ्या प्रमाणावर त्यांचे खाजगीकरण होणार आहे. ह्या सेक्टरमध्ये चार किंवा पाचच युनिट असतील. उदा. Oil जर असेल तर त्यात ४ किंवा ५ कंपन्या असतील बाकीच्या कंपन्यांनी ह्या कंपन्यांमध्ये जोडून घ्यायचे आहे. याचा खूप मोठा परिणाम होऊ शकतो. एक अतिशय महत्वाची परवानगी आहे. ती म्हणजे राज्य सरकारवर बंधने असतात की त्यांनी किती कर्ज काढावे. राज्य सरकारांना त्यांच्या GDP च्या ३ टक्के पर्यंत कर्ज काढण्याची परवानगी असते. ती मर्यादा आता वाढवून ५ टक्के पर्यंत करण्यात आली आहे. त्यामुळे राज्यांना आता जास्त रक्कम उपलब्ध होऊ शकते.

या सर्व पॅकेजचा एकंदरीत विचार केल्यावर असे दिसते की हे सर्व पॅकेज एकूण २१ लाख कोटी रुपयांचे आहेत. त्यापैकी ८ लाख कोटी RBI कडून आलेले आहे. उरलेले साधारण १३ लाख कोटी केंद्र सरकार कडून आलेले आहेत. त्या १३ लाख कोटीपैकी प्रत्यक्ष अंदाजपत्रकाच्या व्यतिरिक्त खर्च १,५६,५०० कोटी रुपयांचा हा काही फार अवाढव्य आहे असे म्हणता येणार नाही. परंतु या अंतर्गत ज्या योजना मांडण्यात आलेल्या आहेत त्या निश्चितपणे चांगल्या आहेत, परंतु पुरेशा नाहीत. ही केवळ सुरुवात आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी

वरील अध्ययनावरून पुढील प्रमाणे निष्कर्ष काढले आहेत व त्यावर योग्य अशा शिफारशी करण्यात आल्या आहेत.

१. कोरोनामुळे त्रस्त झालेल्या भारतीयांसाठी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २० लाख ९७ कोटी रुपयांचे आर्थिक पॅकेज जाहीर केले. त्यापैकी ७ लाख कोटी रुपयांच्या योजना पूर्वीच जाहीर केल्या होत्या. त्यात आणखी १३ लाख कोटींची भर घालून २० लाख कोटी हा आकर्षक आकडा जाहीर केला. या

- पैशातून भारताला नेमका कसा व किती फायदा होईल हे येणारा काळच सांगेल परंतु आजवरच्या अनुभवांवरून फार काही उत्साहवर्धक घडेल अशी आशा सर्वसामान्यांमध्ये उरलेली नाही. समाज माध्यमांमधून सर्व सामान्यांनी ज्या प्रतिक्रिया दिलेल्या आहेत त्यावरूनच हेच दिसत आहे.
२. कोव्हीड १९ ची महामारी ज्या प्रमाणे देशाने हाताळली त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात जीवित हानी जी होवू शकली असती ती टाळण्यात आपण निश्चितच यशस्वी झालो आहोत ही अभिमानाची गोष्ट आहे परंतु दुसरीकडे सर्वात वाईट गोष्ट घडली ती स्थलांतरीत मजूरांबाबत. देशात पसरलेले परंप्रांतीय मजूरांवर आलेली परिस्थिती हा आपल्या देशावर लागलेला मोठा कलंक आहे त्यांच्या बाबतीत देशातील व्यवस्था अपूरी पडली असे म्हणण्यापेक्षा संपूर्ण व्यवस्थापनामध्ये त्यांचा विचारच झाला नाही असे म्हणावे लागेल. त्यामुळे त्यांच्यावर फार मोठा अन्याय झाला आहे हे मान्य करावे लागेल. अनेक मुख्यमंत्र्यांनी ते कबुलही केले आहे.
  ३. केंद्र सरकारने कृषी क्षेत्रासाठी १ लाख ६३ हजार कोटी रुपयांचे पॅकेज जाहीर केले. परंतु त्यासाठी सरकारच्या खजीन्यावर तातडीने भार पडणार तो केवळ ६ हजार कोटी रुपयांचा. शेती क्षेत्रात बी-बियाणे, खते, किटकनाशके या साऱ्यांसाठी सरकारने तरतूद करणे आवश्यक होते. त्याचा शेतकऱ्यांपर्यंत पूरवठा करण्याची सोय करावयास हवी होती. परंतु २० लाख कोटीत हे बसले नाही. शेतकऱ्यांना सध्या सांत्वना, आश्वासने व आमीषांची गरज नाही. गरज आहे ती रोख रकमेची. ती भागविली गेली नाही तर शेतकरी पेरणी कशी करणार? वाढीव हमी भाव, बाजारपेठ संरचनेतील सुधारणा काय कामाच्या?.
  ४. देशात आरोग्यासारख्या महत्वाच्या क्षेत्रावर केवळ १ टक्केच्या जवळपास खर्च केला जातो तो कधीच पुरेसा नव्हता. परंतु कुठल्याही सरकारने त्याची कधीही गांभीर्याने दखल घेतली नाही. परंतु कोरोनाने मात्र देखल घेण्यासाठी भाग पाडले.
  ५. आज देशात गरज आहे ती गरीब, मध्यमवर्गीय व उद्योजक अशा सर्वांना आत्मविश्वास व आधार देण्याची. तो आधार जाहिर केलेल्या ह्या पॅकेजमधून मिळू शकेल काय? हा प्रश्न आहे.
  ६. बेरोजगारी व पगार कपात यामुळे बाजारात पैसाच कमी येणार असेल तर मागणीला उठाव येणार कुठून? मागणीलाच आहोटी लागली तर व्यापार व्यवसायात वाढ होण्याची आशा तरी कशी केली जाऊ शकते?

शिफारशी

१. हे पॅकेज म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेला नव्याने उभारी देण्यासाठीची सुरुवात आहे. ह्या पॅकेजमुळे भारतीय अर्थव्यवस्था किती उभी राहू शकेल हे येणारा काळच ठरवेल. वित्त मंत्र्यांनी सांगितले असले की, यानंतर पॅकेज येणार नाही. परंतु ही सर्व पॅकेज अर्थव्यवस्था पूर्ववत आणण्यासाठी पुरेसे नाही ही केवळ सुरुवात आहे. यानंतर आणखी पॅकेजेसची गरज भासणार आहे. ह्या पॅकेजला 'Survive Package' म्हणता येईल. यानंतरचे पॅकेज लागेल ते 'Growth Revival' चे पॅकेज लागेल. म्हणजे आर्थिक विकास पुन्हा आणण्यासाठी पॅकेज लागणार आहे. त्यानंतरही आपल्याला पॅकेजची गरज भासू शकते ती 'Financial Sector Reform' साठी. कारण आपली वित्तीय रचना खीळखीळी झालेली आहे. एकंदर जी दुरवस्था आलेली आहे त्यातून बाहेर आल्याशिवाय शाश्वत विकास साधता येणार नाही. त्यानंतरचे पॅकेज लागू शकेल 'Structural Reform' साठी जरी याआधी ते दिले असले तरी अशी यानंतर तीन पॅकेजेस आणखी आणावी लागतील असे वाटते. ती कधी येणार, कोणत्या स्वरूपत येणार हे आज सांगता येणार नसले तरी येणारा काळच ठरवणार आहे.

२. MSME क्षेत्र पूर्ण क्षमतेने सुरु झाले तर दोन कोटी नोकऱ्या पुन्हा उपलब्ध होऊ शकतात. परंतु हे वाटते तेवढे सोपे नाही. कच्च्या मालाच्या टंचाई व मागणीचा अभाव या अडचणी आहेतच. कामगार उपलब्ध होणार नाही ही मोठी समस्या उभी आहे. याकडे सरकारने लक्ष देण्याची गरज आहे.
३. कोरोनाचे संकट मोठे आहेच परंतु त्यानंतरची आर्थिक आव्हाने त्याहूनही मोठी आहेत. कोरोनाशी सामना करण्यासाठी टाळेबंदीच्या चक्रव्यवहारात शिरलेल्या देशाची सुटका करावयाची असेल तर ज्या जिल्ह्यांना मोठा संसर्ग झालेला नाही अशा ठिकाणी पुन्हा अर्थचक्र फिरवावे लागतील. स्थलांतरीत मजुरांना परत बोलवावे लागतील त्यासाठी राज्यांना आणि केंद्र सरकारलाही पुढाकार घ्यावा लागेल.
४. कोरोनाची सुरुवात होताच सरकारने लगेच निर्णायक सर्वेक्षण प्रतिसाद दिला. सरकारचा याविषयीचा दृष्टीकोन व्यापक होता. परंतु अनेक उपाय करूनही कोरोनाची घोडदौड सुरुच राहिली. म्हणून या लढाईत केवळ सरकार एकटे पुरेसे पडणार नाही. त्यासाठी सामाजिक प्रतिसादही अपेक्षित आहे.
५. पर्यावरण, परिस्थितीजन्य निसर्गव्यवस्था हा मानवाच्या भरणपोषण, जनकल्याणाचा मुलाधार असून प्रकल्प, योजना, बांधकामे, पर्यावरणीय परिणामाची शहानिशा केल्याखेरीज राबवू नयेत. एकंदरीत यापुढे विकास व प्रशासनाचा ढाचा यात आमुलाग्र बदल करून सर्वांच्या मूलभूत गरजा भागविणारी विकेंद्रीत, स्वदेशी, श्रमजीवीचा सन्मान करणारी अर्थव्यवस्था, समाजव्यवस्था व संस्कृती निर्माण करणे ही सर्वांची आर्त हाक असेल.
६. कोरोना महामारीच्या पार्श्वभूमीवर संधीच्या दृष्टीकोनातून पाहिले तर भारतामध्ये उपलब्ध असलेली मोठी बाजारपेठ, तरुणांची मोठी संख्या, तंत्रज्ञानाची ओळख, अन्यदेशांपेक्षा स्वस्तात मिळणारे मनुष्यबळ आणि पायाभूत सुविधांची उपलब्धता या जमेच्या बाजू आहेत. तसे झाल्यास भारतामध्ये रोजगाराच्या अधिकाधिक संधी उपलब्ध होऊ शकतात.
७. कोरोनामुळे प्रत्येकाचे राहणीमान कमी होणार आहे. ही गोष्ट सर्व समाजाने स्विकारायला हवी. सरकारने देखील आयातीत वस्तूवरील करात वाढ करून त्यापासून मिळणारे उत्पन्न लोकांच्या कल्याणकारी कार्यक्रमांवर खर्च करायला हवे. हा खर्च केल्यामुळे बाजारातील मागणीत वाढ होवून देशाच्या अर्थकारणाला चालना मिळेल.
८. लॉकडाऊनची झळ प्रत्येकाला सोसावी लागत आहे. पूर्वीसारखे कामधंदे सुरु व्हावेत, व्यापार, उद्योग पुन्हा बहरावेत. कारखान्यांच्या यंत्रांचा पुन्हा खणखणाट सुरु व्हावा व श्रमिकांचे देह पुन्हा घामाने विघळवेत असे प्रत्येकाला वाटते. थोडक्यात पुन्हा जैसे थे व्हावे हे सहजशक्य नाही याची कल्पना आहे पण अशक्यही नाही.
९. बैकांच्या कर्जाचे हप्ते भरण्यात काही महिन्यांची सुट देवून छोट्या व्यापाऱ्यांचा प्रश्न सुटणार नाही. स्वयंरोजगार करणाऱ्या ह्या छोट्या व्यापारांनाही मदत करण्याचे धोरण तयार करावे लागेल.
१०. कोरोनापूर्व जग आणि कोरोना नंतरचे जग असा भेद करून नव्या जगातील संधीवर लक्ष केंद्रीत करावे लागेल. त्यासाठी वेळोवेळी आर्थिक तरतूदही सरकारद्वारे केल्या जाव्यात. सोबतच योग्य अंमलबजावणीचीही गरज आहे.

संदर्भ सूची

१. लोकमत वृत्तपत्र, १३ मे २०२०.
२. लोकमत वृत्तपत्र, १४ मे २०२०.
३. लोकमत वृत्तपत्र, १६ मे २०२०.
४. लोकमत वृत्तपत्र, १७ मे २०२०.

५. लोकमत वृत्तपत्र, १८ मे २०२०.
६. Effects of covid-19 pandemic on Indian Economy and Marginalised sections- 2 June 2020.
७. International Webinar on Impact of COVID-19 on Global Economy- 12 June 2020.
८. National Webinar on Economic Impact of CORONA Pandemic and Indian Government Policies- 16 June 2020.
९. National Webinar on COVID-19 and Rural Development Issues and Policies- 19 June 2020.
१०. National Webinar on Covid-19 : Challenges and Solution before the Indian Govt. – 23 June 2020.
११. T.V. Channels- Aajtak, ABP Maza.

प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे

विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस.कला व

वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

मो. ९६६५०१८४३२

Email-pradnya.mahendra@gmail.com

कोविड-१९ : आत्मनिर्भर भारत अभियान

डॉ. जितेन्द्र सावजी तागडे

सारांश :

कोरोनाच्या संकटकाळात भारतीय अर्थव्यवस्थेला सुधारण्यासाठी व दृढता प्राप्त करण्याच्या दृष्टीने प्रधानमंत्री नरेन्द्रजी मोदी यांनी राष्ट्राला संबोधित करतांना २० लाख कोटी रुपये, जे देशाच्या जीडीपीच्या जवळपास १० टक्के आहे. सहाय्यता निधीची (पॅकेज) दिनांक १२ मे २०२० ला घोषणा केली. या पॅकेजलाच "आत्मनिर्भर भारत अभियान" नाव देण्यात आले आहे. या पॅकेजच्या मदतीने भारतातील लोकांना कामधंदा करण्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येईल. यामुळे येणाऱ्या काही वर्षात भारत देश स्वावलंबी होवून आवश्यकता असणाऱ्या अधिकतर वस्तु व सेवांचे स्वतः उत्पादन करून आत्मनिर्भर होईल हेच "आत्मनिर्भर भारत अभियान" आहे. कोरोनाच्या या प्रादुर्भाव काळात महामारीच्या पूर्वी व नंतर जागतिक व्यवस्थेबद्दल बोलतांना प्रधानमंत्री म्हणाले की, २१ व्या शतकातील भारताच्या स्वप्नांना मूर्त रूप देण्यासाठी आत्मनिर्भर होणे अत्यंत आवश्यक आहे. या संकटकाळाला सुद्धा आम्ही एका संधीत रूपांतर करून आत्मनिर्भर व्हायचे आहे. कोविड-१९ च्या संकटकाळात "आत्मनिर्भर भारत अभियान" निश्चित रूपाने एक महत्वपूर्ण भूमिका वठवेल.

विजयशब्द —कोविड-१९ विषाणूच्या संकटकाळात — आत्मनिर्भर भारत अभियान

प्रस्तावना :

संपूर्ण मानव जातीच्या इतिहासात विकास व समृद्धि, कृषि, उद्योग आणि व्यापाराच्या माध्यमांमुळे होऊ शकली. भारताच्या विशेष संदर्भात प्राचीन काळापासून ते मध्यकाळाच्या अठराव्या शतकापर्यंत भारतातून निर्यात होणाऱ्या मालाचा जागतिक बाजारपेठेत एकाधिकार स्थापित झाला होता. इ.स. १२०० ते इ.स. १८२० पर्यंत भारताचा निर्यात व्यापार आयत व्यापाराच्या तुलनेत कितेक पटीने अधिक होता. ब्रिटिशांच्या शासनकाळात भारतातील भारतीय उद्यमी व भारतीयांना विकासाची अधिक संधी दिली गेली नाही. राष्ट्रीय स्वतंत्रतेचे जनक लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळकांनी विदेशी मालाचा बहिष्कार व स्वदेशी मालाचा वापर करण्याचा नारा दिला, या आंदोलनाचा लाभ काही प्रमाणात भारतीय व्यापाऱ्यांना मिळाला. इ.स. १८५८ नंतर ब्रिटिशांनी अवलंबिलेल्या बाजारप्रधान अर्थव्यवस्थेच्या परिणाम स्वरूप शेतीचे वाणिज्यीकरण जलद गतीने झाले. व्यापाराच्या उद्देशाने नगदी पिकांचे उत्पादन करणेच शेतीचे वाणिज्यीकरण होय. यामुळेच भारतीय गावातील परंपरागत व्यवसाय ठप पडून आत्मनिर्भर ग्रामीण समाजाचा र्हास झाला.

२. उद्दिष्टे :-(१) भारत "वसुधैव कुटुम्बकम्" संकल्पनेत विश्वास ठेवतो, भारत देशही जगाचाच एक भाग असून भारत देश प्रगती करतांना जागतिक प्रगतीत आपले महत्वपूर्ण योगदान देतो. भारताच्या प्रगतीतच विश्वाची प्रगती आहे. (२) वर्तमान जागतीकरणाच्या युगात आत्मनिर्भर संकल्पनेत परिवर्तन आले असून आत्मनिर्भरता हि आत्म-केन्द्रितपेक्षा वेगळी आहे. (३) आत्मनिर्भर भारत अभियानात बहिष्कार नाही तर जागतीकरणाच्या विकासक्रमात मदतच केली जाईल. (४) हे अभियान दोन टप्प्यात लागू करण्यात येईल. प्रथम टप्प्यात —चिकित्सा, वस्त्र, इलेक्ट्रॉनिक्स, प्लास्टिक, खेळणी सारख्या क्षेत्रांना प्रोत्साहित करून स्थानीक उत्पादन व निर्यात वृद्धिंगत केल्या जाईल. . (५) दुसरा टप्पा — रत्न, दागिने, फार्मा, स्टील सारख्या क्षेत्रांना प्रोत्साहित करण्यात येईल. (६) आत्मनिर्भरतेचे पांच आधार स्तंभ — अर्थव्यवस्था, पायाभूत सुविधा, माहिती

व तंत्रज्ञान, गतिशील लोकसंख्या (डेमोग्राफी), मागणी. (७) या अभियान अथवा योजनेतून १३० कोटी भारतीयांना करोना संकटकाळात आत्मनिर्भर बनविणे उद्देश्य आहे. (८) प्रधानमंत्री सहाय्यता पॅकेजमुळे सर्व क्षेत्रातील कार्यक्षमता वृद्धिंगत होवून गुणवत्ता प्रमाणित होईल. (९) देशाच्या अर्थव्यवस्थेला २० लाख कोटी रुपयांचा आधार मिळेल. (१०) कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावाचा सामना करतांनाच दृढ संकल्प करून देशाला विकासाच्या नवीन युगात प्रवेश करण्यासाठी विभिन्न वर्गोना एकत्रित आणून देशाच्या विकासाला एक नवीन गती देण्यात येईल.

३. आव्हाने : (१) एका राजनैतिक आव्हानानंतर भारतात 'आत्म-निर्भरते'च्या संकल्पनेवर चर्चा शुरू झाली व चर्चेला उधाण आले असून असे वाटते कि जणू 'आत्म-निर्भरता' एकदम नवीन मान्यता असून हिच्या स्वरूपावर कोणी कधीही प्रयत्न अथवा संवाद केला नाही. (२) सर्वच राष्ट्रांना ग्राहकांच्या वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यासाठी भौतिक जगावर अवलंबून राहावे लागते जर व्यक्ति ऐवजी देशासाठी वस्तू आणि सेवांचा मागणी आणि पुरवठा करायचा असेल तर सामाजिक परस्परता देशाला आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी सहाय्यक होईल. "एकमेकांस सहाय्य करू अवघे धरू सुपंत" देशांतर्गत समाजातील परस्परता आणि आतील लोकांच्या परस्परतेतून आत्म-निर्भर' राष्ट्राचे निर्माण होऊ शकते. (३) एका मोठ्या उद्देश्याला प्राप्त करण्यासाठी आम्ही सर्व वचनबद्ध असून लक्ष्य गाठण्यासाठी आत्मनिर्भरता ही संकल्पना राजनैतिक नसून मानवी सभ्यतेच्या विकासासाठी मान्यता प्राप्त आहे, हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे. (४) आत्मनिर्भरतेला परस्पर व्यवहारात स्वीकार करून नैसर्गिक घटकांकडून प्रेरणा घेतली पाहिजे. ज्यामुळे परिस्थिती अनुरूप विविध घटकांची आवश्यकता आणि उपयोगिता समजून परस्परतेचे महत्व वाढेल. (५) भारतातील औद्योगिक व व्यापारी क्षेत्रात भांडवली प्रवाहाचा विस्तार आणि प्रबंधन आवश्यक असून जागतिक स्पर्धेचा सामना करतांना उत्कृष्ट वस्तु आणि सेवा निर्माण करायच्या आहेत.

४. विद्यार्थ्यांची भूमिका : प्रधानमंत्री नरेंद्रजी मोदींनी कोरोना संकटकाळी परिस्थितीशी सामना करण्यासाठी स्वदेशी व आत्मनिर्भरतेचा मूलमंत्र दिला. यामुळे देशाच्या विकासाला चालना मिळून भारताची आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नवीन ओळख निर्माण होईल. देशातील सर्व विद्यापीठातून रोजगारभिमुख अभ्यासक्रम चालविले जातील. याप्रकारच्या अभ्यासक्रमामुळे देशातील तरुणांना रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध होतील. विशेषतः पर्यटन आणि स्टार्टअप क्षेत्रात अधिक रोजगाराची शक्यता नाकारता येत नाही.

५. सरकारचे योगदान : (१) शेतकरी आत्मनिर्भर होतील : कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भाव काळात सर्वात जास्त प्रभाव शेतकरी वर्गावर पडला आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियान अंतर्गत तीन कोटी शेतकऱ्यांना ४.२२ लाख कोटी रुपयाचे कर्ज दिले गेले आहे. तीन महिन्यांपर्यंत त्यांना कर्ज परत करण्याची आवश्यकता नाही. सोबतच व्याज आणि लवकर कर्ज परत केल्यास मिळणाऱ्या सुविधांसाठी अधिक वेळ दिला आहे.

(२) आत्मनिर्भर शेतकरी, समृद्ध भारत : भारत सरकार तर्फे मार्च व एप्रिल महिन्यात ८६६०० कोटी रुपयातील ६३ लाख कर्ज कृषी क्षेत्रासाठी दिले आहे. आत्मनिर्भर भारत अभियाना अंतर्गत सरकार ने शेतकरी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत अधिक पैसे पाठविण्याचा प्रयत्न केला आहे. सोबतच सहकारी बँक आणि क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांना पुनर्वित्त करण्याकरिता नाबाई ने २९५०० कोटी रुपये दिले आहे. राज्यातील ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी ४२०० कोटीची मदत केली आहे.

(३) प्रवासी कामगारांकरिता कार्य : भारत सरकार ने मागील काही महिन्यांपासून प्रवासी कामगारांच्या राहण्यासाठी "स्टेट डिजास्टर रिस्पांस फंड"ची रक्कम वापरण्याची मुभा दिली आहे. जेणेकरू त्यांच्यासाठी भोजन व पाण्याची व्यवस्था होईल. केंद्र सरकार ने राज्य शासनाना ११००० कोटी रुपये दिले ज्यामधून ते "स्टेट डिजास्टर रिस्पांस फंड"च्या मदतीने प्रवासी कामगारांकरिता काम करू शकतील.

(४) **शहरातील गरीब वर्गासाठी कार्य** : कामगारांना कोरोना नंतर सोयीस्कर जीवन जगण्यासाठी अनेक उपाय केले गेलेत. यात “अर्बन होमलेस सेंटर्स” मध्ये राहणाऱ्या प्रवासी कामगारांसाठी दिवसातून तीन वेळा जेवणाची व्यवस्था केली गेली. घट्टाळ स्वयंसेवी संस्थांनी तीन कोटी मास्क आणि सवा लाख लीटर सेनेटाइजर तयार केले. या माध्यमातून सुद्धा शहरातील गरीब वर्गासाठी रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला गेला.

(५) **मनरेगा अंतर्गत वितरण वृद्धी**— कोरोना विषाणूचे वाढते संक्रमण थांबविण्यासाठी ताळेबंदीच्या काळात खूप प्रवासी कामगार, मजूर आपल्या गावी परत गेलेत त्यांना तिथेच काम मिळावे यासाठी मनरेगा मार्फत सरकारने पुढाकार घेतला असून सरकार ने १३ मे पर्यंत मनरेगात १४.२२ कोटी मानव दिवस काम तयार केले. १३ मे पर्यंत मनरेगा अंतर्गत १०००० कोटी रुपये खर्च झाला आहे. आतापर्यंत देशातील १.८७ लाख ग्राम पंचायती मध्ये २.३३ कोटी लोकांनी कामासाठी अर्ज केला असून त्यांना काम मिळाले आहे. मागील वर्षाच्या तुलनेत यावर्षी मे महिन्यापर्यंत ५० टक्के जास्त लोकांनी मनरेगा अंतर्गत कामासाठी अर्ज केला आहे.

(६) **नवीन कामगार संहिता**: केंद्र सरकार ने नवीन कामगार संहिता लागू करून कामगारांच्या हितासाठी मोठे कार्य केले आहे. या नवीन संहितेमुळे संपूर्ण देशामध्ये कामगारांना एक सारखे किमान वेतन देण्यासाठी मदत होईल. सोबतच सर्व कामगारांना वेळेवर वेतन मिळेल. यावेळी किमान वेतनाचा लाभ फक्त ३० टक्के कामगारच घेत आहेत. त्याचप्रकारे सर्व कामगारांना नियुक्ती पत्र दिल्या जाईल व प्रत्येक वर्षी बंधनकारक आरोग्य तपासणी करण्यात येईल.

(७) **प्रधानमंत्री स्वनिधी योजना** : कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भाव काळात टाळेबंदीमुळे न्हावी, मोची, धोबी, रस्त्याच्या कडेला दुकाने लावणारे यांच्या उपजीविकेच्या साधनांवर सर्वात जास्त प्रभाव पडला आहे. या समस्येच्या समाधानाकरिता सरकार द्वारा आत्मनिर्भर भारत “प्रधानमंत्री स्वनिधी योजनेची” घोषणा केली असून रस्त्याच्या कडेला दुकाने लावणाऱ्यांना १०००० रुपये कर्ज देण्यात येईल. याशिवाय अल्प मुदतीसाठी लहान विक्रेत्यांना १००००० रुपये त्यांचे काम शुरु करण्यासाठी देवून त्यांना सक्षम बनविण्यात येईल. या योजनेमुळे आत्मनिर्भर भारत अभियानास गति मिळेल.

(८) **मेक इन इंडिया** : आता गावाच्या जवळच स्थानिक कृषी उत्पादित क्लस्टरांकरिता आवश्यक पायाभूत सुविधा तयार करण्यात येत आहे. यात सी. आय. आय. (बी) च्या सर्व सदस्यांसाठी खूप संधी आहेत. मागील तीन महिन्यातच पीपीई’ची करोडो रुपयांची कारखानदारी भारतीय उद्योजकांनी उभी केली असून देशात “मेक इन इंडिया”ला रोजगाराचे माध्यम बनविण्यासाठी कित्येक प्राथमिक क्षेत्रांची ओळख करण्यात आली व आतापर्यंत तीन क्षेत्रात काम शुरु झाले आहे. प्रधानमंत्रींनी म्हंटले कि, देशात असे उत्पादन घ्यावे जे मेड इन इंडिया आणि मेड फॉर वर्ल्ड व्हावे, आत्मनिर्भर भारत अभियानात शामिल सर्व लाभार्थींच्या गरजेचे ध्यान ठेवण्यात येईल.

(९) **आत्मनिर्भर भारतासाठी प्रोत्साहन**: आत्मनिर्भर भारताच्या निर्माण हेतु विशेष आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली असून हा पॅकेज कोरोना महामारीच्या संकटकाळात सरकार द्वारा केलेल्या पूर्व घोषणा व आर.बी.आय तर्फे आलेल्या निर्णयांना मिळून २० लाख कोटी रुपयांचा आहे. जो भारताच्या एकूण घरघुती उत्पादनाच्या जवळपास १० टक्के आहे. पॅकेज मध्ये भूमि, श्रम, तरलता व कायदा या घटकांवर ध्यान केंद्रित करण्यात येईल.

(१०) **उज्ज्वला योजना अंतर्गत लाभ** : उज्ज्वला योजनेतर्गत देशातील स्त्रियांना विनामुल्य सिलेंडरचा लाभ प्राप्त होत आहे. देशात टाळेबंदीच्या काळात केंद्र सरकार ने ६ कोटी २८ हजार उज्ज्वला सिलेंडर वितरीत केले आहे. ८४३२ कोटी रक्कम लाभार्थींच्या खात्यात सरळ जमा करण्यात आली. उज्ज्वला योजनेतर्गत लाभार्थी स्त्रियांना आता स्थानिक उत्पादनाच्या ब्रांड एम्बेसडर बहाल करण्यात येईल. सरकार

देशातील अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीसाठी स्वदेशी वस्तू आणि सेवांवर जोर देत आहे. यासाठी देशात निर्मित उत्पादनांसाठी मोठ्या प्रमाणत वातावरण निर्माण केले जात असून उज्ज्वला योजनेतर्गत लाभार्थी स्त्रियांच्या जागरूकता अभियानाचे सुद्धा कौतुक करण्यात येत आहे.

६. सामाजिक, सांस्कृतिक, शिक्षण आणि तंत्रज्ञानाची भूमिका : (१) **समाज** — प्रधानमंत्री घरकुल योजना, स्मार्ट सिटी मिशन आणि अटल बिहारी शहरी परिवर्तन व पुनरुद्धार अभियान, भारताने जगातील सर्वात मोठ्या शहरीकरण अभियानाची सुरुवात केली आहे. यामुळे लोकांच्या जीवनमानात परिवर्तन होऊन जीवन मार्ग सुगम विस्तृत होईल. आत्मनिर्भर भारत अभियानामुळे लोकांच्या जीवनात सकारात्मक परिवर्तन होईल व समाजातील प्रत्येक वर्गाला याचा लाभ मिळेल. भारताची संस्कृती व सभ्यता प्रगल्भ असून या कोविड-१९ संकटकाळात अनेक लोकांनी आणि सेवाभावी संस्थांनी याची चुणूक दाखवून दिली आहे.

(२) **संस्कृति** — आत्मनिर्भरता, आत्मबल आणि आत्मविश्वासानेच शक्य आहे. देशाच्या विकासासोबतच जागतिक वस्तू आणि सेवांच्या पुरवठ्यासाठी भूमिका वाठवितांना आम्हाला अनेक आव्हानां समोर जायचे आहे. भारतीय संस्कृती आणि संस्कार आम्हाला सुख, सहयोग शांतीचा पाठ देते. स्वावलंबी भारताच्या अभियानाला गती देण्यासाठी आपण आपल्या संपूर्ण शक्ती सोबत कोविड-१९ संकटकाळाचा सामना करित देशाला प्रगती पथावर अग्रसर करायचा संकल्प करू.

(३) **शिक्षण** — आत्मनिर्भर भारत पैकेज अंतर्गत डिजिटल एजुकेशनच्या मल्टी मोड एक्सेसकरिता ऑनलाइन (चॅट मटप्कल) कार्यक्रमाची आखणी झाली असून यात अनेक अभ्यासक्रमाशी निगडित वाहिन्या, रेडियो, ई-कोर्स इत्यादींची सुरुवात करण्यात येईल. या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश्य विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन शिक्षण देणे आहे. विद्यापीठात ऑनलाइन कोर्स सुरु करण्याची परवानगी देण्यात आली असून ऑनलाइन (चॅट मटप्कल) कार्यक्रमांतर्गत नामांकित १०० विद्यापीठांना ऑनलाइन अभ्यासक्रम सुरु करण्याची परवानगी देण्यात येईल. सोबतच दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी ई-कंटेंट ऑनलाइन अभ्यासक्रम सुरु करण्यात येतील. कोविड-१९ मुळे देशात दीर्घकाळ चालत असलेल्या टाळेबंदी ने विद्यार्थ्यांचे शैक्षणिक नुकसान होणार नाही याची सरकार खात्री करित आहे.

(४) **मनोदर्पण कार्यक्रमाचे प्रेक्षेपण**— विद्यार्थी, शिक्षक आणि कुटुंबातील सदस्यांच्या मानसिक आरोग्याकरिता पुढाकार घेवून मनोदर्पण कार्यक्रमाचे प्रेक्षेपण करण्यात येईल. शाळा व विद्यालयांसाठी देखील नवीन अभ्यासक्रम तयार करण्यात येतील. ऑनलाइन शिक्षण प्लेटफॉर्म दीक्षावर २०० ई-पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात आली असून आतापर्यंत जवळपास ६१ कोटी लोकांनी याचा वापर केला आहे. या व्यासपीठावर सर्व वर्गांसाठी एक एक वाहिनी निश्चित करण्यात येईल. दिक्षा कार्यक्रम “एक देश एक शिक्षण” माध्यमातून चालेल. याशिवाय डिटीएचच्या माध्यमातून सुद्धा विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिल्या जाईल.

(५) **विनामुल्य ऑनलाइन अभ्यासक्रम** — या घोषणांच्या पूर्वीच मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने (एम.एच. आर. डी-डब्ल्यू) विनामुल्य ऑनलाइन अभ्यासक्रम करण्याची विद्यार्थ्यांना संधी उपलब्ध करून दिली आहे. या अभ्यासक्रमासाठी इच्छुक विद्यार्थ्यांना आल इंडिया काउन्सिल फॉर एजुकेशन (ए.आय.सी.टी.ई-एम्) किंवा नॅशनल काउन्सिल ऑफ रिसर्च एंड ट्रेनिंग (एन.सी.ई.आर.टी -एम्) येथील संकेत स्थळावर जाऊन ऑनलाईन प्रवेश अर्ज करायचा आहे. या सोबतच सर्व राज्यातील सरकार व्दारा व्हाट्सएप, दूरचित्रवाणी, आकाशवाणी इत्यादींच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले जाईल.

(६) **माहिती आणि तंत्रज्ञान**— भारत सरकारच्या माहिती आणि तंत्रज्ञान सचिव प्रोफेसर आशुतोष शर्मा म्हणतात कि, भारत गुणवत्तेसह आत्मनिर्भर होवून जागतिक पातळीवर स्पर्धक होवू शकतो. परंतु यासाठी आम्हाला विज्ञान आणि तंत्रज्ञानची कास धरावी लागणार व तजवीज करण्याचे धोरण सोडावे लागणार आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या मदतीनेच भारताला आत्मनिर्भर करण्याचा मार्ग सोयीस्कर होणार आहे. संशोधन

आणि विकासात भारतीय मागे नसले तरी उत्पादन करतांना आविष्कार, नाविन्य, मुळरूप, सुरुवात, गुणवत्ता, बाजार आणि उत्पादनाची उपयोगीता यावर भर द्यावा लागेल.

७. उद्यमशीलता आणि प्रारंभिक भूमिका —देशात उत्पादनाची आत्मनिर्भरता, भारतीय उद्योजकांच्या उत्पादनांना जागतिक बाजारपेठेत मजबूत आणि स्थिर स्थितीत आणण्यासाठी तसेच देशात स्थानिक स्थरावर उद्यमशीलता व रोजगाराच्या संधी वृद्धिंगत करतांना राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा आकार वाढविण्याचे लक्ष देखील सोबतच पूर्ण होईल. सरकार व्दारा आत्मनिर्भर भारत अभियानाला चालना देण्यासाठी सरकारी ई-मार्केट स्थानांवर (जीईएम) माल विकणाऱ्या कंपन्यांना आपले सर्व नवीन उत्पादन पंजीकृत करतांना त्याचे उत्पादन करणारा देश अथवा मूळ देशाच्या स्रोतांची माहिती अनिवार्य द्यावी लागेल. याशिवाय आत्मनिर्भर भारत अभियानाची यशस्विता भारताला जागतिक पुरवठा व उत्पादन केंद्रस्थान बनविण्याच्या शक्यतेला मूर्त रूप देऊ शकते. ज्यामुळे भारताचे आर्थिक महासत्ता बनण्याचे स्वप्न साकार होऊन जागतिक बाजारपेठेला चीनच्या उत्पादनांवर अवलंबून राहावे लागणार नाही व चीनच्या आजारी मानसिकतेतूनही वाचविण्यात यश प्राप्त होऊ शकते. इतकेच नव्हे तर भारतीय उद्योगांना व स्थानिक क्षेत्रातील कच्चा मालाच्या उत्पादनाला प्रोत्साहित करण्यासाठी स्थानिक कच्चा माल व सामग्री उत्पादन प्रक्रियेत किती टक्के वापरली हे लिहिण्याची तरतूद केली आहे. यामुळे निश्चितपणे विक्रेता आणि ग्राहकांला संबंधित वस्तू आणि सेवांमध्ये किती टक्के भारतीय मालवापरला आहे हे माहित होईल.

निष्कर्ष — कोविड-१९ च्या प्रादुर्भाव अथवा संकटकाळात आलेल्या या बिकट परिस्थितीतूनही आम्हाला संधीचे सोने करून **“पुन्हा एकदा भारताला संपूर्ण विश्वाची कार्यशाळा बनवायचे आहे, तेव्हाच खरा आत्मनिर्भर भारत साकार होईल”**

संदर्भ सूची

१. गोडबोले अच्युत, देशमुख दीपा, (२०२०), कोरोना, कोविड-१९, कोरोना विशेषांक, पुरोगामी जनगर्जना, पुणे वर्ष-६ अंक - ५ एप्रिल.
२. गोडबोले अच्युत, देशमुख दीपा, (२०२०), कोरोनाचे विश्व : कोरोनाचे मानवी जीवनावर होणारे तात्काळिक आणि दूरगामी परिणाम (उत्तरार्ध), साधना मासिक ९मे.
३. देव एस. महेंद्र व सेनगुप्ता राजेश्वरी (२०२०), भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम, इंदिरा गांधी विकास व संशोधन संस्था, मुंबई.
४. कामंत मनोज, (२०२०), कोरोनाचे आर्थिक परिणाम, दैनिक गोमंतक, १५ जुलै.
५. मिडवे जेम्स, (२०२०), अँटी वारटायम इकोनामी, ट्रीबून मासिक, युनायटेड किंग्डम.
६. मुणगेकर भालचंद्र, (२०२०), कोरोनानंतरच्या जगात टिकून राहण्यासाठी मानसिकता बदल, दैनिक लोकमत १० मे.
७. अमर उजाला, ई-पेपर, (२०२०), “आत्मनिर्भर भारत अभियान”, लखनऊ, १५ मे.
८. दी इकोनॉमिक्स टाईमस, हिंदी, ई-पेपर, (२०२०), “आत्मनिर्भर भारत अभियान के बारे में ये जरूरी बातें जानते हैं आप” ? , १४ मे.
९. प्रबंध निदेशक, दृष्टी द विजन फाउंडेशन, (२०२०), “आत्मनिर्भर भारत अभियान तथा आर्थिक प्रोत्साहन” नई दिल्ली, १४ मे.
१०. सकाळ, ई-पेपर, (२०२०), “वीस लाख कोटींचे आर्थिक पॅकेज” नागपूर, १३ मे.

डॉ. जितेन्द्र सावजी तागडे

सहायक प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख
सेठ केशरिमल पोरवाल महाविद्यालय, कामठी, जि. नागपूर
मो. नं. ९८६०८५५३६५

भारतीय अर्थव्यवस्थेची मंदीसदृश्य स्थिती : एक दृष्टीक्षेप

डॉ. प्रशांत म. पुराणिक

गोषवारा :

भारतीय अर्थव्यवस्थेला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभली आहे. जवळपास 350 वर्षे आपल्या देशावर इंग्रजांची सत्ता होती. ख-या अर्थाने स्वातंत्र्यानंतरच देशाचा आर्थिक विकास करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. आजदेखील भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. यातील प्रमुख प्रश्नांमध्ये प्रामुख्याने वाढती लोकसंख्या, कमी दरडोई उत्पन्न, शेती उद्योगाकडे होत चाललेले दुर्लक्ष, पायाभूत सुविधांचा अभाव, उत्पन्नातील विषमता, अकुशल मनुष्यबळ, भांडवलालाची कमतरता, लोकसंख्येच्या तुलनेत उच्च शिक्षण देणा-या संस्था व विद्यापीठांची कमी संख्या इत्यादी वैशिष्ट्यांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा पाहीजे त्या प्रमाणात विकास झाला नाही. आज स्वातंत्र्य मीळुन 72 वर्षे पूर्ण झाली असली तरी भारतीय अर्थव्यवस्था वीदेशी गुंतवणुकदारांनी केलेल्या गुंतवणुकीवर अवलंबून आहे, ही खरोखरीच एक खेदजनक बाब आहे. भारतातील लोकसंख्येच्या तुलनेत औद्योगिकीकरणाचा वृद्धीदर अत्यंत कमी आहे. वीदेशांत व्यावसायिक बाह्यस्त्रोतांद्वारे कायम किंवा काही विशिष्ट काळासाठी स्थलांतरीत होणा-या तरुणांची संख्या ही सुद्धा भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी एक चिंतनिय बाब आहे. या आणि यासारख्या इतरही कारणांमुळे भारत आर्थिक मंदीच्या उंबरठ्यावर उभा आहे, असे विधान अनेक अर्थतज्ञांनी व्यक्त केले आहे. या विधानाची सत्यता तपासून पाहणे ही आज काळाची गरज आहे.

बिजशब्द : नियोजनप्रणाली, डबघाई, ब्रेनड्रेन, संवर्धन, पडसाद

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्था ही साम्यवादी आणि भांडवलशाही स्वरूपाची म्हणजेच मीश्र अर्थव्यवस्था आहे. सदर अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने तीन क्षेत्रांवर अवलंबून आहे. हे तीन क्षेत्र प्रामुख्याने कृषी क्षेत्र (Agriculture Sector), औद्योगिक क्षेत्र (Industrial Sector) व सेवा क्षेत्र (Service Sector) होय. सर्वच क्षेत्रांचा विकास व्हावा, मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होउन जनतेच्या जिवनाचा दर्जा सुधारावा व राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ व्हावी या उद्देशाने केंद्र सरकारने 1951 मध्ये पहीली पंचवार्षिक योजना लागू केली. आज अनेक पंचवार्षिक योजना लागू झाल्या तरी, जागतिक मंदीच्या झळा भारतासारख्या विकसनशील देशालादेखील सहन कराव्यालागत आहेत. भारतीय अर्थव्यवस्थेला कीती कालावधीपर्यंत या झळा सोसाव्या लागणार आहेत हे सांगणे तीतकेच कठीण आहे. जागतिक मंदीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अनेक दुरगामी पडसाद उमटू शकतात. या पडसादाचे गांभीर्य लक्षात घेउन अगोदरच सूक्ष्म नियोजन प्रणाली (Micro planning process) राबवणे व योग्य ती उपाययोजना शोधण्याची नितांत गरज निर्माण झाली आहे.

कधी राजकीय उलथापालथ, कधी सामाजिक घडामोडी तर कधी जागतिक वायदेबाजारातील चढउतार यांमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर दुरगामी परिणाम पडत असतात. येत्या काही वर्षात घडुन आलेल्या प्रमुख घडामोडींमध्ये सकल घरेलू उत्पादनात झालेली घट, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारतीय वस्तूंच्या निर्यातीत होणारी घट, भारतीय रिझर्व बँकेने 4 टक्के केलेला रीव्हर्स रेपो रेटचा दर, महागाईचा व बेरोजगारीचा वाढता दर, सोन्याच्या वाढत्या किंमती, कृषी व्यवसायाला प्राप्त झालेला द्वितीय दर्जा इत्यादी महत्वपूर्ण घटनांमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर

नकारात्मक परिणाम पडला आहे. या अनुकंपनामुळे मुंबई स्कंध विपणी आणि राष्ट्रीय स्कंध विपणीचा निर्देशांकामध्ये सतत घट होत आहे. परिणामतः विदेशी गुंतवणूकदारांनी भारतातील गुंतवणूकीकडे पाठ फिरवीली आहे. यामुळे विदेशी थेट गुंतवणूकीत घट झाली आहे.

भारतातील अर्थव्यवस्थेसमोर आज अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. यांतील प्रमुख प्रश्न म्हणजे वाढती बेरोजगारी हा आहे. देशातील लोकसंख्येचा वाढता दर आणि त्या प्रमाणात उच्च शिक्षण देणा-या संस्थांची संख्या कमी असल्यामुळे देशातील बेरोजगारीचे प्रमाण सतत वाढत आहे. भारतातील बहुतांश लोकसंख्येमध्ये कौशल्याचा अभाव असणे हेदेखील येथील बेरोजगारीचे दुसरे प्रमुख कारण आहे. भारताच्या या अत्यंत बिकट आणि सतत वाढत जाणा-या समस्यांचे दुसरे महत्वाचे कारण म्हणजे भारतातील औद्योगिकरणाचे प्रमाण कमी असणे हे आहे. येत्या काही दशकांत बहुसंख्य लोकसंख्या स्वयंरोजगाराकडे वळली आहे. बहुतांश लोकसंख्या घाउक किंवा ठोक तसेच किरकोळ व्यापाराकडे वळली आहे. यातील काही लोक हंगामी व्यापाराकडे वळले आहेत. संशोधनाचे उद्दीष्ट्य (Objectives of the Research) :

जागतिक मंदीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर उमटणा-या पडसादाचा शोध घेणे व या पडसादासाठी योग्य उपाययोजना सुचविणे.

संशोधनाचे गृहितकृत्य :

“जागतिक मंदीचे पडसाद भारतातील विविध क्षेत्रांवर उमटलेले आहेत. यासाठी योग्य उपाययोजना शोधण्याची नितांत गरज आहे.”

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

सदर संशोधनासाठी सर्व आवश्यक माहिती गोळा करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोतांचा (Secondary Sources) अवलंब केल्या गेला आहे.

जागतिक मंदीची संकल्पना (Concept of global deflation):

जेव्हा अविकसीत, विकसनशील आणि विकसीत देशांच्या आर्थिक विकासाचा दर सतत घटत जातो, राष्ट्रीय उत्पन्न घटल्यामुळे देशातील जनतेचे दरडोई उत्पन्नदेखील घटत जाते आणि बँका व वित्तीय संस्थांमधील अनुत्पादक मालमत्तेमध्ये ;छवद च्मतवितउपदह ोमजेद्ध मोठी वाढ होते व परिणामतः अशा बँका व वित्तीय संस्था डबघाईस येउन बंद पडतात. अशावेळी ही जागतिक मंदीची चाहूल आहे, असे मानले जाते.

:“2007 वर्तमान वित्तीय संकट एक असे वित्तीय संकट आहे जे संयुक्त राज्य अमेरिकेमधील चलननिधिच्या कमतरतेमुळे तयार झाले आहे, हे संकट मोठ्या वित्तीय संस्थांना सतत आलेला तोटा, राष्ट्रीय सरकारने बँकांची केलेली पाठराखण आणि जगभरातील शेयर बाजारात झालेल्या पडझडीमुळे निर्माण झालेली आहे.”1.

जागतिक मंदीमुळे देशाच्या ढोबळ घरेलु उत्पादनात मोठी घट होते. उद्योगांना त्यांच्या वस्तूंना बाजारपेठेत मागणी कमी झाल्यामुळे आपले उत्पादन अनिर्णित कालावधीसाठी बंद करावे लागते. परिणामतः छुपी बेकारीसोबतच कायम बेकारीचा प्रश्न निर्माण होतो व देशातील बेकारी आणखी वाढते. अशाप्रकारे रोजगारासाठी स्थलांतरीत झालेल्या लोकांच्या संख्येमध्ये वाढ होते. यातूनच उच्च शिक्षण घेतलेले तरुण विदेशात नोकरी करण्यात प्राधान्य देत असल्यामुळे देशातील ब्रेनड्रेन प्रश्न आणखीनच वाढतो. केवळ अवीकसित देशांनाच नव्हे तर विकसित देशांनासुद्धा जागतिक मंदीचे चटके सहन करावे लागतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर चीनी वस्तूंचा प्रभाव:

पुर्वीपासुन विदेशी वस्तूंकडे भारतीय ग्राहकांचे आकर्षण सतत वाढत आहे. भारतात उत्पादीत झालेल्या वस्तूंच्या खरेदीपेक्षा विदेशी वस्तू खरेदी करण्याकडे भारतीय ग्राहकांचा वाढता कल आहे. यातील प्रमुख विदेशी वस्तूंमध्ये चीनने बनवलेल्या विविध इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, भारतातील ग्राहक वापरत असलेल्या इतर किरकोळ वस्तू भारतीय ग्राहक मोठ्या प्रमाणात खरेदी करताना आढळले आहे. याव्यतिरीक्त जपान, कोरीया, सिंगापूर, इंग्लंड, अमेरीका इत्यादी विविध देशांतील वस्तूंबद्दल भारतीय ग्राहकांना कमालीचे आकर्षण आहे. भारतातील बाजारपेठांमध्ये त्यांच्या वस्तूंची वीकी करून उपरोक्त देश दरवर्षी करोडो रुपयांचा व्यवसाय करत आहे.

चीनसारख्या घुसखोर देशाला आपण आपल्या बाजारपेठांमध्ये व्यापारासाठी जागा देऊन फार मोठी चुक केली आहे. दुस-या देशांच्या बाजारपेठांमध्ये आपल्या वस्तूंची जास्तीत जास्त वीकी व्हावी यासाठी त्या देशांतील ग्राहकांच्या मानसीकतेचा सुक्ष्म अभ्यास करून त्यांना गरजेप्रमाणे वस्तूंचा पुरवठा करणे ही व्यापारीक व्युहरचना चीन या देशाची राहिली आहे. भारतासारख्या लोकशाही देशातील ग्राहक हा सुरुवातीपासुनच वस्तूंच्या वैविध्यपूर्ण गुणांना प्राधान्य देणारा, वीशीष्ट मानांकनाला प्राधान्य न देणारा, वस्तूंच्या दर्जापेक्षा कमी किंमतीला वस्तूंच्या खरेदीला जास्त प्राधान्य देणारा, असंघटीत असल्यामुळे आपल्या हक्कासाठी न लढणारा, ग्राहक संरक्षण अधिनियम 1986 चे ज्ञान नसलेला, विक्रेत्यांची पिळवणुक निमुटपणे सहन करणारा असल्यामुळे काही दशकांपुर्वी चीनने त्यांच्या वस्तू भारतीय बाजारपेठेत वीकीसाठी आणल्या. वापर करा आणि फेकुन द्या या एकमेव घोषवाक्याने भारतीय ग्राहकांच्या मनात कायमचे स्थान रोवले. अवघ्या काही दिवसात चीनने भारतीय बाजारपेठांवर आपले अधिराज्य गाजवणे सुरू केले. अत्यंत कमी किंमत, आकर्षक सवलती, आकर्षक बांधणी इत्यादी गुण एकाच वस्तूंमध्ये प्राप्त होत असल्यामुळे भारतीय ग्राहक चीननीर्मीत वस्तू खरेदी करण्यास धन्य मानु लागला. चीननीर्मीत वस्तूंमुळे भारतीय ग्राहकांनी पुन्हाएकदा स्वतःला विदेशी वस्तूंचे गुलाम बनविले आणि तेव्हापासुनच जागतिक मंदिचे सावट भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये अधिकच गडद झाले.

भारतातील अर्थव्यवस्थेसमोर आज अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. यांतील प्रमुख प्रश्न म्हणजे वाढती बेरोजगारी हा आहे. देशांतील लोकसंख्येचा वाढता दर आणि त्या प्रमाणात उच्च शिक्षण देणा-या संस्थांची संख्या कमी असल्यामुळे देशांतील बेरोजगारीचे प्रमाण सतत वाढत आहे. भारतातील बहुतांश लोकसंख्येमध्ये कौशल्याचा अभाव असणे हेदेखील येथील बेरोजगारीचे दुसरे प्रमुख कारण आहे. भारताच्या या अत्यंत बिकट आणि सतत वाढत जाणा-या समस्यांचे दुसरे महत्वाचे कारण म्हणजे भारतातील औद्योगिकरणाचे प्रमाण कमी असणे हे आहे. येत्या काही दशकांत बहुसंख्य लोकसंख्या स्वयंरोजगाराकडे वळली आहे. बहुतांश लोकसंख्या घाउक किंवा ठोक तसेच किरकोळ व्यापाराकडे वळली आहे. यातील काही लोक हंगामी व्यापाराकडे वळले आहेत.

भारतीय बेरोजगारीचा प्रश्न काही प्रमाणात सोडवत असतांनाच चीनने त्यांच्या देशातील वस्तूंची वीकी भारतीय ग्राहकांना करून भारतातील कीरकोळ व घाउक विक्रेत्यांविरुद्ध एकप्रकारचे युद्धच सुरू केले आहे. युद्धात सर्वकाही माफ असते या उक्तीप्रमाणे चीनने भारतातील हंगामी व्यापार करणा-या कीरकोळ विक्रेत्यांविरुद्ध बंड पुकारले आहे. आज चीनने भारतात अनेक वस्तू विक्रीस आणल्या आहेत. यात संकांतीत वापरले जाणारे पतंग व मांजा, दिवाळीत लावले जाणारे आकाशदीवे व विद्युतदिपाच्या माळा, फटाके, राखी, होळी सणाला वापरल्या जाणा-या पिचका-या

व रंग इत्यादी विविध वस्तूंचा समावेश होतो. जागतिक मंदीची मदत घेउन भारतीय अर्थव्यवस्थेला मोठे खिंडार पाडण्याचे चीनचे स्वप्न आहे, असे निश्चितपणे सांगता येते.

भारतातील ब्रेनड्रेनची समस्या आणि जागतिक मंदी:

आज जगातील बहुतांश देश कोव्हीड 19 च्या महामारीचा सामना करत आहेत. कोरोना व्हायरस या साथीच्या रोगामुळे आज जगभरातील लाखो व्यक्ती मृत्युमुखी पडत आहेत आणि बहुतांश लोक या रोगाने प्रभावीत झाले आहेत. कोव्हीडग्रस्त सर्व देशांच्या प्रमुख समस्यांमध्ये काही समस्यांचे स्वरूप सारखे आहे. यातील प्रमुख समस्यांमध्ये प्रामुख्याने कोरोना व्हायरसपासुन लोकांना सुरक्षित करण्यासाठी आणखी कोणत्या उपाययोजना करता येतील याचा शोध घेणे, कोव्हीड 19 वर अत्यंत प्रभावी औषध मलेरीयाच्या तापात दीले जाणारे हायड्रोक्सीक्लोरोक्वीनचा साठा वाढवण्यासाठी करण्यात येणा-या उपाययोजना, शासकीय कर्मचा-यांच्या वर्क फ्रॉम होमचे प्रारूप ठरविणे, कोव्हीड 19मुळे नोक-या गेलेल्या सुशिक्षित बेरोजगारांचा प्रश्न कशा प्रकारे मार्गी लावण्याची कार्यपद्धती ठरविणे, रोज कमविणारे आणि रोज खाणारे असे दैनंदिन कामावर ज्यांचे जिवन अवलंबून आहे अशा मजुरांचे पुनर्वसनाची पद्धती ठरविणे इत्यादी समस्यांचा समावेश होतो. परंतु या समस्यांपेक्षा अत्यंत जटील समस्या भारतीय अर्थव्यवस्थेला अत्यंत घातक ठरत आहे. ती समस्या म्हणजे भारतातील बहुतांश तरुणांचे उच्च शिक्षण घेतल्यानंतर विदेशांत जाणे आणि तेथे लढू पगाराची नोकरी स्वीकारणे ही होय. भारतापेक्षा जास्त नोकरीच्या संधी विदेशांत मुबलग प्रमाणांत उपलब्ध असणे, भारतापेक्षा विदेशी नोकरीत आवाहने जास्त असणे, बढतीच्या संधी जास्त असणे, समाजात एक मानाचे स्थान प्राप्त होणे इत्यादी सर्व कारणांमुळे भारतातील बहुतांश उच्चशिक्षित व्यक्ती इंजिनियरींग, वैद्यकीय, प्रमंडळ किंवा संघटन क्षेत्र, व्यावसायिक सल्लागार क्षेत्र, बांधकाम क्षेत्र इत्यादी विविध क्षेत्रांमध्ये कार्यरत आहेत.

भारतातील बहुसंख्य विशेष कौशल्य असलेल्या व्यक्तींना आज विदेशांत मोठी मागणी आहे. दरवर्षी लाखो श्रमिक व कर्मचारी नोकरीच्या निमित्ताने विदेशांत काही कालावधीसाठी व हंगामी कामासाठी जातात. परंतु काम संपल्यानंतर भारतात न येता तेथेच दुसरे काम करणे पसंत करतात. त्यांच्यात असलेल्या या वीशीष्ट कौशल्याचा पूर्ण मोबदला व चांगले आर्थिक उत्पन्न त्यांना प्राप्त होत असल्यामुळे ते भारतात परत येण्यासाठी इच्छुक नसतात. भारतातील उच्च शिक्षण घेतलेले तरुण व विशेष कौशल्य असलेले व्यक्ती यांच्या बुद्धीमत्तेचा फायदा दुस-या देशांना होत आहे. परंतु भारताला मात्र भारतीय तरुणांच्या बुद्धीमत्तेचा व कौशल्याचा तसेच अनुभवाचा काहीही फायदा होत नाही. ही भारताच्या अर्थव्यवस्थेसमोरील सर्वात मोठी समस्या आहे. या समस्येलाच ब्रेनड्रेन प्रश्न असे नांव अनेक शिक्षणतज्ञांनी दिले आहे. जागतिक मंदीमुळे आणि कोव्हीड 19 च्या महामारीमुळे आज मोठ्या प्रमाणांत विदेशांत उच्च पदावर नोकरी करणा-या व्यक्तींचा रोजगार जाण्याची शक्यता अनेक अर्थतज्ञांनी व्यक्त केली आहे.

विदेशांतील रोजगार गेलेल्या व्यक्ती भारतात आल्यानंतर त्यांच्या शिक्षणानुसार, कौशल्यानुसार व अनुभवानुसार त्यांना उच्च पदावर, चांगल्या पगाराची व भविष्यातील चांगल्या बढतीची नोकरी अथवा रोजगार कसा द्यायचा? ही भारतासमोरील मोठी समस्या ठरू शकते. कारण जागतिक महामंदीची सुरुवात आणि कोरोना व्हायरस महामारीचा प्रादुर्भाव यांमुळे भारतात अगोदरच रोजगार गमावलेल्या व्यक्तींच्या संख्येत मोठी वाढ होत असतांना विदेशांतून भारतात परतलेले सुशिक्षित बेरोजगारांची त्यात भर पडल्यामुळे देशांतील एकूण बेरोजगारांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढण्याची दाट शक्यता आहे. जागतिक महामंदीची चाहूल व कोव्हीड 19 च्या प्रादुर्भावामुळे नवीन रोजगारांची ताबडतोब व नवीन नीर्मीती करणे सहज शक्य नाही. ही एक

अत्यंत गुंतागुंतीची समस्या भारतासमोर एका नव्या आव्हानाच्या स्वरूपात उभी राहू शकते. भारतातील बेरोजगारीचे प्रमाण वाढल्यास गुन्हेगारी, अनाचार व व्यसनाधीनतेच्या प्रमाणांत मोठी वाढ होण्याची शक्यता नाकारता येण्यासारखी नाही. परिणामतः या सर्व घटनांचा अत्यंत प्रतिकूल परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर पडून ती दोलायमान होऊ शकते व जागतिक मंदी आणि कोव्हीड 19 च्या दुष्परीणामांचे चटके देशाला अनेक वर्षांपर्यंत सोसावे लागू शकतात.

भारतातील ई.कॉमर्स व्यवसायावर जागतीक मंदीचा व कोव्हीड 19 चा झालेला परिणाम:

आजचे युग हे आधुनिक विपणनाचे युग आहे. उत्पादीत वस्तू उत्पादकापासून ते ग्राहकांपर्यंत पोहोचणे व ग्राहकांना त्या वस्तूंपासून महत्तम समाधान मिळणे ही विपणनाची अमेरिकन मार्केटींग असोसिएशनने केलेली व्याख्या आजदेखील सर्वमान्य झाली आहे. ग्राहक हा आजच्या बाजारपेठांचा राजा आहे ही विपणनाची जुनी संकल्पना आहे. विपणनाच्या नव्या संकल्पनेनुसार ग्राहक हा बाजारपेठांचा राजा नव्हे तर अनभिज्ञ सम्राट आहे. त्यामुळे ग्राहकांपर्यंत वस्तू पोहोचविण्यात याव्यात यासाठी विविध प्रकार अस्तीत्वात आले आहेत. जसे ई कॉमर्स, एम. कॉमर्स, डीजीटल अॅडव्हर्टायजिंग इत्यादी. यापैकी येत्या काही दशकांत भारतात सर्वाधिक लोकप्रीय विपणनाचा प्रकार अस्तीत्वात आला आहे आणि तो विपणन प्रकार म्हणजे ई.कॉमर्स होय. जगातील कोणतीही वस्तू फक्त संगणकाच्या पडद्यावर पाहून, त्या वस्तूची निवड करून व आवडीप्रमाणे ई.कॉमर्सद्वारे खरेदी करता येते. त्यामुळे ई.कॉमर्स माध्यमाला आज ग्राहकवर्ग अधिक पसंती करत आहेत. ई.कॉमर्स व्यवसायातील प्रमुख फायदा म्हणजे ग्राहकांना वस्तूची खरेदी सरळ उत्पादकापासून करता येते. उत्पादक ते ग्राहक असा सरळ संपर्क येत असल्यामुळे आणि मध्यस्थांची नियुक्ती न केल्यामुळे अत्यंत कमी किंमतीत वस्तू ग्राहकांना खरेदी करता येतात. आजच्या डीजीटल युगात भारतात संगणकशास्त्राचे ज्ञान असणा-या लोकांची संख्या सतत वाढत आहे. संगणकाचे ज्ञान असणा-या लोकांची संख्या वाढण्यामागे अनेक कारणे आहेत. जसे पॉवर पॉइंटद्वारे शाळा व महाविद्यालयांमध्ये दीले जाणारे शिक्षण, सर्व व्यवहार ऑनलाईन पद्धतीने करण्यासाठी करण्यात आलेले प्रयत्न, पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी काही वर्षांपूर्वी केलेली डीजीटल ईंडीया व स्कील ईंडीया योजना राबविण्यासाठी केलेले प्रयत्न, ई.लायब्ररीचा वाढता उपयोग, उच्च शिक्षणांतील विविध शाखांसाठी ई.लर्निंग अॅप्स, उच्च शिक्षणासाठी असलेले ई.पीजी पाठशाला इत्यादी अद्यावत संगणकीय तंत्रप्रणालीमुळे भारतात संगणकाचे ज्ञान असलेल्या व्यक्तींची संख्या सतत वाढत आहे. याचाच फायदा ई.कॉमर्स कंपन्यांना प्राप्त झाला आहे. आज भारतातील ई. कॉमर्स व्यवसायात मोठी वाढझाली आहे. जागतिक मंदीचा प्रत्यक्ष प्रभाव भारतातील ई.कॉमर्स व्यवसायावर झाला आहे.

कोव्हीड 19 भारतात दाखल होण्यापूर्वी भारतात मंदीसदृश्य स्थिती अस्तीत्वात होती. वीदेशी गुंतवणुकदारांनी भारतीय कंपन्यांमधून आपली गुंतवणुक काढणे काही महिन्यांआधीच सुरू केले होते. वीदेशांतदेखील येत्या काही महिन्यांत जागतिक मंदीचे पडसाद दीसायला लागले आहेत. अमेरिकेसारख्या एकेकाळी महासत्ता असलेले राष्ट्र 2007-08 मध्ये जागतिक मंदीच्या वीळख्यातून अद्यापदेखील सावरलेले नाही. आज जवळजवळ बारा वर्षांनंतर अमेरिकेचा ग्राहक किंमत निर्देशांकांत वाढझाली नाही. अॅमॅझॉनसारख्या आघाडीच्या ई-कॉमर्स कंपनीने 2017-18 या आर्थिक वर्षात काही खाद्यान्नांच्या किंमती कमी केल्या होत्या. जागतिक बाजारपेठेत कच्च्या तेलाच्या किंमतीत मार्च महिन्यांत मोठी घसरण झाली होती.

भारतातील ई-कॉमर्स व्यवसायाचा वाढता व्याप लक्षात घेता विदेशी कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणात शीरकाव केला आहे. भारतात सध्या व्यापार करत असलेल्या अग्रगण्य ई-कॉमर्स संकेतस्थळात प्रामुख्याने ॲमेझॉन, फ्लिपकार्ड, अलीबाबा, स्नॅपडील, मायन्त्र, इंडीया मार्ट इत्यादींचा समावेश होतो. दरवर्षी करोडो रुपयांची उलाढाल करणा-या या कंपन्या कोव्हीड 19 च्या महामारीमुळे प्रभावीत झालेल्या आहेत.

चीनमध्ये 8 डिसेंबर 2019 रोजी कोव्हीड 19 चा पहिला व्यक्ती कोरोना संक्रमित मीळाला तर भारतात 30 जानेवारी 2020 रोजी कोव्हीड 19 चा पहिला रुग्ण केरळ येथे सापडला. त्यानंतर मात्र कोरोना बाधित म्हणजेच कोरोना संक्रमित व्यक्तींच्या संख्येत झपाट्याने वाढ होत गेली. परीणामतः भारतात 21 दिवसांचे संपूर्ण लॉकडाऊन घोषित झाल्यामुळे भारतातील ई-कॉमर्स व्यवसाय काही कालावधीसाठी बंद ठेवण्यात आला. परंतु जवळजवळ 15 मे 2020 नंतर सदर व्यवसाय पुर्ववत सुरू झाला आहे. वस्तू ग्राहकांना घरपोच देतांना, वस्तू नेउन देणा-या अभिकर्त्याने सामाजिक दुरतेचे भान ठेवणे व ग्राहकांच्या सुरक्षिततेला प्राथमीकता देणे या अटीच्या अधीन राहून संकेतस्थळावरील मुख्य अधिका-यांना ई.कॉमर्स व्यवसाय करण्याची स्वतंत्रता दिली आहे.

जागतिक मंदीची चाहूल आणि भारतिय अर्थव्यवस्था (Perception of global deflation and Indian economy):

येत्या काही वर्षात घडलेल्या औद्योगिक, वित्तीय व रोजगारविषयक महत्वपूर्ण घडामोडींमुळे भारतातील विविध क्षेत्रांवर जागतिक मंदीचा प्रभाव अधिकाधिक तीव्र होत आहे असे जाणवते. यातीलच काही महत्वपूर्ण मुद्दे पुढीलप्रमाणे

- **देशातील कर्जाच्या रक्कमेत मोठी वाढ:**

देशातील विविध क्षेत्रांचा विकास व्हावा, देशांतील जनतेसाठी विविध कल्याणकारी योजना राबविण्यात याव्यात व राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नात वाढ होउन सकल घरेलू उत्पादनांचा विकास दर सतत वाढत राहावा, ही उद्दीष्टे पूर्ण करण्यासाठी भारताला येत्या काही वर्षात मोठ्या प्रमाणात विदेशी कर्ज घ्यावे लागले आहे.

“मार्च 2019 च्या शेवटी भारताचे बाह्य कर्ज 2.6 टक्के वाढून ते 543 अरब डॉलर झाले आहे. कर्जाची ही संख्या मार्च 2018च्या शेवटी 529.7 अरब डॉलर एवढी होती. मार्च 2018च्या तुलनेत मार्च 2019 मध्ये भारताने घेतलेल्या बाह्य कर्जात 13.7 अरब डॉलर एवढी वाढझाली आहे.” 2.

- **सकल घरेलू उत्पादनात झालेली घट:**

देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये होणा-या सर्व आर्थिक क्रियांचे पैशाच्या स्वरूपात असलेले मुल्य म्हणजे ‘सकल घरेलू उत्पादन’ होय. एका वीशीष्ट कालावधीत देशानेकीती आर्थिक प्रगति केली? हे जाणुन घेण्यासाठी सदर तंत्राचा उपयोग होतो. परंतु भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या सकल घरेलू उत्पादनाची टक्केवारी ही 5 टक्के ते 5 टक्क्यांपेक्षा खाली आली आहे. भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी ही एक मोठी धोक्याची सूचना आहे.

“भारतात सकल घरेलू उत्पादनाची टक्केवारी 2019 मध्ये 5.8 टक्क्यावरून 5 टक्के झाली आहे. ही आकडेवारी मागील वर्षातील सर्वात कमी आकडेवारी असुन देशांतर्गत विविध योजना याला कारणीभूत आहेत.”-वरिष्ठ काँग्रेस नेते पल्लम राजु 3.

- **दुरसंचार क्षेत्राचे उत्पन्न घटले:**

औद्योगिक नीती व संवर्धन विभागाच्या मते, देशातील दुरसंचार विभागातील विविध क्षेत्रांमुळे सकल घरेलू उत्पादनात मोठी वाढझाली आहे. परंतु असे असले तरी, जागतिक मंदीमुळे बी. एस. एन. एल.सारख्या मोठ्या कंपनीला तब्बल 14 हजार करोड रुपयाचा तोटा झाला आहे व 19,308 करोड रुपयांच्या महसुलाचे नुकसान झाले आहे.

लाईव्ह मिनटने दिलेल्या माहितीनुसार,

“दीनांक 04 नोव्हेंबर 2019 ते 3 डिसेंबर 2019 या कालावधीसाठी बीबसएनएलने आणलेल्या योजनेनुसार त्यांच्या कर्मचा-यांना स्वेच्छानिवृत्ती घेता येणार आहे. अधिकृत माहितीनुसार, 57 हजारांपेक्षा जास्त कर्मचा-यांनी यासाठी अर्ज केला आहे.” 4.

- **खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूकीत घट:**

ज्या क्षेत्रातील मोठे उद्योगधंदे खाजगी मालकीचे असतात व ज्यांनी नीर्मितीच ‘महत्तम नफा कमवीणे’ हे प्रमुख उद्दीष्ट गाठण्यासाठी झालेली असते, तीला खाजगी क्षेत्र असे म्हणतात. सरकारी क्षेत्रातील अनेक उद्योगांना येत्या काही वर्षात तोटा सहन करावा लागत आहे. त्यामुळे अशा उद्योग व वित्तीय संस्थांचे खाजगीकरण केले जावे, असे अनेक अर्थतज्ञांचे मत आहे.

“खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूकीचा वीचार केल्यास मागील दोन पंचवर्षीक योजनेत ह्या गुंतवणूकीत 35 टक्के घट झाली असुन ती वार्षिक 11.83 लाख करोडपासुन 7.9 लाख करोडपर्यंत घसरली आहे.”

- **अनेक अर्थतज्ञ व संशोधकांनी मांडलेले मत:**

भारतातील अनेक अर्थतज्ञांनी मांडलेल्या मतानुसार,

“कोरोना व्हायरस हे मंदीचे एक प्रमुख कारण आहे. आज भारतातील विविध भारतीय व आंतरराष्ट्रीय कंपन्यांचे आघाडीचे उत्पादन क्षेत्र, तेल, वित्त इत्यादी क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात प्रभावीत झाले आहेत. परंतु या सर्वच क्षेत्रांना पुर्ववत येण्यास मोठा कालावधी लागू शकतो.”6.

वरील महत्वपूर्ण घटकांव्यतीरीक्त ‘भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक महामंदीमुळे प्रभावित झाली आहे’ या वीधानाशी समर्थनार्थ बाबी पुढीलप्रमाणे:

- वाहन उद्योगात जुलै 2019 मध्ये कार आणि बाइकच्या वीकीमध्ये 31 टक्के घट नोंदवली गेली. परिणामतः सदर उद्योगातील साडे तीन लाखपेक्षा जास्त कर्मचा-यांना नोकरीवरून काढून टाकण्यात आले.

- आठ प्रमुख उद्योगांचा एकत्रीत निर्देशांक जुन 2019 मध्ये 131.4 टक्के इतका होता. जुन 2018मध्ये हा निर्देशांक 131.2 टक्के होता. याचाच अर्थ जुन 2018च्या तुलनेत जुन 2019मध्ये केवळ 0.2 टक्के वाढझाली आहे.

- एप्रिल 2019 ते जुन 2019 या तीमाहीत सिमेंट उद्योगाचे उत्पादन 2 टक्के ते 7 टक्क्यांनी घटले आहे.

- 5 ऑगस्ट 2019 रोजी रुपयाचे मुल्य एका अमेरिकन डॉलरला 72.40 इतके झाले. एका दीवसातील हे रुपयाचे सर्वात मोठे अवमुल्यन असुन मागील 6 वर्षातील सर्वात निचांकी मुल्य आहे.

- सद्यःस्थितीत एकुण अनुत्पादक मालमत्ता (Non Performing Assets) 9,49,279 करोड रुपये आहे. भारत सरकारने मागील 5 वर्षांमध्ये मोठ्या भांडवलदारांचे तसेच उद्योजकांचे 5,55,603 करोड रुपयांचे कर्ज माफ केले आहे

गृहीतकृत्याची पडताळणी :

या संशोधनासाठी खालील गृहीतकृत्य घेण्यात आले होते;

“जागतिक मंदीचे पडसाद भारतातील विविध क्षेत्रांवर उमटलेले आहेत. यासाठी योग्य उपाययोजना शोधण्याची नितांत गरज आहे.”

भारतीय अर्थव्यवस्थेला येत्या काही वर्षात महामंदीला सामोरे जावे लागू शकते. या विधानाच्या सत्यापनासाठी पुढील माहिती समर्थक ठरली. भारताने घेतलेल्या एकुण विदेशी कर्जाच्या रकमेचा विचार केल्यास मार्च 2018 च्या तुलनेत मार्च 2019 च्या कर्जात 13.7 अरब डॉलर एवढी लक्षणीय वाढ झाली आहे. भारताच्या सकल घरेलू उत्पादनात मोठी घट झाली आहे. बी.एस.एन.एल. या दूरसंचार क्षेत्रातील अग्रगण्य कंपनीने कर्मचा-यांची कपात करण्याचे पाउल उचलले आहे. खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूकीत वार्षिक 11.83 लाख करोडपासून 7.9 लाख करोडपर्यंत घट झाली आहे. भारतातील प्रत्येक क्षेत्रांत 2020 पर्यंत सरासरी 38 टक्क्यांपर्यंत घट होऊ शकते.

वरीलबाबींचा सर्वतोपरी विचार केल्यास भारतीय अर्थव्यवस्थेवर जागतीक मंदीचे पडसाद उमटू लागले आहेत हे गृहीतकृत्य सत्य आहे, हे सिद्ध होते.

निष्कर्ष :

भारतीय अर्थव्यवस्थेला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभली असून नियोजन आयोगाने आखलेल्या विविध योजना व केंद्र सरकारने लागू केलेल्या पंचवार्षिक योजनांमुळे देशाचा आर्थिक विकास होत गेला. 2009 मध्ये झालेल्या अमेरिकेतील फेडरल बँकेच्या पतनामुळे तसेच अमेरिकेचे तेव्हाचे राष्ट्रपती जॉर्ज बुश व फेडरल बँकेच्या अध्यक्षांनी ‘मंदीचे सावट काही कालावधीसाठी राहिल’ असे चुकीचे विधान केल्यामुळे अमेरिकेसकट अन्य विकसित व अविकसित देशांमधील अंशबाजार ितम डंतामजद्ध मोठ्या प्रमाणात कोसळला. जवळजवळ सहा महिन्यांपर्यंत ही महामंदी चालल्याने अनेक देशांतील विविध क्षेत्रांवर याचा प्रतिकूल परिणाम झाला. येत्या वर्षभरातील घडामोडींवरून भारतात पुन्हा मंदी येते की काय? अशी परीस्थीती निर्माण झाली आहे. या मंदिसदृश्य परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारने एकत्रीत समितीची स्थापना करावी. या समितीने प्रत्येक क्षेत्रांतील सामर्थ्य ितमदहजीद्ध आणि कमतरता ितमदमेद्ध यांचा अभ्यास करून सर्व क्षेत्रांच्या विकासासाठी योग्य शिफारशी केंद्र सरकारकडे द्याव्यात. पंचवार्षिक योजनांमध्ये सदर शिफारशींना लागू करण्याबाबत विचार करण्यात यावा. असे केल्यास देशातील पायाभुत क्षेत्रांसोबत अन्य क्षेत्रांचादेखील विकास होईल, देशांतील मंदिसदृश्य परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी एक सुक्ष्म नियोजन प्रणाली निर्माण होईल व 21 व्या शतकातील जागतिक महासत्ता बनण्यापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेला कोणीही थांबवू शकणार नाही.

संदर्भसूची

[https://www.wikipedia.org/financial-crisis-of-2007-](https://www.wikipedia.org/financial-crisis-of-2007-2008/lastedited3daysagobystonorebellion>/contentsisavailableccby-sa3.0)

[2008/lastedited3daysagobystonorebellion>/contentsisavailableccby-sa3.0](https://www.wikipedia.org/financial-crisis-of-2007-2008/lastedited3daysagobystonorebellion>/contentsisavailableccby-sa3.0)

<https://hindi.indiatvnews.com/paisa/business-rbi-says-india-s-external-debt/by-PTIjune28,2019,9.26PM1ST/>

<https://www.thehindu.com/news/national/andhra-pradesh/gdp-growth-rate-lowest-in-six-years-pallam-raju/article29933335.eca&grqid=NMrhtXO-&s=1&hl=enIN&geid=1084/9NOVEMBER2019/23.481st>

<https://www.bbc.com/marathi/india-50371125/11november2019>

<https://www.cnbctv18.com/economy/it's-the-economy-sharp-fail-in-private-sector-investments-exports-lag-cmie-research-finds-2958811.htm/by-latha-venkatesh-15thApril2019-03:15PM-1st/>

<https://www.economictimes.com/core-sector-output-contracts-38%-in-april-May29,2020-11.29PM>

डॉ. प्रशांत म. पुराणिक
(साहायक प्राध्यापक वाणिज्य)
गुरुकुल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
नांदा, ता:कोरपना, जि: चंद्रपूर
Cell: 9860461574 (M)
Email id: prashantpuranik1970@gmail.com

कोरोनोत्तर काळातील व्यवस्था परिवर्तनाद्वारे शाश्वत विकास साधणारे महात्मा गांधी यांचे प्रारूप

प्रा. केदार रविंद्र केंद्रेकर,

संपूर्ण जगभर धुमाकूळ घालणाऱ्या कोरोना व्हायरसच्या वैश्विक शिरकावाला आता ६ महिने झाले आहेत. डिसेंबर २०१९ रोजी चीन देशातील वुहान प्रांतात झालेल्या या व्हायरसचा उद्रेक पुढील काही महिन्यांत संपूर्ण जगभर पसरलेला याची कोणीही कल्पना केली नव्हती. पण ही भिती सत्यात उतरली आणि ग्लोबल वॉर्मिन्स या पर्यावरणीय संकटाप्रमाणे “ग्लोबल कोरोना” हे संकट संपूर्ण जगावर चालून आले. कोरोनाचे हे संकट जगभरातील सर्व व्यक्तींना दोन प्रकारे छळत आहे. एक तर हे संकट कसे तयार झाले ? आणि दुसरे म्हणजे या संकटामुळे ढासळलेली व्यवस्था पुन्हा पुर्वपदावर यायला किती काळ लागेल ?

जगभरातील शास्त्रज्ञ, पर्यावरणतज्ञ यांतील पहिल्या प्रश्नाचा अभ्यास करताना दोन प्रकारच्या निष्कर्षावर आले आहेत. अमेरिकेसारख्या देशाने सरळ सरळ चीन या देशावर असा आरोप केला आहे की या देशाने प्रयोगशाळेत हा कोरोना व्हायरस तयार केला आणि जैविक अस्त्राप्रमाणे जगावर सोडला. अमेरिकेसह बहुतांश युरोपिय देश या विचाराला पाठिंबा देतात. दुसरे मत असे की हा व्हायरस निसर्गतःच विविध वन्य प्राण्यांच्या शरीरात असतो. विशेषतः वटवाघुळ, खवले मांजरासारख्या वन्य प्राण्यांच्या संपर्कात आल्यामुळे त्यांच्या शरीरातील हे विषाणू मानवाच्या शरीरात आले आणि कोरोनाचा उद्रेक झाला. कोरोनाच्या निर्मितीवरून मतभेद असले तरी कोरोना आज जगभर आला हे सत्य नाकारून चालणार नाही !

कोरोनाच्या संकटामुळे ढासळलेली व्यवस्था पुर्वपदावर यायला किती काळ लागेल ? ही अनिश्चितता लहानांपासून मोठ्यांपर्यंत सर्वांनाच छळणारी आहे. यात मग शेती आणि कारखानदारी यांची संमिश्र भारतीय अर्थव्यवस्था पुन्हा रूळावर कशी आणायची ? हा प्रश्न जसा गंभीर आहे तसाच किंबहुना त्याहुनही गंभीर प्रश्न ही दोन्ही आर्थिक क्षेत्रे ज्यांच्या श्रमावर आधारित आहेत, त्या कामगार वर्गाला दिलासा कसा द्यायचा ? हे दोन प्रश्न केंद्र आणि सर्वच राज्य सरकारांची पाठ सोडायला तयार नाहीत. त्यातही शेतीचा विचार करता एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर पाऊल ठेवल्यापासूनच ढासळलेली पर्यावरण व्यवस्था कृषी क्षेत्राचे अपरिमित नुकसान करणारी ठरली आहे. हे मागील १० ते १५ वर्षांतील दुष्काळ, भूकंप, महापुर, गारपीट इत्यादी आस्मानी संकटात सापडलेल्या कृषी क्षेत्राचा विचार करता स्पष्टपणे जाणवते. मग उद्योग हेच रोजगार निर्मितीचे साधन असल्याचे मत मांडले जाते. शेती ही जशी गावोगावी विखुरलेली विकेंद्रित स्वरूपात दिसून येते, याच्या नेमके उलट चित्र उद्योगांच्या बाबतीत दिसून येते. कारखानदारी आणि त्या अनुशंगाने उपलब्ध झालेली बाजारपेठ या दोन्ही बाबी केवळ मोठ्या शहरातच केंद्रित झाल्या आहेत. शेतीच्या बाबतीतही शेतमालाच्या विक्रीच्या संदर्भात विचार करता त्यांनादेखील मोठ्या शहरांशिवाय पर्याय नाही असेच दिसते.

एरवी आस्मानी संकटांशी सामना करणारी जनता शेतीतील अपयशाला कंटाळून शहरात रोजगाराच्या शोधात निघून जाते व ग्रामिण भागाला नावे ठेवते. कोरोना काळात मात्र नेमकी उलट परिस्थिती दिसून येत आहे. “गडया आपला गावच बरा !” असे म्हणत लाखो स्थलांतरीत लोक परत आपापल्या गावाकडे शहरांतून परतत आहेत. परिणामी त्यांच्या श्रमावर अवलंबून असलेली शहरातील व्यवस्था जशी कोलमडली आहे, तसाच ग्रामिण भागात उपलब्ध नसलेल्या किंवा अर्धवट अवस्थेत असलेल्या व्यवस्थेवर देखील ताण पडत

आहे. शहरांतून निघालेले लाखो लोक मग “इकडे आड तिकडे विहिर” अशा विचित्र कोंडित सापडल्याचे चित्र दिसत आहे. अशा वेळी आपल्या सर्वांनाच आठवतात, ती पूजनीय राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची वचने – “खेड्याकडे चला !”, “ग्रामस्वराज्य म्हणजे गाव स्वयंपूर्ण होणे होय.”, “ लोकसंख्येचा स्फोट होण्याआगोदरच संतती नियमनाची कास धरणे गरजेचे आहे.” इत्यादि.

आजच्या कोरोना समस्येने केवळ भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला हाच धडा दिला आहे की व्यवस्था परिवर्तनाकडून वैश्विक परिवर्तनाव्दारे शाश्वत विकास साधला जाऊ शकतो. हीच आपल्यासाठी संधी आहे. तेव्हा कोरोनानंतर जगाचा विकास हा “शाश्वत” असावा हे उत्तर आपल्याला गांधीजींच्या तत्वज्ञानात सापडते. साधारणपणे पर्यावरणपूरक विकास जिथे मानव आणि निसर्ग यांचे परस्पर सहअस्तित्व मान्य केले जाते, त्याला शाश्वत विकास म्हणतात.

कोरोनानंतर जगाच्या विकासासाठी गांधीजींचेच प्रारूप का ?

पाश्चात्यांच्या विकासाचे प्रारूप वापरल्यामुळे भारताच्या पर्यावरणाचा मोठ्या प्रमाणात न्हास झाला आहे आणि पृथ्वीवरील मनुष्य प्राण्यांचे अस्तित्वच जणू धोक्यात आले आहे, ही बाब कोरोना समस्येने स्पष्टपणे अधोरेखित केली आहे. प्रत्येक वस्तुचा अधिकाधिक उपभोग घेण्याकडे पाश्चात्य विकासाचा कल दिसून येतो. या सर्वांचे मुख्य कारण म्हणजे मानवाचे झालेले नैतिक अधःपतन हेच होय ! गांधी तत्वज्ञान मानवाच्या नैतिक चारित्र्य निर्माणावर भर देते. त्यामुळे आपल्याला शेवटी “शाश्वत विकास ” साधता येतो.

गांधीजींच्या शाश्वत विकासाची तत्वे –

- १ स्थानिक स्वायत्तता, विशेषतः ग्रामिण भागाचा विचार.
- २ अधिकाधिक आर्थिक फायद्यासाठी यांत्रिकीकरणाच्या जोरावर मजुरांचे शोषण करून केलेले अधुनिकिकरण अमान्य.
- ३ पाश्चात्य अधुनिकिकरणाचा स्पर्श न झालेली साधी रहाणी.
- ४ पर्यावरणीय समस्यांचा गांधीर्याने विचार.

गांधी तत्वज्ञानाच्या दृष्टिने न सोडवल्या गेलेल्या चार आर्थिक समस्या –

- १ गरिबी
- २ असमानता
- ३ बेरोजगारी
- ४ पर्यावरणाचा झालेला न्हास

तेव्हा कोरोनानंतर जगाचे “शाश्वत विकासाचे प्रारूप” कसे असेल ते गांधी तत्वज्ञानाच्या आधारे काही मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) शासन व्यवस्थेत बदल :- “जे राष्ट्र राज्याच्या हस्तक्षेपाशिवाय आपले कार्य शांततापूर्वक व परिणामकारकरित्या करून दाखवते, त्यालाच खऱ्या अर्थाने लोकशाहीप्रधान राज्य म्हणता येईल. जिथे अशी परिस्थिती नसेल तिथे सरकारचे बाह्य स्वरूप कितीही लोकशाहीचे असले तरी ती केवळ नाममात्र लोकशाही ठरले. ” असे गांधीजी ‘माझ्या स्वप्नातील भारत’ या पुस्तकात सांगतात. तेव्हा खरे स्वराज्य म्हणजे सरकारी नियंत्रणातून मुक्तता. लोकशाही व्यवस्थेत सरकार कोणत्याही पक्षाचे असले तरी केवळ भौतिक आणि

आर्थिक विकासाद्वारे मानवाचा संपूर्ण विकास साधला जाऊ शकत नाही. त्याचा नैतिक विकास देखील महत्वाचा आहे. त्याद्वारे समानता, स्वातंत्र्य आणि आत्मसन्मान ही लोकशाहीपूरक मूल्ये नागरिकांत विकसित करता येतात, असे गांधीजी आपल्याला सुचवतात.

२) पायाभूत सुविधांच्या व्याख्येत बदल :- “ हिंदुस्तान इंग्रजांच्या टाचेखाली नव्हे तर अधुनिक सभ्यतेच्या टाचेखाली चिरडले आहे. ” असे गांधीजी हिंद स्वराज्य या पुस्तकात हिंदुस्तानची दशा या लेखांतर्गत म्हणतात. १५ व्या शतकातील प्रबोधन, १८ व्या शतकातील औद्योगिक क्रांति, २० व्या शतकातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाचा झालेला विकास या सर्वांवर आपण २१ व्या शतकात केलेला प्रवेश आणि या काळात आपले कृषी क्षेत्राकडे झालेले अक्षम्य दुर्लक्ष या सर्व घटना पुन्हा पुन्हा आपल्याला विचार करायला लावणाऱ्या आहेत. गांधीजींना अमान्य असलेली मात्र दुर्दैवाने वर्तमानकाळात आपल्याला सर्वांना अपेक्षित असलेली अधुनिक सभ्यता म्हणजे मोठी मोठी शहरे, सहा ते ८ पदरी रस्ते, आवाढव्य कारखाने, इंग्रजी शिक्षण देणाऱ्या शाळा, ग्रामिण भागाची दुर्बल झालेली अर्थव्यवस्था, शहर केंद्रित विकासाचे प्रारूप आणि एकुणच पर्यावरणाचे शोषण करून परत “सेकंड होम” च्या नावाखाली वनजमिनींवर आपण केलेले अतिक्रमण हीच होय! दुर्दैवाने यालाच पायाभूत विकास म्हणण्याचा प्रघात रूढझाला आहे. तो कुठेतरी कोरोनोत्तर काळात बदलावा लागेल असे वाटते.

३) शिक्षणव्यवस्थेच्या प्रारूपात बदल :- “बुनियादी शिक्षणप्रणाली” ही गांधीजींनी देशाला दिलेली सर्वश्रेष्ठ देणगी मानली जाते. याशिवाय सर्वसामान्याला त्याच्या मातृभाषेतून शिक्षण द्यावे, राष्ट्रभाषा हिंदी शिक्षणाचे माध्यम असावे, शिक्षणांतर्गत धर्मशिक्षण किंवा नितीशिक्षण अनिवार्य असावे, क्रिडा, संगीत, कार्यानुभव अशा विषयांना शिक्षणात स्थान असावे असे कितीतरी शिक्षणविषयक विचार “हिंद स्वराज्य” या पुस्तकात गांधीजींनी मांडले आहेत. धर्मशिक्षणातून नितीमान नागरिक घडवणे गांधीजींना अपेक्षित होते. पण भारतात मात्र धर्मनिरपेक्षतावाद (सेक्युलॅरिझम) च्या नावाखाली धर्मशिक्षण सर्वच क्षेत्रांतून हद्दपार झाल्याचे दिसते. उलट विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या अति आहारी गेल्यामुळे केवळ विज्ञान शाखेलाच अधिकाधिक महत्व आले. भावनाविरहित माणसे घडवली जात आहेत की काय असे चित्र निर्माण झाले आहे. कला, क्रिडा, साहित्य, संस्कृती, भाषा आणि सामाजिक शास्त्रांकडे अक्षम्य दुर्लक्ष झाले आहे. यात भर म्हणून की काय भविष्यात विज्ञान शाखेतच जायचे या हव्यासापोटी इंग्रजी शिक्षणाचा आग्रह धरला जात आहे. वर्तमान काळातील कृषी आणि पर्यावरण क्षेत्राची दुर्दशा बघता कोरोनोत्तर काळात शालेय स्तरापासून शेती आणि पर्यावरण हे विषय “सक्रियपणे” अभ्यासणे अनिवार्य असावे.

४) स्त्री सबलीकरण :- माझ्या स्वप्नातील भारत या पुस्तकात “स्त्रीशक्ती” या अंतर्गत स्त्रीयांच्या बाबतीत गांधीजी म्हणतात, “मी कोणतीच तडजोड करण्यास तयार नाही. स्त्री — पुरुष यांचा दर्जा समान आहे, पण ते एकरूप नाहीत. ते एकमेकांचे पूरक आणि पाठिंबा वजा आहेत.” पण स्वातंत्र्यानंतर ७० वर्षांनी देखील हुंडाबळी, बलात्कार, अत्याचार, बालविवाह इत्यादी स्त्रीयांबाबतीत घडणाऱ्या गुन्ह्यांमध्ये काहिच कमी आली नाही, हे दुर्दैवाने म्हणावे लागले. उलट कोरोना काळात तर घरगुती हिंसाचार आणि लैंगिक गुन्ह्यांमध्ये वाढझाल्याचे दिसून येत आहे. त्यामुळे कोरोनोत्तर सर्वांगीण विकासात स्त्रीयांच्या भूमिका आणि दर्जा याबाबत विचार करावा लागेल.

५) गरिबी आणि लोकसंख्येचा विस्फोट :- माझ्या स्वप्नातील भारत या पुस्तकात भारताचा संदेश या शिर्षकात गांधीजी म्हणतात, “ गरिबातल्या गरिबालासुद्धा आपला वाटावा आणि ज्याच्या निर्माणात त्याच्या मताला महत्व राहिल, असा भारत निर्माण करण्याचा मी प्रयत्न करेल.” गांधीजींची “सर्वोदय” ही संकल्पना आणि “वसुधैव कुटुंबकम्” ही सनातन भारतीय शिकवण येथे प्रकर्षाने आठवते.

याच पुस्तकात “संतती नियमन” या प्रकरणात ते म्हणतात, “लोकसंख्येचा स्फोट होण्याअगोदरच संतती नियमनाची कास धरणे गरजेचे आहे. संतती मर्यादित असावी याबाबत दुमत संभवत नाही. याचा ब्रह्मचर्य आणि संयम हा युगानुयुगांपासून आम्हाला उपलब्ध असलेला एकमेव मार्ग आहे. संतती नियमनाच्या कृत्रिम साधनांनी दुष्प्रवृत्तींना उत्तेजन दिल्यासारखे होते. त्यामुळे उच्छृंखलता वाढते.” गरिबी आणि लोकसंख्यावाढ या संकल्पना एकमेकांना पुरक आहेत. कोरोना काळातच नव्हे तर इतरही अनेक संकटांत जैविक आणि वित्त हानी याच गरिब वर्गाची होत असते हे सत्य नाकारून चालणार नाही. राज्यकर्त्यांकडून (मग पक्ष कोणताही असो !) गरिब वर्गाचीच पिळवणूक होते. कोरोना महामारिदरम्यान सरकारने कितीही प्रयत्न केले तरी भारतासारख्या देशाची वाढलेली लोकसंख्या हा या प्रयत्नांमध्ये कुठेतरी अडथळा ठरतो. हे कटु सत्य आपण स्विकारू शकत नाहीत. शिवाय ही बहुजनसी लोकसंख्या (धर्म, जात, भाषा, बोली, प्रांत, वर्ण इत्यादि) शासनाचे सर्व नियम पाळेलच याची देखील हमी देता येत नाही. कारण लोकसंख्येचा एक फार मोठा हिस्सा देशाप्रति जबाबदारीचे वर्तन दाखवत नाही हे सत्य आहे ! “संतोषम् परमम् सुखम्” हे भारतीय तत्वज्ञान बहुतांश लोक विसरले आहेत. त्यांच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी ते पर्यावरणाचा बळी देतात. कोरोनाोत्तर काळात लोकसंख्या नियंत्रणाचा कार्यक्रम शासनाला हाताळावा लागेल.

६) वैद्यकीय सुविधांचा फेरविचार :- हिंद स्वराज्य या पुस्तकात गांधीजींनी डॉक्टर आणि वकील या दोन व्यवसायांवर टिका केली आहे. ते म्हणतात, “डॉक्टरांचे खरे काम शरीरात रोग उत्पन्न झाल्यावर तो दूर करणे हे होय. मात्र ते नीट सांभाळणे, त्यात रोग उत्पन्न होणार नाही याची काळजी घेणे ही आपली जबाबदारी आहे.” कोरोना काळात देशाच्या एकुण खर्चाच्या तुलनेत वैद्यकीय सुविधांवर किती खर्च केला जातो यावर सर्वच स्तरांत चर्चा सुरू झाली. कोरोनाची लागण प्रामुख्याने रक्तदाब, मधुमेह, श्वसनविकार, जुनाट आजारानीं प्रतिकारशक्ती कमी झालेले लोक तसेच व्यसनी लोकांना लवकर होते, हे संशोधनातून सिध्द झाले आहे.

गांधीजींनी निसर्गोपचार पध्दतीवर भर दिला आहे. ‘आरोग्यविषयक सामान्य ज्ञान’ या नावाने इंडियन ओपिनिअन च्या वाचकांसाठी दक्षिण आफ्रिकेत असताना सन १९०६ च्या सुमारास महात्मा गांधीजींनी काही प्रकरणे लिहिली. ती शेवटी “आरोग्याची गुरुकिल्ली” या नावाने पुस्तक रूपात प्रकाशित झाली. भारताची आयुर्वेद ही सर्वोत्तम उपचार पध्दती आहे. पण वर्तमान काळात अॅलोपॅथी औषधोपचारांच्या अति आहारी जाऊन विविध व्यसनांना बळी पडलेली माणसे व्यायामाकडे देखील दुर्लक्ष करत आहेत. कोरोनाोत्तर जगात निरोगी भारत, खेळ आणि व्यायामाकडे लक्ष देणे, व्यसनांपासून नागरिकांना परावृत्त करणे, रोग उत्पन्न झाल्यावर अॅलोपॅथीबरोबरच आयुर्वेद, युनानि, निसर्गोपचार, होमिओपॅथी अशा सर्वच आरोग्य शाखांच्या समाकारीत उपचारांचा विचार करावा लागेल.

७) विकेंद्रीकरण अपरिहार्य :- ‘उद्योगवादाचा अभिषाप’ नावाचे एक स्वतंत्र प्रकरण गांधीजींनी माझ्या स्वप्नातील भारत या पुस्तकात लिहिले आहे. कोरोनाच्या निमित्ताने लाखो स्थलांतरीत मजुरांचे झालेले हाल विचारात घेता शहरांवरचे त्यांचे परावलंबित्व कमी करून “खेडे स्वावलंबी झाली पाहिजेत !” हा गांधीजींचा विचार सत्यात उतरवण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतील. ओस पडलेली खेडे आणि बकाल शहरे हे चित्र बघता यांत्रिकीकरण कमी करून खेड्यात ग्रामोद्योग, कुटिर उद्योग, कृषी आधारित उद्योग यांना प्राधान्य द्यावे लागेल. उद्योगवादाच्या अभिषापावर विकेंद्रीकरण आणि ग्रामस्वावलंबन हेच उत्तर आहे.

८) पर्यावरणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा :- भारत देशाला समृद्ध वैदिक साहित्याची परंपरा लाभली आहे. ऋग्वेदात ऊन, वारा, अग्नि, पाऊस अशा निसर्ग शक्तींची महती सांगणारी वर्णने आली आहेत. यजुर्वेदात या शक्तींना प्रसन्न करून घेण्यासाठी विविध प्रकारच्या यज्ञांची वर्णने आली आहेत. सामवेदात संगीताचा संदर्भ यज्ञाच्या अनुषंगाने आला आहे. अथर्ववेदात ‘पृथ्वी आपली माता आहे आणि मनुष्य तिचे लेकरू

आहे.' असे वर्णन आले आहे. अद्वैत सिध्दांतानुसार मनुष्य आणि निसर्ग यांचे अतुट नाते अधोरेखित केलेले सापडते. मात्र पुर्वापार निसर्गाशी एकरूप झालेला माणूस जेव्हा स्वार्थापोटी आणि संपत्तीच्या मोहापोटी निसर्गावर कुरघोडी करण्याचा प्रयत्न करू लागला, तेव्हा मानव — निसर्ग संघर्ष सुरू झाला.

गांधीजी म्हणतात, “निसर्ग तुमच्या गरजा पुरवू शकतो, हाव नाही !” आपल्या मुलभूत गरजा आणि दुयम गरजा यांच्यातील फरक न समजल्यामुळे मानवाची विनाशाकडे वाटचाल सुरू झाली. कृषी आणि जंगले ही जोपर्यंत आपल्या विकासाची साधने होती, तोपर्यंत सर्व ठिक होते, परंतु भौतिक विकास आणि औद्योगिकरण यांचा पगडा वाढल्यामुळे आपण निसर्गापासून दुरावत गेलो. १० च्या दशकात भारत देशाने स्विकारलेले खाजगीकरण — उदारीकरण — जागतिकीकरणाचे प्रारूप अत्यंत घातक सिध्द झाले. २०१२ पर्यंत भारत जगातील चौथा प्रदुषित देश बनला. आज कोरोना महामारीच्या पार्श्वभूमिवर बिघडलेले पर्यावरण हा विषय पुन्हा ऐरणीवर आला आहे.

सारांश —

कोरोनोत्तर काळात प्रस्थापित व्यवस्था बदलून गांधी विचारांची कास धरल्याशिवाय शाश्वत विकास साधला जाणार नाही. गांधीजी हे कृतीशील पर्यावरणवादी होते. त्यांच्या विचारांतील पर्यावरण प्रत्यक्षात आचरणात आणल्याशिवाय कोरोनोत्तर जग सुखी होणार नाही असा ठाम विश्वास वाटतो !

संदर्भ

<https://www.thehindu.com/news/national/andhra-pradesh/gdp-growth-rate-lowest-in-six-years-pallam-raju/article29933335.eca&grqid=NMrhTXO-&s=1&hl=enIN&geid=1084/9NOVEMBER2019/23.481st>

<https://www.bbc.com/marathi/india-50371125/11november2019>

<https://www.cnbctv18.com/economy/it's-the-economy-sharp-fail-in-private-sector-investments-exports-lag-cmie-research-finds-2958811.htm/by-latha-venkatesh-15thApril2019-03:15PM-1st/>

<https://www.economictimes.com/core-sector-output-contracts-38%-in-april-May29,2020-11.29PM>

प्रा. केदार रविंद्र केंद्रेकर,
अभ्यासक, गांधी विचार दर्शन पदव्युत्तर पदविका
(शैक्षणिक वर्ष २०१० — ११) य.च.म.मु. विद्यापीठ, नाशिक
एम.ए. इतिहास, संगीत एम.एड. (नेट — संगीत आणि शिक्षणशास्त्र)
संपर्क— ७०३८२१५३४६

कोरोना विषाणू व्हायरसचे सामाजिक जिवनाच्या विविध घटकांवर होणारे परिणाम आणि उपाय

डॉ. अश्रू जाधव

सारांश :

कोरोना विषाणूचे अनेक प्रकार आहेत. मात्र, यापैकी केवळ सहा प्रकारच्या विषाणूची माणसाला बाधा होवू शकते. मात्र नव्या विषाणूचा शोध लागल्या नंतर संक्रमित होणार्या विषाणूंची संख्या सात झाली आहे.

कोव्हीड 19 हा संसर्गजन्य रोग हा जो नव्याने सापडलेल्या कोरोना व्हायरसने होतो. कोव्हीड 19 ने आजारी पडलेल्या बहुतेक लोकांना सौम्य ते मध्यम लक्षणे जाणवतात. आणि विशेष उपचाराशिवाय बरे होतात. व्हायरसचे संक्रमण मुख्यतः एखादी संक्रमित व्यक्ती खोकलल्यास शिंकल्यास बाहेर पडणार्या सुक्ष्म द्रव बिंदू व्दारे किंवा त्या व्यक्तीच्या श्वासोच्छवासा व्दारे होते. हे थेंबे खुप जड असल्याने ते हवेत न राहता लगेच जमिनीवर किंवा पृष्ठ भागावर पडतात. आपण कोव्हीड 19 झालेल्याच्या संपर्कात आल्यास श्वासोच्छवासा व्दारे किंवा व्हायरस असलेल्या दुषित असलेल्या पृष्ठभागाला स्पर्श करून आपले डोळे, नाक, किंवा तोंडाला स्पर्श केल्यास आपल्याला संसर्ग होवू शकतो.

अशाप्रकारे कोरोना व्हायरसचा परिणाम हा समाजावर कसा होतो हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या पेपरच्या माध्यमातून केला आहे.

प्रस्तावना :

कोव्हीड 19 मुळे सामाजामध्ये सामाजिक दुरावा निर्माण झाला आहे, त्यामुळे समाजातील व्यक्तीच्या जिवनावर विविध प्रकारचे परिणाम होतांना दिसते. जसे कोव्हीड 19 हा थेट व्यक्तीच्या फुफुसांवर हल्ला करतो. यामुळे एकतर ताप, किंवा खोकला ही लक्षणे दिसू लागतात. यापैकी काहीहि झाला तरी श्वास घेण्यास त्रास होवू लागतो. मात्र हा खोकला थांबत नाही. तुमच्या नेहमीच्या खोकल्यापेक्षा हे जास्त गंभीर वाटू शकते. अशा प्रकारे समाजावर तसेच समाजातील व्यक्तींच्या आरोग्य आणि खेळ, मनोरंजन व प्रसार माध्यमे, वैयक्तिक विकास, रोजगार इत्यादी घटकांवर परिणामकारक असा प्रभाव कोव्हीड 19 मुळे पडतो.

कोरोना व्हायरसचे पहिले रुग्ण डिसेंबर 2019 मध्ये चीनच्या वुहान शहरात आढळला. या रोगाचा पार्श्वभूमीवर हे जागतीक आरोग्य संकट 2020 घोषित केले.

उद्देश :

1. कोव्हीड 19 तथाकोरोना या विषाणूची पार्श्वभूमी लक्षात घेणे.
2. कोव्हीड 19 चा समाजातील आरोग्य, खेळ, मनोरंजन, आणिवैयक्तिक विकासाची स्थिती जाणून घेणे.
3. सामाजिकसंबंध, रोजगार, पर्यावरण, यावरीलकोव्हीड 19 चापरिणाम , उपाययोजना लक्षात घेणे.

गृहितकृत्ये :

2019 मध्ये उद्भवलेल्या कोव्हिड 19 तथा कोरोना या अपातकालीन विषाणूच्या प्रसारामुळे भारतीय समाजातील आरोग्य, खेळ, मनोरंजन सामाजिक संबंध, रोजगार, पर्यावरण, यावर दुरगामी व विपरित परिणाम झाला आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंध हे प्रथम आणि दुयम स्त्रोता द्वारे तथ्य संकलन केले आहे. निरनिराळ्या वेबसाईट, दैनिक वर्तमानपत्रे वृत्तपत्रांमधील लेख, आरोग्य, वर्तमानपत्रे, आरोग्य वार्ता, सदर निरनाश वैज्ञानिक संदेश इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

कोरोना व्हायरसचा परिणाम समाजातील व्यक्तींच्या खालील घटकांवर पडलेला दिसून येतो.

1. खेळ 4. पर्यावरण
2. आरोग्य 5. मनोरंजन व प्रसारमाध्यमे
3. रोजगार आणि वित्त 6. व्यक्तीमत्त्व विकास

1. खेळ:

कोव्हिड 19 मुळे खेळाच्या जगावर परिणाम होत आहे. इंडोनेशियाच्या जकार्ता मध्ये 26 मार्च रोजी कोव्हिड 19 चा प्रसार रोखण्यासाठी गॅलोराबंगकार्लो मुख्य स्टेडियम मध्ये जंतूनाशक फवारणी केली. कोरोना व्हायरस व्यवसायिक खेळांना ठसठसित आनंद असल्याने सर्वच स्टेडियम रिकामे राहिले आहे.

कोरोना व्हायरस प्रसार मर्यादित करण्यासाठी आणलेल्या सामाजिक अंतराच्या उपायाने खेळाचा फिक्सरवर महत्वपूर्ण परिणाम केला आहे. तसेच या जगातील महामारीच्या प्रभावामुळे अनेक राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय, जागतिक स्पर्धा रद्द कराव्या लागल्या अशा जागतिक स्पर्धांचा विपरीत परिणाम झाला.

2. आरोग्य :

कोव्हिड 19 मुळे सामाजिक दुरावा अनिवार्य करण्यात आला. याचाच परिणाम म्हणून समाजातील व्यक्तींना तसेच खेळाडूंना आपले आरोग्य सृष्टी ठेवण्यास अडचण निर्माण झाली. पण याचा प्रभाव येवढा भयानक होता की यामुळे जागतिक आरोग्य संघटनेला जागतिक आरोग्य आणि बाणी लावण्यास सक्त केले होते. आणि सुद्धा शरीर असलेल्या पेक्षा दुर्बल प्रतीकार शक्ती असणार्या व्यक्तींवर याचा जास्त गंभीर परिणाम होवून कमी अधिक प्रमाणात जागतिक स्तरावर लोक मृत्यूमुखी पडले. या कोव्हिड 19 च्या प्रभावामुळे राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय तथा जागतिक आर्थिक चक्र थंबले होते.

3. रोजगार आणि वित्त :

सरकार कडून लॉकडाउन आणि व्हायरसच्या प्रभावावर उपाययोजना होत आहे. परंतु समांतर व्यवसायात अभूतपूर्व नुकसान झाला आहे. कोरोना हा जागतिक संकट असल्यामुळे जगातील संपूर्ण व्यवसायाला स्थगिती दिली. जिथून रोजगार निर्मित होत असे असे सगळे स्त्रोत बंद झाले आहे. आर्थिक संकट आणि लॉकडाउन यामुळे सरकारी नोकरभरती सुद्धा घेणे सध्यास्थितीत शक्य नसल्यामुळे समाजात रोजगारहि एक मोठी समस्या म्हणून समोर येत

आहे. यांत्रिक तांत्रिक, घडी विस्फुटली त्यामुळे अनेक प्रशिक्षित आणि अप्रशिक्षित लोक बेरोजगार होवून स्थलांतराची प्रक्रियेला वेग आला.

4. सामाजिक संबंध :

कोव्हीड 19 चा उद्रेक आपल्या सामाजिक संबंधावर खोलवर परिणाकारक ठरत आहे. सामाजिक दुरावामुळे व्यक्ती हा व्यक्तीपासून दूर होत चालला आहे. या दुरावामुळे व्यक्तींमध्ये असणारे सामाजिक संबंध कुठेतरी लोपपावत असल्याचे जाणवत आहे. व्यक्ती हा समाजशिल प्राणी आहे. तो समाजाशिवाय किंवा समाजापासून दूर राहून जगू शकत नाही. या महामारी विषयी प्रत्येक व्यक्तीच्या मनात भिती निर्माण झाल्यामुळे आपुलकी, प्रेम, सहानुभुती, सहकार्य या बाबींना धक्का पोहचून सामाजिक संबंध प्रभावित झाले आहेत.

5. पर्यावरण :

साथीच्या आजारामुळे जगभरात होणारे विघटन, यामुळे पर्यावरण आणि हवामानावर असंख्य परिणाम झाले आहे. कार्बन उत्सर्जनात घट नायट्रोजन ऑक्साईड उत्सर्जनात घट. एका पृथ्वी तंत्रज्ञानाच्या अंदाजानुसार दोन महिन्यात किमान 77 हजार लोकांचे प्राण वाचू शकले.

6. वैयक्तीक विकास :

कोव्हीड 19 मुळे व्यक्तीचा विकास घडवून आणणे शक्य तेवढ्या प्रमाणात झाले नसून. व्यक्तीला समाजामधील व्यक्तींमध्ये दुरावा ठेवून आवश्यक तितका विकास घडवून आणणे शक्य झाले नाही. नोकरी कौशल्य, किंवा व्यवसायीक कौशल्य अवगत करणे जेणे करून साथीचे रोग संपल्यानंतर जगात आपल्यास जगण्यास मदत होईल जसे नेतृत्व कौशल्य, भावनिक बुद्धिमत्ता, भावना व्यक्त करण्यास किंवा नियंत्रण करण्यास मदत करते. लॉकडाउन मुळे तंत्रज्ञान कौशल्य, हस्तउद्योग, लघुउद्योग, इत्यादी मुळे समाजात व्यक्तीचा विकास घडवू शकला नाही.

उपाययोजना :

1. कोरोना व्हायरसचा प्रसार मर्यादित करण्यासाठी त्याचे क्रियाकलाप स्थगित केले आहे. समर ऑलम्पीक सुध्दा, विशेषता जगातील सर्वात जास्त पाहिले जाणारे स्पोर्ट ब्रॉडकास्ट टोकियो ऑलिम्पीक 2021 पर्यंत पुढे ढकलण्यात आले. असे वेगवेगळे व्यवसायिक क्रिडा लीग, स्पोर्ट इव्हेंट, ऑलंपिक इत्यादी स्थगित करण्यात आले.
2. कोव्हीड 19 मुळे क्रिकेट, फुटबॉल, व्हॉलिबॉल, कबड्डी, व्यायामशाळा इत्यादी बंद करण्यात आल्या. याचा परिणाम हा सामाजिक संसर्ग रोगाचा प्रभाव जास्त वाढणार नाही याचा विचार करून करण्यात आला.
3. पर्यावरणावर होणार्या अनेक सकारात्मक परिणामामध्ये शाश्वत उर्जा, तथापि उद्रेकात अॅमेझॉन रेनफॉरेस्टच्या जंगलतोड आणि आफ्रिके मध्ये शिकार करणे थांबले आहे. यांना कव्हर केले गेले आहे. तसेच वायू प्रदूषणात घट, मासेमारी मध्ये घट इत्यादी पर्यावरणीय घटकांमध्ये बदल झालेला दिसून येतो.
4. रिमोट आणि डिजीटल वर्किंग हि एक नविन रूढी होईल. तंत्रज्ञानामध्ये केवळ उत्कृष्ट अनुभवासह रिमोट वर्किंगचे शिक्षण देण्यात येईल. भविष्यात नोकरीसाठी पात्र होण्यासाठी घरे होम ऑफिस ठेवण्यास सुरुवात होईल. अशी उपाययोजना करता येईल.
5. सोशल डिस्टिंगचा पालन करणे.

6. इलेक्ट्रॉनिक मिडीयाचा आधार घेवून सामाजिक सलोख्याचे संबंध टिकवून ठेवण्याचे प्रयत्न करावे.

निष्कर्ष :

अशाप्रकारे कोरोना व्हायरसचा परिणाम हा समाजावर विविध सामाजिक घटकांवर पडलेला दिसून येतो. यामध्ये सामाजिक, आर्थिक घटकांवर कोव्हिड 19 चा प्रभाव खुप जास्त प्रमाणात पडलेला आपणास दिसून येतो. समाजामध्ये वावरत असतांना प्रत्येक व्यक्तीला समाजासमोर उद्भवलेल्या सामाजिक समस्यांना तोंड देणे गरजेचे ठरते.

शासनाने ठरविलेल्या नियमांचा उल्लंघन न करता सोशल डिस्टेंसिंगचा वापर करून शक्य तेवढ्या सहकार्याने कोरोना व्हायरस पासून समाजाला वाचविण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

संदर्भग्रंथ :

<https://www.thehindu.com/news/national/andhra-pradesh/gdp-growth-rate-lowest-in-six-years-pallam-raju/article29933335.eca&grqid=NMrtXO-&s=1&hl=enIN&geid=1084/9NOVEMBER2019/23.481st>

<https://www.bbc.com/marathi/india-50371125/11november2019>

<https://www.cnbctv18.com/economy/it's-the-economy-sharp-fail-in-private-sector-investments-exports-lag-cmie-research-finds-2958811.htm/by-latha-venkatesh-15thApril2019-03:15PM-1st/>

<https://www.economictimes.com/core-sector-output-contracts-38%-in-april-May29,2020-11.29PM>

डॉ. अश्रू जाधव
प्राचार्य

जिजामाता कला महाविद्यालय दारव्हा. जि. यवतमाळ

विश्वव्यापी कोरोना व्हायरस नंतरची आव्हाने

डॉ. निशा अशोक कळवे

सारांश

कोरोना संकट जागतिक असले तरी भारताला त्याचा अत्यंत गंभीर धोका आहे. थोडा वेळ लागेल, पण कोरोनाविरूद्धचे हे युद्ध आपण नक्की जिंकू. पण त्यानंतर कोरोनानंतरचे जे परिणाम मागे राहतील. त्याविरूद्धची दूसरी लढाई सुरू होईल. ही लढाई आर्थिक संकटाशी असेल. भारत आधीपासूनच आर्थिक अडचणीत असल्याने आपल्या दृष्टीने या संकटाचे गांभीर्य इतरांहून जास्त आहे. कोरोनावर आपण विजय मिळवू, पण त्यानंतरच्या मंदिवर मात करणे हे खूप मोठे आव्हान असेल.

कोरोना एक आर्थिक अरिष्ट

कोरोना साथीचा सामना एक आर्थिक अरिष्ट म्हणूनही केला जात आहे. अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते दोन अर्थानी या संकटाचे काळाशी असलेले संबंध सांगता येतात. एक तर हा हल्ला भारताने भीषण अशा तीन वर्षांच्या आर्थिक संकटाचा कसाबसा मुकाबला करत तग धरला, त्याच्या अखेरीस आला. दुसरे म्हणजे आर्थिक वर्षाच्या शेवटच्या तिमाहीत तो आला. त्याच काळात देशातील बेकारी ४५ वर्षांच्या उच्चांकी पातळीवर पोहचली होती. त्यामुळे भारताची परिस्थिती अधिक बिकट आहे.

असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्या

देशातील ४० कोटींहून अधिक असलेल्या कामगार वर्गापैकी ९३ टक्के हे असंघटित आहेत. १०० टक्के कामगार वर्गापैकी ७५ टक्के हे हातगाडी ओढणारे, सूतार आदि स्वयंरोजगारता गूंतले आहेत. बरेच लोक रोजच्या रोज कमावून खाणारे असल्याने, आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित जीवन जगतात. 'रोज काम, तरच रोज भाकरी', असा हिशेब असलेला हा बहुतांश वर्ग आहे. त्यामुळे कोरोना संकटाचा सर्वाधिक परिणाम या वर्गावर होत आहे.^१

सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांच्या समस्या

अर्थकारणात सामील असलेला दुसरा वर्ग सूक्ष्म व लघुउद्योग क्षेत्रात आहे. देशातील यांची संख्या साडेसात कोटींच्या आसपास असून, उद्योगांचे चाक फिरते—ठेवण्यात, तसेच देशातील रोजगारे चित्र हलके ठेवण्यात त्यांचे योगदान मोठे असते. देशाच्या जीडीपीत जवळपास १२०० अब्ज डॉलर्सची भर घालणाऱ्या या उद्योगांचे जाळे जवळपास १८ कोटी लोकांना रोजगार निर्माण करून देते. तथापि, त्यांची उभारणी भुसभशीत पायावर उभी आहे. त्यांची संख्या ७.५ कोटी इतकी असली, तरी नोंदणीकृत उद्योग केवळ ७० लाख आहेत आणि एकूण संख्येच्या तब्बल ९७ टक्के अत्यंत छोटे आहेत. त्यात दहाहून कमी कामगार आहेत. त्यातही केवळ एक ते तीन कामगार असलेल्यांची संख्या अधिक आहे.^२ टाळे बंदीमुळे छोटे व मध्यम उद्योग बंद झाले आहेत. या लघुउद्योगांपैकी फक्त २५ टक्के उद्योग टिकतील असा अर्थतज्ञांचा अंदाज असल्यामुळे या उद्योगातील कामगार नव्याने आणि मूळ वेतनावर किती प्रमाणात काम मिळवू शकतील हा खरा प्रश्न आहे. बड्या उद्योगांकडून मध्यम स्वरूपाच्या उद्योगांना आणि त्यांच्याकडून पुढे लघुउद्योगांना कामे मिळतात. हे देवाणघेवाणीचे चक्र मंदावले असल्यामुळे, पुरेसा आर्थिक पुरवठा ही सद्यास्थितीतील लघुउद्योगांची तीव्र समस्या आहे.

मागणीत वाढ

कोरोना आपत्तीत अर्थव्यवस्था गतिमान करण्यासाठी मागणीत वाढ करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता एकतर वस्तू व सेवांवर सर्व जनतेकडून तसेच सरकारकडून होणारा खर्च वाढवणे आणि दूसरे म्हणजे सरकार व खाजगी उद्योजक तसेच परकीय गुंतवणूक वाढवणे. त्यामुळे मागणी वाढून गुंतवणूक वाढते, त्यामुळे रोजगार वाढतो मग लोकांच्या हातात आर्थिक क्रयशक्ती येते. त्यामुळे अर्थव्यवस्था लहान सहान चढ—उतारांसह प्रगतिपथावर राहते.

मागणी वाढवून अर्थव्यवस्था गतिमान करणे हे एक आव्हान आहे. यावर एकमेव पर्याय वित्तीय पॅकेज देऊन, म्हणजे सरकारने खर्च करून जनतेची क्रयशक्ती वाढवणे आणि सेवाक्षेत्र, उद्योगांना थेट आर्थिक मदत करून अधिक सेवा व औद्योगिक उत्पादन वाढवणे हा आहे.

कोरोना विरुद्धचे हे युद्ध आपण नक्की जिंकू. पण त्यानंतर कोरानानंतरचे जे परिणाम मागे राहतील त्याविरुद्धची दुसरी लढाई सुरू होईल. ती लढाई आर्थिक संकटांशी असेल. भारत आधीपासूनच आर्थिक अडचणीत असल्याने आपल्या दृष्टीने या संकटाचे गांभीर्य इतरांहून जास्त आहे. कोरोनावर आपण विजय मिळवू, पण त्यानंतरच्या मंदिवर मात करणे हे खूप मोठे आव्हान असेल.

प्रस्तावना

‘कोरोना’ सारख्या महाभयंकर आपत्तीचा हा काळ निश्चितच मानव जातीला विचार करण्यास भाग पाडणारा काळ आहे. या संकटावर मात करण्यासाठी सारे जग धडपडत आहे. मात्र हयावर रामबाण उपाय अद्याप सापडलेला नाही. औषध उपलब्ध नाही. रोग प्रतिकार शक्ती स्ट्रॉंग असली की, या रोगावर मात करता येते हे आता स्पष्ट झाले आहे. हा संसर्ग होऊच नये, याची दक्षता घेणे आणि त्यादृष्टीने जीवन जगणे ही उपाययोजना सामान्यांचे हातात उरली आहे. भविष्यातही अशाच प्रकारचा धोका निर्माण होऊ शकतो. त्यादृष्टीने आपल्या जीवनमानात बदल घडवून आणणे गरजेचे आहे.

पुढचे सहा महिने वा वर्षभर तरी कोरोना हा आपल्या पाचवीला पुजलेला आहे. हे लक्षात घेऊन पुढची वाटचाल कशी राहिल, याबाबत विचार करणे क्रमप्राप्त झाले आहे. उदरनिर्वाहासाठी कर्मचारी, कामगारांना धोका पत्करून कामावर, कर्तव्यावर जावेच लागणार आहे. अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष डोनाल्ड ट्रम्प यांच्या मते, “मृत्यूपेक्षा उद्योग, व्यापार अर्थात अर्थव्यवस्था महत्वाची आहे.”^१ लोकांच्या जीवापेक्षाही देशाच्या अर्थव्यवस्थेला सर्वोच्च प्राधान्य देणे अत्यंत महत्वाचे आहे हेच ट्रम्प यांच्या व्यक्तव्यातून स्पष्ट होते.

थोडा वेळ लागेल, पण कोरोनाविरुद्धचे हे युद्ध आपण नक्की जिंकू. पण ह्यानंतर कोरानानंतरचे जे परिणाम मागे राहतील त्याविरुद्धची दुसरी लढाई सुरू होईल. ती लढाई आर्थिक संकटाशी असेल. भारत आधीपासूनच आर्थिक अडचणीत असल्याने आपल्या दृष्टीने या संकटाचे गांभीर्य इतरांहून जास्त आहे. कोरोनावर आपण विजय मिळवू पण त्यानंतरच्या मंदिवर मात करणे हे खूप मोठे आव्हान असेल, हे विचारवंत उद्योगपती आनंद महिंद्र^२ यांचे म्हणणे योग्यच आहे.

कोरोना — एक आर्थिक अरिष्ट

कोरोना साथीचा सामना एक आर्थिक अरिष्ट म्हणूनही केला जात आहे. कोविड—१९ विषाणूने निर्माण केलेले आर्थिक अराजक अभूतपूर्व आहे. आपल्यासाठी या संकटाचा भीषणपणा त्यांच्या कार्याशी अधिक संबंधित आहे. अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, दोन अर्थानी या संकटाचे कार्याशी असलेले संबंध सांगता येतात.

एक तर हा हल्ला भारताने भीषण अशा तीन वर्षांच्या आर्थिक संकटाचा कसाबसा मुकाबला करत तग धरला, त्याच्या अखेरिस आला. दुसरे म्हणजे आर्थिक वर्षांच्या शेवटच्या तिमाहीत तो आला. शेवटची तिमाही सर्व व्यवसायांसाठी महत्वपूर्ण असते. अनेक प्रकारची गुंतवणूक आणि देयकांचे व्यवहार शेवटच्या तिमाहीत पूर्ण केले जातात.

आपण गेल्या ११ वर्षांतील सर्वात निचांकी आर्थिक कामगिरीचा सामना करित होतो. सर्व पावतीवर घसणारी मागणी, घटलेली निर्यात, गुंतवणूकीचा अभाव आणि पतपुरवठ्याचे संकट यांच्या दलदलीत रूतलो होतो. त्याच कार्यात रोजगारांची स्थिती

बिघडली होती आणि देशातील बेकारी ४५ वर्षांच्या उच्चांकी पातळीवर पोचली होती. त्या परिस्थितीशी झगडत असताना, कोरोनाने हल्ला केला आहे. त्यामुळे भारताची परिस्थिती अधिक बिकट आहे. त्यातून अराजक निर्माण होण्याइतकी परिस्थिती का हे जाणून घेण्यासाठी आर्थिक उत्तरंड जाणून घ्यावा लागेल. त्यानंतरच त्याच्याशी सामना कसा करायचा याचा विचार शक्य आहे.

असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्या

देशात ४० कोटीहून अधिक असलेल्या कामगार वर्गापैकी ९३ टक्के हे असंघटित आहेत. ९ कोटीच्या आसपास हे रोजंदारिवरचे आहेत. १०० टक्के रोजंदारी कामगार वर्गापैकी ७५ टक्के हे हातगाडी ओढणारे, सुतार आदि स्वयंरोजगारात गुंतलेले आहेत, तर उरलेल्या २५ टक्के पैकी निम्मे नियमित काम असलेले आणि बाकीचे जे मिळेल ते काम करणारे आहेत. सध्याच्या संकटाचा सर्वाधिक परिणाम या वर्गावर होत आहे, कारण बरेच लोक रोजच्या रोज कमावून खाणारे असल्याने, आर्थिक दृष्ट्या असुरक्षित जीवन जगतात.^१ रोजकाम, तरच रोज भाकरी, असा हिशेब असलेला हा बहुतांश वर्ग आहे. शहरी भागात या वर्गाच्या दृष्टीने भीतीदायक चित्र असते. उपलब्ध आकडेवारीनुसार शहरात रोजंदारीवर जगणाऱ्या कुटुंबाची संख्या २५ ते ३० टक्के आहे. ही बहुतेक स्थलांतरित कुटुंबे असतात.

सूक्ष्म व लघुउद्योगांच्या समस्या

अर्थकारणात सामील असलेला दुसरा वर्ग सूक्ष्म व लघुउद्योग क्षेत्रात आहे. देशातील याची संख्या साडेसात कोटींच्या आसपास असून, उद्योगांचे चाक फिरते ठेवण्यात यांची उद्योगाचा हात असतो, तसेच देशातील रोजगाराचे चित्र हलते ठेवण्यातही त्यांचे योगदान मोठे असते. देशाच्या जीडीपीत जवळपास १२०० अरब डॉलर्सची भर घालणाऱ्या या उद्योगांचे जाळे जवळपास १८ कोटी लोकांना रोजगार निर्माण करून देते. तथापि, त्यांची उभारणी भुसभुशीत पायावर असली, तरी नोंदणीकृत उद्योगकेवळ ७० लाख आहेत आणि एकूण संख्येच्या ९७ टक्के हे अत्यंत छोटे आहेत. त्यात दहाहून कमी कामगार आहेत. त्यातही केवळ एक ते तीन कामगार असलेल्यांची संख्या अधिक आहे.^२ यातील बहुसंख्यांना कोणताही आर्थिक आधार नसतो आणि कोणतीही संस्थात्मक पतपुरवठ्यांची व्यवस्था नसते. नोटबंदी आणि जीएसटीमधून हे क्षेत्र अद्याप पूर्णपणे आपल्या पायावर उभे राहू शकलेले नाही.

कॉर्पोरेट क्षेत्रात किंवा काही सुस्थित मध्यमस्वरूपी उद्योगातील काही कर्मचारी घरून कार्यालयीन काम करू शकतात, कारण तंत्रज्ञान आणि इंटरनेटमुळे तसे करणे शक्य आहे. मात्र बहुतेक छोट्या व मध्यम उद्योगांमध्ये कारखान्याचे कामगार असतात आणि जे काम घरातून करणे अशक्य आहे अशी अनेक आस्थापने बंद झाली. ही आस्थापने जेव्हा कधी सुरू होऊ शकतील, तेव्हा या टाळेबंदीत आर्थिक बळी ठरलेले हे कामगार नव्या आणि मूळ वेतनावर किती प्रमाणात काम मिळवू शकतील हा खरा प्रश्न आहे;

कारण काही अर्थतज्ञांच्या मते या लघुउद्योगांपैकी फक्त २५ टक्के उद्योग टिकतील हा आकडा भीतीदाकय आहे.

अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या सूक्ष्म, लघु, मध्यम उद्योगांना वाहन क्षेत्रातील मंदी आणि कोरोना अशा दोन लागोपाठ संकटांचा सामना करावा लागला; त्यामुळे या क्षेत्राची अवस्था बिकट झाली आहे. त्यामधून सावरतांना अनंत अडचणी येत आहेत. उद्योगनगरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पिंपरी – चिंचवडमध्ये जवळपास साडेअकरा हजार लघुउद्योग आहेत. त्यामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांची संख्या साडेचार लाखांहून अधिक आहे.^१ श्रमिकांच्या हातात काम आणि श्रमाला दाम आहे. त्यामुळेच उद्योगनगरी चक्र चालू आहे. त्यातून शहराची भरभराट होत आहे. हे क्षेत्र वाहनमंदीच्या धक्क्यातून सावरत नाही. तोपर्यंत कोरोनाचे अनाकलनीय संकट उभे राहिले, त्यामुळे मेथकुलीला आलेला लघुउद्योजक अक्षरशः अर्धमेले झाले. कंपनीत काम नाही. केलेल्याकामांची थकीत बिले नाहीत, त्यामुळे आर्थिक पेच निर्माण झाला. त्यातच कामगारांचे वेतन, जागेचे भाडे, कर्जाचे हप्ते, विजेचे बिल, वेगवेगळ्या प्रकारचे कर यासाठी आर्थिक तरतूद करण्याविषयी प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले. या उद्योगांना पुनः उभे राहण्याकरिता बरीच कसरत करावी लागणार आहे.

केंद्र सरकारने लघुउद्योगांसाठी आर्थिक पॅकेज जाहीर केले असले, तरी त्याचा लाभ सर्वच लघुउद्योजकांना होणार नाही. कारण या सर्वांचीच बँक खाती राष्ट्रीयीकृत बँकांमध्ये नाहीत. अनेकांना सहकारी बँकांनी मदतीचा हात दिला आहे. याशिवाय ज्या खातेदाराचे पूर्वीचे रेकॉर्ड चांगले आहे, त्यालाच पुन्हा मदतीसाठी बँका सहकार्य करित आहे. या सान्यामुळे आर्थिक संकटात सापडलेल्या आणि आत्मातिक गरज असलेल्या लघुउद्योजकांच्या पदरी निराशाच पडत आहे. शिवाय सरकारने केवळ मार्गदर्शक सूचना केल्या आहेत, आदेश काढलेले नाही. याबाबतचा निर्णय बँक व्यवस्थापनावरच अवलंबून आहे; त्यामुळे पॅकेजची घोषणा कागदावरच राहण्याची भीती लघुउद्योजकांकडून व्यक्त करण्यात येत आहे.

हाती असलेली आर्थिक पुंजी संकटाच्या काळात संपुष्टात आली आहे. आता पुन्हा काम सुरू करण्यासाठी कच्चा माल लागेल आणि पैसे असतील तरच ते पुरविण्याची भूमिका पुरवठादारांनी घेतली आहे. याशिवाय सरकारी योजनांचा लाभ मिळवून देण्यासाठी एजंटची साखळी निर्माण झाली आहे. बँकाचे कर्जाचे हप्ते फेडण्यासाठी, व्याज देण्यासाठी मुदतवाढ मिळाली आहे. ते माफ झालेले नसल्यामुळे आजचे मरण उद्यावर, एवढाच काय तो दिलासा आहे. या रकमेची कधी ना कधी परतफेड करावीच लागणार आहे. बड्या उद्योगांकडून मध्यम स्वरूपाच्या उद्योगांना आणि त्यांच्याकडून पुढे लघुउद्योजकांना कामे मिळतात. हे देवाणघेवाणीचे चक्र मंदावले असल्यामुळे, पुरेसा आर्थिक पुरवठा ही सद्यास्थितीतील लघुउद्योजकांची तीव्र समस्या आहे.

मागणीत वाढ

कोरोना आपत्तीत अर्थव्यवस्था गतिमान करण्यासाठी मागणीत वाढ करणे आवश्यक आहे. वस्तू आणि सेवांसाठी अपुरी मागणी असल्यामुळे गेल्या चार वर्षांत आर्थिक वृद्धीचा दर कमी झाला आहे. या मागणीचे दोन घटक आहेत. एक वस्तू व सेवांवर सर्व जनतेकडून होणारा खर्च, तसेच सरकारी खर्च आणि सरकार व खाजगी उद्योजकांकडून अर्थव्यवस्थेमध्ये होणारी गुंतवणूक, यात परकीय गुंतवणूकीचाही समावेश होतो. हे अर्थचक्र आहे. मागणी वाढली की गुंतवणूक वाढते, त्यामुळे रोजगार वाढते. मग लोकांच्या हातात अधिक क्रयशक्ती येते. पुन्हा मागणी वाढते. आर्थिक वृद्धीचा दर वाढतो. अंतर्गत व बाह्य असा कोणताही गतिरोध निर्माण न झाल्यास (उदा. दुष्काळ, तेलाच्या किंमती इ.) अर्थव्यवस्था लहानसहान चढउतारांसह प्रगतिपथावर राहते.

वस्तू व सेवांची मागणी व गुंतवणुकीच्या अभावामुळे संकुचित होत जाणारी बाजारपेठ, त्यांचा आर्थिक वृद्धीवर होणारा प्रतिकूल परिणाम, नेमक्या हया समस्येचे वेळी कोरोनाचे संकट कोसळले. आता मागणी वाठवून अर्थव्यवस्था कशी गतिमान करायची हे आव्हान उभे राहिले. यावर एकमेव पर्याय वित्तीय पॅकेज देऊन म्हणजे सरकारने खर्च करून जनतेची क्रयशक्ती वाठवणे आणि सेवाक्षेत्र, उद्योगांना थेट आर्थिक मदत करून, अधिक सेवा व औद्योगिक उत्पादन वाठवणे हा आहे. सरकारलाही या गोष्टीची पूर्ण जाणीव आहे व म्हणूनच पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २० लाख कोटी रूपयांचा आर्थिक पॅकेजची घोषणा केली आहे, यातील एक घोषणा सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांना (एमएसएमई) सुलभतेने कर्ज उपलब्ध करण्यासाठी तीन लाख कोटी रूपयांची तरतूद करण्यासंबंधीची आहे. हे सर्वात महत्वाचे क्षेत्र आहे. कारण हे छोटे व मध्यम उद्योग मोठ्या उद्योगांची 'सप्लाय चेन' म्हणून भूमिका बजावतात. 'सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमी' च्या म्हणण्यानुसार, भारतात बेरोजगारीचे प्रमाण २७ टक्के पर्यंत पोहचले आहे. म्हणजे या 'लॉकडाऊन' च्या काळात १४ कोटी लोकांचे रोजगार गेले आहेत. या गेलेल्या नोकऱ्यांपैकी २ कोटी नोकऱ्या 'एमएसएमई' क्षेत्रातील आहेत. 'एमएसएमई' क्षेत्र पूर्णक्षमतेने सुरू झाले, तर या दोन कोटी नोकऱ्या पुन्हा उपलब्ध होऊ शकतात.

श्रमिकांचे स्थलांतर

उद्योग पूनः सुरू करण्याची मूख्य अडचण म्हणजे श्रमिक. महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशाच्या विविध भागांतून मजूर चालत, तीनचाकी रिक्षातून, सायकनी, मिळेल त्या वाहनांतून गावी जातांनाचे हृदयद्रावक चित्र दिसत आहे. उत्तर प्रदेश, बिहार, झारखंड, छत्तीसगड, ओडिशा, कर्नाटक या राज्यांसह महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून आलेले श्रमिक त्यांच्या मूळ गावी निघून गेले. त्यामुळे उद्योग सुरू करण्याची परवानगी मिळूनही तो कसा सुरू करायचा हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. अडचणीच्या काळात गावाकडे जाऊन कुटुंबीयांना भेटू येऊ ही देखील भावना बळावली आहे. त्यामुळे मोठ्या संख्येने मजूर गावी जात आहेत. ज्यांच्याकडे हे मजूर काम करतात, त्यांनीही त्यांच्यासाठी माणुसकीच्या नात्याने काही सोय केल्याचे चित्र नाही उलट काहीनी उद्योग सुरू व्हायला जानेवारी उजाडेल, असं सांगून त्यांना भीती घातली आहे. या मजुरांना थांबवून ठेवण्याची जबाबदारी उद्योजकांचीही होती. परंतु अपवाद वगळता इतरांनी हात वर केल्याचे चित्र आहे.

बरेच मजूर गावी गेल्याने कारखान्यातील उत्पादनावर त्याचा परिणाम होणार आहे. शिवाय उत्पादनाचे एक चक्रही विस्कळीत होणार आहे. एकट्या स्टील कारखान्यातील मजूर गेल्यास त्याचे उत्पादन कमी होईलच, परंतु त्याचा बांधकाम क्षेत्रावरही मोठा परिणाम होईल. परिणामांची ही साखळी अडचणीत आलेल्या अर्थव्यवस्थेला आणखी खाईत ढकलेल.

बांधकामासह इतर काही क्षेत्रातील थांबलेल्या मजुरांमध्येही आता सगळेच निघाले आहेत. म्हटल्यावर आम्हीही गावी जाऊन येतो, अशी भावना मूळ धरू लागली आहे. मोफत रेल्वे पाठविण्याचा हा तोटा होऊ लागला आहे. जो थांबला होता तो देखील आता चलबिचल झाला आहे.

पराज्यातील कामगारांवर अवलंबून राहायचे नाही, म्हणून स्थानिक मजुरांना तंत्रशिक्षण देण्याचा विचार राज्य शासनाच्या पातळीवर सुरू आहे. मात्र त्यातून तातडीने मनुष्यबळ उपलब्ध होण्याची शक्यता नाही तसेच फौंड्री उद्योगात तीव्र उष्णतेचे काम असल्याने स्थानिक मजूर या कामावर टिकू शकत नाही. गावी गेलेल्या या मजुरांमध्ये कुशल, अती कुशल कामगार आहेत. त्यांची जागा स्थानिक मजूर घेऊ शकतील किंवा नाही या विषयी शंका आहे.

देशाची अर्थव्यवस्था खऱ्या अर्थाने श्रमिकांच्या खांद्यावर आहे, परंतु त्याची कधीही नोंद होत नाही. त्यामुळे उद्योजक आणि शासन यांच्या पातळीवर जाणारा हा मजूरवर्ग थांबविणे किंवा गेलेला मजुर परत आणु, काम देण्याचा विश्वास त्याला देणे महत्वाचे आहे. तरच हे चक्र फिरू शकेल, अन्यथा स्थिती बिकट होईल.

उपाययोजना

कोरोना व्हायरसचे दूषरिणाम दूर करून अर्थव्यवस्थेची पूर्ण उभारणी करण्याच्या दृष्टीने पुढील उपाय सूचवावेसे वाटतात.

१. समतोल विकास— राज्य व देश पातळीवर औद्योगिक पट्ट्यांचे योग्य वितरण गरजेचे आहे. तसेच अविकसित भागात शिक्षण, नोकऱ्या दळणवळणाच्या चांगल्या सोई निर्माण केल्यास मजूरांचे स्थलांतरण कमी होईल.
२. खेड्यांमधील सर्व स्थलांतरित कामगारांना अन्न, निवारा आणि कपड्यांची व्यवस्था करण्यासाठी प्रयत्न केले जावेत. पर प्रांतीय कामगारांना सरकारी एनन्सीने शिजवलेला आहार उपलब्ध करून देण्याची सोय केली पाहिजे.
३. प्राधान्य यादी बाहेरील सर्व कुटुंबांना दरमहा दरडोई ५ किलो दराने धान्य वाटप केले जावे यासाठी सरकारने पावले उचलवित.
४. कामाच्या ठिकाणी असलेल्या मजूरांना संपूर्ण संरक्षण द्यावे
५. अर्थव्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण कराव्या.
६. महात्मा गांधी ग्रामीण रोजगार हमी योजनेत २०० दिवस रोजगार द्यावा.

संदर्भसूची

१. लोकमत, संपादकीय, विजय दर्डा, 'निर्धाराने बचाव करण्याचा पर्यायच हाती', नागपूर, २३ मार्च २०२०.
२. महाराष्ट्र टाईम्स, विचार, 'कृतिदल आवश्यक', नागपूर, १० एप्रिल २०२०.
३. लोकमत, संपादकीय, विकास झाडे, 'श्रमिकहो, घ्या इथे (चिर) विश्रांती, नागपूर, १६ मे २०२०.
४. लोकमत, संपादकीय, विजय दर्डा, 'जीवनाची गाडी रूळावर आणायलाच हवी!', नागपूर १८ मे २०२०.
५. महाराष्ट्र टाईम्स, सुनिल लांडगे, 'लघुउद्योगांच्या समस्या जटील', नागपूर, ९ जुन २०२०.
६. महाराष्ट्र टाईम्स, डॉ. भालचंद्र मुणगेकर 'अर्थव्यवस्था धोक्यात', नागपूर, १६ जुन २०२०.

डॉ. निशा अशोक कळंबे

सहयोगी प्राध्यापक

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

इंदिरा गांधी कला—वाणिज्य महाविद्यालय, कळमेश्वर, जि. नागपूर

मो.नं.९५२७७५५२५०.

ईमेल: nishakalambe20@gmail.com

कोरोनाच्या काळात प्रसारमाध्यमांचा समाज मनावरील अनिष्ट परिणाम

डॉ. अमित पांडे

सारांश:-

कोरोना १९ ने समाजातील दिशा व दशा बदलून टाकली व प्रत्येक मानवाला मानवाच्या दूर केले, तुच तुझा रक्षक अशा म्हणीप्रमाणे आत्मपरीक्षण करायला लावले, मात्र यात प्रसारमाध्यमांनी आपला दररोज चा चेहरा बदलला नाही मात्र त्यापेक्षाही उग्र जाणवला आपण दाखवतो तेच सत्य आहे, आपण कोणालाही सत्य दाखवतो आहे, पण आपण जे दाखवतो ते प्रत्येकाच्या मनावर काय परिणाम होईल याचा कोणताही विचार न करता दाखविणे यात प्रसारमाध्यमांनी आत्मपरीक्षण करावे असे वाटते.

प्रस्तूत शोधनिबंधामध्ये खालील मुद्दे पुढील प्रमाणे आहेत

प्रस्तावना :-

सर्व जगामध्ये आतंक घातलेला वायरस म्हणजे कोरोना होय. या कोरोनामुळे जगातील अखंड देश संकटाच्या छायेखाली आलेले आहेत. मानवजातीला या कोरोना महामारीने भिती चे वातावरण निर्माण झाले आहे. प्रत्येक मानव हा मानवापासून दूर जातांना दिसतो आहे. मात्र डिसेंबर २०१९ पुर्वी हि स्थिती सामान्य होती. कोणताही व्यक्ती कोणत्याही ठिकाणी येणे जाणे करू शकत होता. कोणत्याही देशाच्या यात्रा करू शकत होता. व्यक्तीला थांबविणे कठीण झाले होते , चंद्रच काय पण आता तो सुर्यावर देखिल वास्तव्य करायला निघाला होता, मात्र नेमके कोरोना संकट संपुर्ण मानवजातीला व त्याने केलेल्या कार्यावर प्रश्नचिन्ह उभा करित आहे.

जगात ज्या देशाचा दबदबा होता ते देश आज इतरांच्या मदतीच्या अपेक्षेत आहेत. भारताने अमेरिकेला केलेल्या औषध निर्यात याचाच एक भाग आपण समजू शकतो. मात्र कोरोना महामारीने संपुर्ण जगभर केलेला बंद व त्यात जिवनाची विस्कटलेली घडी यात फार तफावत आहे. देशातील उद्योग व व्यवसाय ठप्प झालेले आहेत. अनेक व्यवसाय बंद होण्याच्या मार्गावर आहेत. व्यवसायिक सेवा देउन आपला व इतरांचा उदरनिर्वाह चालविणारे व्यवसाय देखिल सतत तीन महिन्यांपासून बंद आहेत त्यामुळे त्या क्षेत्रात कार्य करत असलेल लोकांवर उपासमारीची वेळ आलेली आहे. आज ओला, उबर सारख्या कंपन्या बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत. तसेच हॉटेल व्यवसायात सेवा देणारीओयो ही कंपनी देखिल बंद होण्याच्या मार्गावर आहे. म्हणजेच असे म्हणता येईल की देशातील ७० टक्के व्यवसाय हा बंद पडलेला आहे.

समाजात विविध मार्गांनी उपलब्ध वस्तुचा साठा करून घेउन कमिशन पध्दतीने चालवणारे किरकोळ विक्रेते यांचे तर बेहाल झालेले आहेत. उन्हाळा हा लग्न समारंभासाठी प्रसिध्द आहे. किरकोळ विक्रेते यांनी विविध प्रकारचा माल विक्रीस आणला होता मात्र कोरोनामुळे लावलेला पैसा निघाला नाही म्हणून विक्रेत्याच्या डोळ्यात पाणी आले आता आपण बँकेचे हप्ते कसे भरणार याच चिंतेत होता व त्याचे कवरेज करून जनतेला दाखविण्यात विविध प्रसारमाध्यमे व्यस्त होती.

मुंबईत आता आपल्याला राहणे कठीण झाले आहे, आपणास आता सर्व सोडून जावे लागेल कारण या शहरांमध्ये जगणे कठीण झाले पण आता आपले गाव बरे याच लालसेने शहराकडे पोट भरण्यासाठी गावावरून आलेला मजूर प्रत्येक ठिकाणी मिळेल ते काम करिता आला होता. आपल्या जिवाची पर्वा न करता तो कार्य करत होता, कंपनी, व्यवसाय, बांधकाम, मिळेल ते काम करून आपले जिवन जगत होता मात्र अचानक झालेले लॉकडाउन व त्यातून उदभवलेल्या अनेक समस्या वजगणे हाच पर्याय

असल्यामुळे मिळेल त्या पर्यायाने घरी जायला निघालेत पायाची चामडी निघाली ते दाखवत एक दोन तीन या प्रकारे अनेक मजूर पायी चालत होते व त्यांचे दूःख समजून घेण्यापेक्षा आपली मिडिया त्यांचे दृश्य टिपण्याचा प्रयत्न करीत होता.

एका लहान मूलीला पायी चालतांना किती त्रास होतो त्यामुळे तिला कडेवर घेणे जिवावर येत होते, आईने त्या मूलीला चक्क सुटकेस वरून यात्रा केली दिल्ली ते उत्तर प्रदेश असा पायी प्रवास मग काय प्रसारमाध्यमांसाठी ती ठरतेय ब्रेकिंग न्युज, समाजमन हेलावून टाकणारी ती न्युज प्रत्येक चॅनेल आणि मिडिया ने कव्हर केली, त्यावर आपला समाज व सरकार किती दक्ष आहे यासाठी अनेक प्रसारमाध्यमांनी अनेक मान्यवर बोलावून त्यावर विचार मांडले पण काय उपयोग त्या व्यक्तीने तर ते अंतर पायी चालले ना. समाजमन हेलावून टाकणारे ते दृश्य अतिशय मार्मिक होते. आपणाला पाहतांना आपले काळीज का फाटत नाही आपण देखिल त्याचा सरकारला जबाब का विचारू नये.

प्रत्येक दिवशी येणाऱ्या विविध बातम्या ऐकुन मन सुन्न होत होते. त्यात सरकार दररोज वेगवेगळे निर्णय घेत होते, यांना सल्ला तरी कोण देत असेल एक प्रश्न देखिल मनात येउन जात होता. पण प्रसारमाध्यमांनी जे दररोज दाखविले यावर कोणाचा अंकूष असावा असे देखिल वाटले.

या कोरोनात सामान्य माणसापासून ते व्यवसायिका पर्यंत प्रत्येकाचे हाल झालेले आपणास दिसून येते. सरकारचे तर काय करावे, एकदा अशी बातमी आली की सरकार आता दारूची दुकाने सुरू करणार कारण त्या दारूच्या विक्रीवर अबकारी कर जो सरकारला मिळणार आहे त्यावर सरकारची तिजोरी भरणार व सामान्य माणसापर्यंत त्याचा वापर करता येईल म्हणजे सामान्य माणसाला दारू विकून त्याला अधोगतीकडे नेले

सरकार दारूच्या दुकानावर निर्भर पण भारत सरकार आत्मनिर्भरतेचे धडे देतो. केंद्रिय मदतनिधी व राज्य मदतनिधी कोष निर्माण करून जनतेलाच आव्हान करायचे आणि त्याच जनतेने सरकारला मदत करायची यासाठी अनेक व्यक्ति सरसावले . पण मात्र त्या व्यक्तींना ते विसरले ज्यात विविध राज्यातून व्यक्ति येवून पोट भरायला तयार होते. यात विविध कामांत वाटा असणारे कामगार, बांधकाम मजुर, मॉलमध्ये काम करणारे, घरकाम करणारे, रत्यांवर हातठेले लावून भाजीपाला, फळे, पाणीपूरी, असे एक ना अनेक कार्य यात समाविष्ट होते. मात्र या बंदमुळे त्यांना त्यांचे घर सोडावे लागले व त्यांचे कूटंब घेउन घरी परतावे लागत असतांना सरकार कोणत्या उपाययोजना करीत आहे मात्र या उपाययोजना त्यांना मिळत नाही याचे चित्रण देखिल आपणास पाहावयास मिळाले.

कोरोनाविषयी माहिती

कोरोना म्हणजे काय?

कोरोना हा एक विषाणू होय. या विषाणूपासून जगातील मानवजातीला धोका निर्माण झालेला आहे. या पुर्वी देखिल विविध ग्रंथामध्ये या विषाणूचा उल्लेख देखिल आलेला आहे. आजपासून २५ वर्षाआधी या प्रकारच्या विषाणूचाधोका निर्माण होणार आहे असे भाकित देखिल करण्यात आले होते. २००७ साली प्रदर्शित झालेला एक तामिळ चित्रपट देखिल आहे. यामध्ये या प्रकारच्या महामारीचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे. त्यामुळे हा रोग आताचा नाही असे देखिल आपण म्हणु शकतो. हवेच्या व एक व्यक्ती दूसऱ्याच्या संपर्कात आल्यास याचा फैलाव त्वरीत होतांना दिसून येतो.

ध्यावयाची काळजी :-

१. दोन व्यक्तींमध्ये १ मीटर अंतर राखून व्यवहार करा.
२. आपली थुंकी हवेत उडू देऊ नका.
३. रस्त्यात किंवा इतर सार्वजनिक ठिकाणी थुंकी नका
४. नाकावर व तोंडावर रूमाल वापरा.
५. गर्दच्या ठिकाणी जाणे टाळा.
६. काम असेल तरच घराबाहेर पडा.
७. साबणाने वारंवार हात धुवा.
८. स्थानिक सरकारकडून घालून दिलेल्या नियम व कायद्याचे काटेकोर पालन करा.

सरकारचे दररोजचे बदलते निर्णय :-

सरकारने देश चालवितांना प्रत्येक जनतेचा कसा विचार केलेला आहे याचे प्रत्येक बातमी सामान्य जनतेपर्यंत पोचविण्याची जिमेदारी ही प्रसारमाध्यमांची होती, मात्र यात देखील त्यांनी आम्ही इतरांच्या पेशा किती सरस आहेत आमच्याच बातम्यांना किती जनता चवी नी पाहाते वाचते याचे चविष्ट दर्शन देखिल आपणास झाले. यात तर त्यांनी कळसच गाठला कारण हे पोचविण्यासाठी आपण किती जिवाचा आटापिटा करतो त्याचे वास्तविक दर्शन झाले.

सरकारने घेतलेले काही निर्णय चुकीचे आहेत किंवा नाही याचा विचार त्यांनी केला नाही, खरोखरच सरकारी मदत त्या व्यक्तीपर्यंत पोचली काय याची पडताळणी न करता याचा फायदा झाला आहे हे दाखविण्यात आमची मिडिया व्यस्त दिसून आली. सरकारची नीती रोज बदलणारी होती. यामुळे समाजमनावर त्याचा ताण अधिक जाणवत होता. हि परिस्थिती पुन्हा पुर्ववत कधी होणार यातच अहोरात्र निघत होती. सरकार आपली स्थिती स्पष्ट न करता जे लोक लाचार झालेले आहेत आपल्या राज्यात परत जायला किंवा अर्धपोटी उपाशी राहायले याचें मिडियाने कधीही प्रश्न उपस्थित केला नाही. सरकार आश्वासने देत होती व प्रशासन वेळेवर कोणतेही निर्णय ध्यावयास तयार दिसून आले नाही.

प्रसारमाध्यमांत इलेक्ट्रॉनिक मिडिया :-

देश विदेशातील कोरोना विषयी वाढत चाललेले कोरोनाचें प्रभाव दाखवित असतांना प्रसारमाध्यमांनी एक उच्चांक गाठला की आपण दाखवित असणाऱ्या बातम्यांनी घरातील लहान व्यक्तीपासून मोठ्या व्यक्तीपर्यंत याचा काय प्रभाव पडेल याचा बहूतेकांना विसर पडला. कारण इलेक्ट्रॉनिक प्रसारमाध्यमे ज्या पध्दतीने कोरोना विषयी दाखवित होते त्यामुळे प्रत्येक व्यक्ती चे काय हाल होत असणार. पाहणाऱ्याच्या मानसिकतेचा देखिल यांना विसर पडला दिसून आला. प्रत्येक व्यक्तीला आता घरी राहणे मजबूरीचे झाले, सरकारने देखिल सक्ती केली, बाहेर गेले तर पोलिसांचा धाक आणि घरात टि. व्ही चा धाक अशीच परिस्थिती निर्माण झाली होती. कोनापेक्षा कोन सरस आहे आपणच एक आपल्याच न्यूज वर बाकी कुठेच नाही अशी वाहवाही लुटणारे दिवसदिवस एकच बातमी दाखवून मन कासाविस करायचे.

सोशल मिडिया चे रूप :-

प्रसारमाध्यमांचे दूसरे रूप म्हणजे सोशल मिडिया होय. यात आपल्या मोबाईल मध्ये असणारे विविध अप्लीकेशन यात व्हाट्सअप, फेसबुक, ट्विटर, या प्रकारच्या अनेक माध्यमांचा यात समावेश होतो. या सोशल मिडियाने पाहीजे त्या पध्दतीने कोरोना रंगविला व त्याचा बाउ निर्माण केला. इतरांना वाटले कि आता आपल्याला या कोरोना विषयी वेगवान माहिती मिळालेली आहे. त्यामुळे फोटो, व्हिडिओ, माहिती पाठवत सूरला. जेव्हाही फोनवर एखाद्या संदेश आला की तो कोरोना विषयी माहिती देणाराच असणार

आज कोणत्या ठिकाणी किती कोरोनाचे व्यक्ती मिळाले, किती कामगार मृत्यूमुखी पडले या विषयीची माहिती असेल असे जाणवपूर्वक आपणास जाणवत होते. आज कोरोना वॉरियर्स कोणत्या ठिकाणी गेला व त्यांना त्या स्थितीत काय करावे लागले, त्यांना मिळालेला मास्क किती धोकादायक आहे किंवा अशाच प्रकारचे अनेक संदेश देण्याचा प्रयत्न असायचा मात्र याने मनावर अधिकच प्रभाव पडलेला दिसून येतो. यासर्वांमुळे मनावर दडपण निर्माण झाले या दडपणाला घालवयला बाहेर पडले की लोकांच्या नजरा व भिती सतत मनात असायची.

कारोनाच्या विषयी बातम्या देणारे माध्यम :-

- टि,व्हि
- मोबाईल
- रेडिओ
- वर्तमानपत्रे
- सोशल मिडिया –Facebook, Whatsapp, Twitter, Instagram
- जनप्रतिनिधी

कोरोनाचे बातम्यांचे परिणाम :-

- कुटुंबावर
- समाजावर
- मूलांवर
- कर्मचाऱ्यांवर
- मजुरांवर
- किरकोळ विक्रेत्यांवर
- उद्योगांवर
- कंपन्यांवर
- अर्थव्यवस्थेवर

निष्पन्न :-

- ❖ लॉकडाउन व धारा १४४ मुळे देशातील जनतेमध्ये भितीचे वातावरण निर्माण झाले. लोक रस्त्यावर जर काही कामासाठी जरी निघाले तरी काही ठिकानी दंड करण्यात आले.
- ❖ पोटाची खळगी भरण्यासाठी आलेल्या मजुरांना प्रवास करता आला नाही. सुखरूप घरी पोचता आले नाही.
- ❖ गावतील परिस्थिती अतिशय वाईट होती. पानवठे, सार्वजनिक ठिकाने, दुकाने, यावर बंदी घातल्याने समाजमन दूरावले.
- ❖ मार्च ते मे महिना अतिशय कामाचा असतो कारण नंतर मात्र पावसाळा असतो त्यामुळे लग्न समारंभ व इतर कार्य असतात. विविध दूकाने सजलेली असतांना झालेला बंद हा अतिशय वाईट परिस्थिती दर्शवत होता.

- ❖ त्याचप्रमाणे उष्णता जास्त असल्याने कूलर कंपन्या यांनी आपले उत्पादन तयार केले होते मात्र या लॉकडाउन मध्ये हा व्यापारी थंड बस्त्यात होता.
- ❖ सरकारने केलेली मदत पुरेशी नव्हती. त्यातही अनेक व्यक्तींना लाभ घेता आला नाही.
- ❖ समाजमन हेलावून जाईल अशी परिस्थिती निर्माण झाली होती.

संदर्भ :

<https://www.thehindu.com/news/national/andhra-pradesh/gdp-growth-rate-lowest-in-six-years-pallam-raju/article29933335.eca&grqid=NMrtXO-&s=1&hl=enIN&geid=1084/9NOVEMBER2019/23.481st>

<https://www.bbc.com/marathi/india-50371125/11november2019>

<https://www.cnbctv18.com/economy/it's-the-economy-sharp-fail-in-private-sector-investments-exports-lag-cmie-research-finds-2958811.htm/by-latha-venkatesh-15thApril2019-03:15PM-1st/>

<https://www.economictimes.com/core-sector-output-contracts-38%-in-april-May29,2020-11.29PM>

डॉ. अमित पांडे
सहयोगी प्राध्यापक
शरदचंद्र महाविद्यालय बुटीबोरी, नागपूर.

लॉक डाऊन नंतर उच्च शिक्षणातील बदल आणि आव्हान

डॉ. जे.एस. हटवार

शाळेत नियोजित वेळेत अभ्यासक्रम शिकवूनपूर्ण करणे ही शिक्षकाची जबाबदारी असल्यामुळे इंटरॅक्शन व्हॅल्युएशन अंड फीडबॅक (Interaction Evaluation and Feedback) यासारख्या महत्वाच्या शैक्षणिक कृतींवर शिक्षक फार कमी वेळ देतात. त्यामुळे प्रयत्नपूर्वक व शोधकवर्तनामुळे शिकविणे ही पद्धत फारच कमी वापरल्या जाते. म्हणून वर्गात विद्यार्थी तासिकेला जांभ्या येतात. डेक्स, बॅच, पेन इत्यादी वाजविणे, डुलक्या मारणे, खिडकी बाहेर बघणे, समोरच्याला डिवचणे इत्यादी वर्तन करताना दिसतात. शिक्षककेंद्री पद्धतीत शाळेतर टाळवाणी होऊन वेगळेपणाचा आनंद लुटता येत नाही. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या प्रस्तावानुसार 14 नवीन केंद्रीय विद्यापीठे व तेवढीच राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करण्याचा विचार आहे अर्थातच ही पावले जागतिक दर्जाचे शिक्षण मुलांना मिळावे यासाठी उचललेली पावले आहेत ही अभिनव विद्यापीठे आधुनिक असतील. राज्य विद्यापीठांनी शिक्षकांच्या रिक्त जागा न भरण्याचा धन्यता मानली. त्या जोडीला नोकर्शही व सरकारी हस्तक्षेपाचे मोठे डोस त्यांना मिळत गेले संशोधनासाठी मिळालेला निधी मिळविण्यात व त्यांच्या वापरात जुन्या आर्थिक पद्धतीमुळे अनेक उणीवा राहिल्या अनेक वर्ष या बाबींकडे दुर्लक्ष होत राहिल्यामुळे उच्च दर्जाचे शिक्षक भरती करणे व दर्जा टिकविणे गरजेचे असते. ही महत्वाची बाब विसरले गेली अशा प्रकारचे दुष्टचक्र लागले दुर्लक्षित विद्यापीठांना चांगले शिक्षक मिळत नाही व त्यामुळे चांगले विद्यार्थी मिळत नाही त्यामुळे सहाजिकच ती आणखी संकुचित होत चालली आहे.

महाराष्ट्राच्या बाबतीत उदाहरण द्यावयाचे झाले तर अनेक विद्यापीठात पुरेशी मनुष्यबळ नाही. मुंबई विद्यापीठात प्रत्येक विभागात सरासरी मनुष्य बळ फक्त चार आहे इतके कमी मनुष्यबळ असलेली विद्यापीठे स्नातकोत्तर पदवी पर्यंतचे पारंपरिक अभ्यासक्रम तसेच पीएचडीचे साचेबंद अभ्यासक्रम कसेतरी राबवू शकतात. त्यात आवडीनुसार पर्याय निवडून श्रेयांक पद्धती सेमिस्टर पद्धती सातत्याने मूल्यमापन अभिनव असे आंतरविद्या शाखीय अभ्यासक्रम या सारख्या आधुनिक शिक्षण पद्धती राबविणे खूपखूप अवघड झाले आहे.

शिक्षणामुळे मानवाने खूप मोठ्या प्रमाणावर उत्क्रांती साध्य केलेली आहे. शिक्षण घेतल्यामुळे मानवाला आपल्या मूलभूत हक्कांचे महत्त्व सामाजिक कर्तव्ययाची जाणीव होते परंतु देशावर ओढवलेल्या या कोरोनाशी संकटाचा सामना करण्यासाठी सरकारने लॉकडाऊन सुरू केले आहे. परिणामी देशातील सर्व शाळा बंद राहू लागल्या. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा सुद्धा रद्द झाल्या विद्यार्थी घरातच बसून राहू लागले. पुढच्या वर्गाचा अभ्यास कसा करावा? काय करावे? असे अनेक प्रश्न निर्माण झाले आणि मग त्यावर ऑनलाइन शिक्षण ही संकल्पना पुढे आली. विद्यार्थ्यांना या ऑनलाइन शिक्षणाचा आनंद वाटू लागला.

ऑनलाइन शिक्षण प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांतील संवाद वाढला. कमीत कमी खर्चात मोबाईल टॅबलेट] दूरदर्शन] लॅपटॉप] संगणक इत्यादी द्वारे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळू शकते. गरजवाटेला तेव्हा

शिक्षकांकडून फोनद्वारे आपल्या अडचणींचे निराकरण करू शकतात. शिक्षण व्यवस्थेत शाळेत शिक्षक ज्या पद्धतीने शिकवतात त्याच पद्धतीने शिक्षण घ्यावे लागते] परंतु ऑनलाइन पद्धतीत मात्र विद्यार्थी आवडेलत्या पद्धतीने शिक्षण घेऊ शकतात. शाळेत नियोजित वेळेत अभ्यासक्रम शिकवून पूर्ण करणे ही शिक्षकाची जबाबदारी असल्यामुळे इंटरॅक्शन व्हॅल्युएशन अंड फीडबॅक (Interaction Evaluation and Feedback) या सारख्या महत्वाच्या शैक्षणिक कृतींवर शिक्षक फार कमी वेळ देतात. त्यामुळे प्रयत्नपूर्वक व शोधकवर्तनामुळे शिकविणे ही पद्धत फारच कमी वापरल्या जाते. म्हणून वर्गात विद्यार्थी तासिकेला जांभ्या येतात. डेक्स, बेंच, पेन इत्यादी वाजविणे, डुलक्या मारणे, खिडकी बाहेर बघणे, समोरच्याला डिवचणे इत्यादी वर्तन करताना दिसतात. शिक्षककेंद्री पद्धतीत शाळेत रटाळवाणी होऊन वेगळेपणाचा आनंद लुटता येत नाही.

ऑनलाईन क्लासेस ही पद्धत आज खूप लोकप्रिय झालेली आहे. विशेषतः आई.वडिलांसाठी ही पद्धत तर फारच समाधानी व कौतुकाचे ठरलेली आहे. आपला पाल्य निमुटपणे आपल्या डोळ्यासमोर स्वप्रयत्नाने ज्ञान घेतो हे जणू त्यांना भूषणच वाटते. आजघडीला शाळा महाविद्यालय व विद्यापीठांनी डिजिटल क्लासरूम ही सुविधा सुद्धा सुरू केलेली आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यातील काहीही, कधीही, कितीही वेळा आपण शिकू शकतो. अशी ही काळ, वेळ, स्थळ असे निर्बंध नसलेली मुक्त सुविधा आहे परंतु हेच तंत्रज्ञान शापयुक्त सुद्धा ठरू शकते.

वर्तमानकाळ संगणक आणि मोबाईलवर चालतो असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. त्यामुळे वर्तमान स्थिती मध्ये उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक बदल घडवून आणता येऊ शकतात. मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने देशातील उच्च शिक्षणाच्या पद्धतीत अनेक बदल सुचविलेले आहेत. हे बदल जरी उच्च शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आवश्यक असले तरी राज्य विद्यापीठांच्या शिक्षणाच्या दर्जाचा गंभीर प्रश्न त्यानंतरही कायम राहील. भारतातील उच्चशिक्षण हा समवर्ती सूचीतील विषय आहे. त्यामुळे मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने ज्या पद्धतीने उच्चशिक्षणाचे निकष ठरविलेले आहेत तरी राज्य सरकार त्याच्या अखत्यारीतील विद्यापीठात उच्च तंत्रज्ञानाबाबतचा हा बदललेल्या दृष्टिकोन जसाच्या तसा स्वीकारतील असे नाही. पण तो आगामी काळात राज्य विद्यापीठातील उच्चशिक्षणाच्या गुणवत्तेवर वाईट परिणाम ठरू शकतो असे म्हणायला काही हरकत नाही.

मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या प्रस्तावानुसार 14 नवीन केंद्रीय विद्यापीठे व तेवढीच राष्ट्रीय विद्यापीठ स्थापन करण्याचा विचार आहे अर्थातच ही पावले जागतिक दर्जाचे शिक्षण मुलांना मिळावे यासाठी उचललेली पावले आहेत ही अभिनव विद्यापीठे आधुनिक असतील. तेथील शिक्षक व विद्यार्थी यांना शिक्षणक्षेत्रातील अत्यंत उत्कृष्ट सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातील या विद्यापीठाची निधी पुरवठा रचना लवचिक असेल वेतन व इतर शैक्षणिक साधनांसाठी निधीची कमतरता हा प्रश्न असणार नाही यातील दुष्टचक्र असे की ही 14 नवी केंद्रीय विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली त्यासाठी शिक्षकांची भरती ही सुरू झाली पण त्याचा राज्यातील शिक्षण पद्धतीवर परिणाम होऊ लागला. विद्यापीठ अनुदान आयोग व मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाला अपेक्षित असलेल्या उच्चशिक्षणातील बदलांकडे राज्यातील सरकारने उदासीनतेने पाहिले. राज्य विद्यापीठांनी शिक्षकांच्या रिक्त जागा न भरण्याचा धन्यता मानली. त्या जोडीला नोकर्शही व सरकारी हस्तक्षेपाचे मोठे डोस त्यांना मिळत गेले संशोधनासाठी मिळालेला निधी

मिळविण्यात व त्यांच्या वापरात जुन्या आर्थिक पद्धतीमुळे अनेक उणीवा राहिल्या अनेक वर्ष या बाबींकडे दुर्लक्ष होत राहिल्यामुळे उच्चदर्जाचे शिक्षक भरती करणे व दर्जा टिकविणे गरजेचे असते. ही महत्वाची बाब विसरले गेली अशा प्रकारचे दुष्टचक्र लागले दुर्लक्षित विद्यापीठांना चांगले शिक्षक मिळत नाही व त्यामुळे चांगले विद्यार्थी मिळत नाही त्यामुळे सहाजिकच ती आणखी संकुचित होत चालली आहे.

महाराष्ट्राच्या बाबतीत उदाहरण द्यावयाचे झाले तर अनेक विद्यापीठात पुरेशी मनुष्यबळ नाही. मुंबई विद्यापीठात प्रत्येक विभागात सरासरी मनुष्यबळ फक्त चार आहे इतके कमी मनुष्यबळ असलेली विद्यापीठे स्नातकोत्तर पदवीपर्यंतचे पारंपरिक अभ्यासक्रम तसेच पीएचडीचे साचेबंद अभ्यासक्रम कसे तरी राबवू शकतात. त्यात आवडी नुसार पर्याय निवडून श्रेयांक पद्धती सेमिस्टर पद्धती सातत्याने मूल्यमापन अभिनव असे आंतरविद्या शाखीय अभ्यासक्रम यासारख्या आधुनिक शिक्षणपद्धती राबविणे खूपखूप अवघड झाले आहे. मुंबई विद्यापीठाला उत्कृष्टतेची क्षमता असलेले विद्यापीठ अनुदान आयोगाने म्हटलेले आहे पण या विद्यापीठांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांचे भवितव्य अधांतरी आहे एस.एन.डी.टी. विद्यापीठात पदव्युत्तर विभागात सरासरी मनुष्यबळ हे तीन पेक्षा कमी आहे कोल्हापूरचे शिवाजी विद्यापीठ राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ औरंगाबाद येथे सुद्धा मनुष्यबळ पाच ते साडे पाच आहे नवीन विद्यापीठाची स्थिती या पेक्षा फारच वाईट आहे इतक्या कमी मनुष्यबळात चालणारी विद्यापीठे ही दर्जेदार अध्यापन व संशोधन करतील ही अपेक्षा ठेवणे चुकीची आहे. केंद्रीय विद्यापीठात सेवानिवृत्तीचे वय 65 वर्षे तर राज्यातील विद्यापीठात ते साठ वर्षे आहे त्यामुळे राज्य विद्यापीठातील चांगले शिक्षक केंद्रीय विद्यापीठात जातात. विद्यापीठाच्या विविध विभागाचा दर्जा हा ते किती चांगल्या दर्जाचे विद्यार्थी व शिक्षक आकर्षित करू शकतात यावर अवलंबून असते.

त्रिस्तरीय उच्चशिक्षण प्रणालीत राष्ट्रीय विद्यापीठ केंद्रीय विद्यापीठ व राज्य विद्यापीठ असे स्तर राहतील त्यात राज्यातील विद्यापीठांचे अभ्यासक्रम कमी दर्जाचे असतील तर वेतन कमी असल्याने शिक्षक सुद्धा दुय्यम किंवा कमी दर्जाचे असतील राज्य विद्यापीठांचा यात बळी जाणार आहे त्यामुळे काळानुसार उच्चशिक्षणाची फेररचना करणे आवश्यक आहे त्यात ही पदव्युत्तर पदवी व संशोधन हे दोन्ही विभाग राज्याच्या उच्चशिक्षण व्यवस्थेकडून काढून घेतले पाहिजेत त्यानंतर या विद्यापीठाचा अधिकार फक्त पदवी महाविद्यालयापुरता राहिल. केंद्रात संशोधन व पदव्युत्तर उच्चशिक्षणासाठी लागणाऱ्या निधीच्या पुरवठा सुद्धा त्यांनी हातात घेतला पाहिजे या विद्यापीठांना स्वायत्तता देताना चांगली प्रशासकीय यंत्रणा उभी करावी लागणार आहे नवीन अध्यापन व संशोधन पद्धती राष्ट्रीय धोरणाचा भाग समजून मजबूत करताना त्यात स्थानिक दबाव गट व राज्य सरकार यांचा हस्तक्षेप हा पदव्युत्तर शिक्षण व संशोधन आणि अध्यापन पातळीवर कमी होईल जर पुरेशी स्वायत्तता दिली तर राज्य विद्यापीठ त्यांचे अभ्यासक्रम श्रेयांक विद्यार्थी व शिक्षक यांचे आदान प्रदान करू शकतील व खऱ्या अर्थाने आंतरविद्या शाखीय अभ्यासक्रम व त्यांचे अध्यापन शक्य होईल तसेच या विद्यापीठांचे प्रवेश राष्ट्रीय प्रवेश परीक्षेतील गुणवत्तेवर ठरतील.

जागतिक पातळीवर भारताचे शेती, व्यापार आणि सेवा क्षेत्रातील नेतृत्व टिकवून ठेवावयाचे असेल आणि खऱ्या अर्थाने नजीकच्या काळात नेतृत्व टिकवून ठेवायचे असेल तर देशातील उच्च

शिक्षणाची गुणवत्ता, स्वायत्तता सतत वृद्धिंगत होत जाणे आवश्यक आहे.सध्याच्या उच्च शिक्षण व्यवस्थेचे काही महत्वाचे प्रश्न लक्षात घेणे आवश्यक आहे.पहिला प्रश्नवित्तव्यवस्थेचा आहे.पूर्वी बहुतेक राज्य सरकारमार्फत राज्यांमध्ये शिक्षकांना वेतन देण्याची व्यवस्था केली जात होती, त्यात आता 1990च्या अखेरपासून विद्यापीठ अनुदान मंडळामार्फत केली जाते.त्यानंतरच्या कालखंडात विशेषतः विद्यार्थी, विद्यार्थिनी वसतिगृहे, प्राध्यापक निवास, क्रीडांगणे, कम्प्युटर प्रयोग शाळा यासारख्या सुविधांसाठी विद्यापीठ अनुदान मंडळाकडून अधिक प्रमाणात निधी उपलब्ध होऊ लागला.

दुसरा महत्वाचा प्रश्न प्राध्यापक भरती संदर्भात आहे.योग्य गुणवत्तेचे प्राध्यापक मिळावेत म्हणून सरकारने मधल्या काळात राष्ट्रीय पात्रता परीक्षा (नेट) व राज्य पात्रता परीक्षा (सेट) ही व्यवस्था निर्माण केली, त्याबद्दल अनेक प्रश्नचिन्ह आहेत.पात्रतेचे मूलभूत निकष विद्यापीठ मंडळाने ठरवून द्यावेत आणि त्या निकषावर संबंधित महाविद्यालय, संस्था आपल्या निवड समितीमार्फत शिक्षकांची, प्राध्यापकांची निवड करावी, त्यात विद्यापीठाचा हस्तक्षेप असू नये अशी अपेक्षा आहे.तिसरा महत्वाचा प्रश्न म्हणजे पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांना प्रवेश देताना घेतल्या जाणाऱ्या परीक्षांचा.प्रवेश परीक्षा घ्यावा किंवा नाही हा मात्र वादाचा प्रश्न आहे, परंतु रीतसर काम करणाऱ्या विद्यापीठाची पदवी घेतल्यानंतर त्या पदवीची गुणवत्ता हा एकच निकष ठेवला पाहिजे.शेवटचा प्रश्न हा की विद्यापीठ कुलगुरू निवडीचा.संशोधक, उच्च शिक्षक, उत्तम लेखक, उत्तम प्रशासक आणि सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांच्या हितसंबंध जोपासणारा असला पाहिजे.त्यासाठी निवड समितीने वरील सर्व मुद्दे लक्षात घेऊन कुलगुरू ची निवड केली पाहिजे, परंतु कुलगुरू निवडीमध्ये राजकीय हस्तक्षेप केला जातो व निवड समितीला त्यानुसार निवड करावी लागते.अशाप्रकारे उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत अशा गंभीर प्रश्नांचा विचार करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ :

उच्चशिक्षणाची भरारी आणि आव्हाने : प्रा.डॉ.जे.एफ.पाटील, ज्येष्ठ शिक्षण अर्थतज्ञ.

<http://www.loksatta.com.need>

<https://www.thehindu.com/news/national/andhra-pradesh/gdp-growth-rate-lowest-in-six-years-pallam-raju/article29933335.eca&grqid=NMrhtXO-&s=1&hl=enIN&geid=1084/9NOVEMBER2019/23.481st>

<https://www.bbc.com/marathi/india-50371125/11november2019>

डॉ. जे.एस. हटवार

आर्ट्स अँड कॉमर्स नाईट कॉलेज नागपूर

कोविड-१९ मुळे देशाचा अर्थव्यवस्थेत मोलाची भर टाकणाऱ्या शेतकऱ्यांची अवस्था

डॉ. बी. व्ही. श्रीगीरीवार

सारांश

कोरोना यायच्या आधी शेतीची अवस्था फार बरी नव्हती, शेतीमालाच्या किमंती पडल्या होत्या, टोमटोसारखा भाजीपाला नासत होता. सोयाबीनचा हमीदर ३७१०/- रुपये असतांना व्यापारांना तो २८००/- रुपये खाली पाडला होता. हमीभाव जाहीर करायचा पणमाल खरेदीच करायचा नाही हे सरकारचे तंत्र राहिले आहे.

भाववाढीच्यास प्रतीक्षेत साठवून ठेवलेल्या कापूस कोरोनाच्या लॉकडाऊनमुळे घरातच शिल्लक राहिला. आता सीसीआयच्या केंद्रावर फिजीकल डिस्टन्सिंग पाळून कापूसखरेदी करण्यात अडचणी येत असल्याने ३ लाख क्विंटल कापूस शिल्लक आहे. जवळपास ३५ हजार शेतकऱ्यांनी कापूस विक्रीकरिता नोंदणी केली असून पावसाळ्यापूर्वी कापूस खरेदी करणे, प्रशासनासमोर मोठे आव्हान आहे.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत मोलाची भर टाकणारा कोणी समाजवर्ग राज्यघटनेने दिलेल्या स्वातंत्र्यापासून वंचित राहिला असेल तर तो शेतकरी होय. राज्यघटनेने मुलभूत अधिकारांवर वाजवी निर्बंध सोसावे लागलेत स्वतः पिकविलेला शेतमाल आजू बाजूच्या परिसरात विकण्याचे स्वातंत्र्य या शेतकऱ्यांना नाही. शेतमालाला रास्त किंमत मिळणे हे त्यांचा दृष्टिने दिवा स्वप्नच राहिले आहे. शेतीतून मिळणारे उत्पन्न बाजारपेठ दलाल व सावकार ठरवितात, या साखळीतील इतर सर्व शेतकऱ्यांहून कितीतरी अधिक कमवितात, या शोषणकारी पद्धतीची झळ शेतकरी व ग्राहकांना सोसावी लागते पायाभूत सुविधा उपलब्ध करूनही, शेतकऱ्यांना बँकातून सुलभ कर्जपूर्वठ्याची सोय करूनही व गेली अनेक वर्षे विविध सरकारांनी शेतमालाचा किमान आधारभूत किंमती ठरवूनही शेतमाल विकताना मात्र शेतकऱ्यांचा नशिबी आतबट्ट्याचाच व्यवहार येतो.

शेतगोदामे, साठवणुकीची साधने व नाशवंत माल वाहतुकीसारख्या मुलभूत सुविधांअभावी शेतमालासाठी कार्यक्षम मूल्यसाखळी निमार्ण करणे देशाला पूर्णपणे शक्य झाले नाही. अनेक वेळा बाजारभावाने शेतलाभ विकून तोटा सोसण्यापेक्षा तो रस्यांवर फेकून देण्याची वेळ शेतकारांवर येते. शेतकरी हा देशाच्या अन्नसुरक्षेतील महत्वाचा कणा आहे व त्यांनी परिश्रमाने गौरवीत केले आहे. देशातील आर्थिक विषमता पाहता ग्राहकांचे हितरक्षण व्हायला हवे हे मान्य, पण ग्राहकांना लागणाऱ्या वस्तू पिकविणार्यांवर अन्याय करून ग्राहकांचे हित जपणे किती योग्य आहे. अनेक कारणांमुळे यात संतुलन साधले नाही व शेतकरीच हतबल होत गेला. शेतमालाच्या किमंतीबाबतच्या प्रतिबंधित व्यापार व विक्री व्यवस्थेच्या धोरणामुळे तो कंगाल होत गेला. शेतमालाच्या विक्री वरील बंधनामुळे अप्रत्यक्ष २०००.२००१ ते २०१६.१७ या काळात शेतकऱ्यांवर ४५ लाख कोटीची अप्रत्यक्ष करआकारणी केली, म्हणजेच या धोरणामुळे या काळात शेतकऱ्यांचे २०५६ लाखांचे जास्त उत्पन्न हिराहून घेतले गेले.

शेतकऱ्यांवर मर्जीनुसार शेतमाल विकण्यावरील शोषणकारी बंधनाचे मूळ सन १९४३ चा दुष्काळ, त्यानंतरचे महायुद्ध सन १९६० च्या दशकातील दुष्काळ व टंचाई यात आहे. सन १९५५ चा जीवनाश्यक वस्तू फायदा व विविध राज्यांनी केलेले कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे कायदे शेतकऱ्यांच्या पसंतीच्या किमंतीला शेतमाल विकण्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणणारी प्रमुख साधने

ठरली या दोन कायदांनी शेतकऱ्याला मर्जीनुसार शेतमालाची विक्री करण्याच्या पर्यायांवर निर्बंध घातले शेतकरी नेहमीच खरेदीदांच्या बाजारपेठेचा बळी ठरत गेलाय शेतकऱ्यांवर त्याच्या शेतमालाच्या विक्रीचे पूर्ण स्वातंत्र्य मिळायला हवे. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ ॲग्रीकल्चरल एक्स्टेंशन मॅनेजमेंटने ३५०० शेतकऱ्यांचा आत्महत्यांचा अभ्यास करून असा निष्कर्ष काढला की त्यापैकी एकही शेतकऱ्याला अन्य कोणतेही पुरक उत्पन्न नव्हते.

कोरोना संसर्गाच्या महामारीने अनेक शेतकऱ्यांचा भेटाकुटीला आणले आहे. सांगली जिल्हातील -थेडे माच्छिंद्र येथील अधिक पाटील या शेतकऱ्याने दोन एकर रताळ्याचा शेतात ट्रॅक्टर फिरवून पिक जमीन दोस्त केले. अमरावती शहरालगत नांदगापेठ येथील एका शेतकऱ्याने ॲस्टरफुलांनी बहरलेली शेती लॉकडाऊन मुळे फुले विकता आली नाही व पैसे सुद्धा मिळणार नाही आणि लागलागवडीचा खर्च निघणार नाही त्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांनी फुल झाडे जमीनदोस्त केली.

कोरोनाच्या लॉकडाऊनमुळे कापूस अनेक शेतकऱ्यांचा घरात शिल्लक आहे. सी.सी. आय ने फिजीकल डिस्टन्सिंगपाळून कापूस खरेदी करण्यास अनेक अडचणी आणल्या, आतापर्यंत शेतकऱ्याकडे ३ लाख क्विंटल कापूस शिल्लक आहे.

सोलापुरातील राष्ट्रीयडाळींब संशोधन केंद्राच्या संचालक यांनी याबाबत केंद्रीय कृषी आयोगाला अहवाल पाठविला असून यामध्ये २५ टक्के क्षेत्राला कोरोनाचा फटका बसला आहे. देशात २७९२ लाख हेक्टर क्षेत्रावर डाळींब असून यापैकी ६५ हजार हेक्टर क्षेत्रावर डाळींबाचे उत्पादन घेतले जाते. त्यापैकी ५५ ते ६० टन डाळींब महाराष्ट्रतून निर्यात केली जाते. चांगले औषधी गुणधर्म असलेल्या डाळींबाला वर्षभर विदेशात मागणी असतांना त्याचबरोबर यंदा आंतरराष्ट्रीय बाजारात दरातही चांगली वाढ झालेली असतांना केवळ कोरोनामुळे मजूर आणि वाहतूक यामधील गोधळामुळे सुमारे आठ हजार टन डाळींब निर्यात होऊ शकली नाही त्यामुळे लॉकडाऊनचा शेतकऱ्यांना फटका बसला.

कोरोना यायच्या आधी शेतीची अवस्था फार बरी नव्हती, शेतीमालाच्या किमती पडल्या होत्या टोमटोसारखा भाजीपाला नासत होता. सोयाबीनचा हमीदर ३७९०/- रुपये असतांना व्यापारांना तो २८००/- रुपये खाली पाडला होता. हमीभाव जाहीर करायचा पण माल खरेदीच करायचा नाही हे सरकारचे तंत्र राहिले आहे. जानेवारी पासून ज्वारी, गहू, हरभरा, आदी पिके बाजारात येवू लागली होती ती मार्चपर्यंत हळूहळू बाजारात येवू लागली याशिवाय केळी, आंबे, संत्रा, मोसंबी, द्राक्षे व टरबूज आदीफळे बाजारात येवू लागली होती. बाजारातील एकूणच मंदीमुळे शेतमालाला उठाव नव्हता आणि हातात पैसा पडायला दिरंगाई होत होती.

अशा परिस्थितीत सरकारनी २४ मार्चला लॉकडाऊन करून शेतकऱ्याला बेसावध अवस्थेत पकडले रबी हंगामाचा माल व्यापाऱ्याच्या गोदामात पडला व हातात पैसा नाही अशी त्याची अवस्था झाली, शेतात भाजीपाला तयार आहे, पण वाहतुकीअभावी तो कुजून जात असल्याचे त्याला पाहत बसावे लागले. लॉकडाऊनमुळे मार्च महिन्यात द्राक्षे ५० रुपये किलो होती, ती झाडावरच नासू लागली, मजूर वर्ग तोडावयास नव्हता, वाहतुकीचे साधन नव्हते, अश्या परिस्थितीत, शेतकरी डोक्यावर ओझी घेऊन दारोदार फिरू लागला. भाजीपाल्याचे मातेरे झाले, जे व्यापारी बांध्यावर पोहचले त्यांनी दर पाडला माल तयार आहे पण त्याच पैशात रुपांतर होत नाही, अग्रिम ध्यायला व्यापारी तयार नाहीत, अशी शेतकऱ्यांची कोंडी झाली अशा परिस्थितीत शेतकरी बळीराजा भरडला गेला. थोडक्यात कोरोनामुळे काहीच हालचाल करता येत नसलेल्या शेतकऱ्याला खिडित शेतीला बंड्या कृषी कंपन्यांच्या दावणीला बांधायची तरदूत हेच शेतीसाठी कोरोनाचे पॅकेज आहे.

देशातील अकरा कोटी कामगार, तेरा लाख शेतकरी आणि लाखो नोकरदारांची परिस्थिती लॉकडाऊनमुळे अंत्यंत हालाखेची झाली. देशातील आर्थिक परिस्थिती अशीच राहिल्यास आर्थिक

आणिबाणी लागू शकते. शेतमाल विक्रीसाठी देशभरात कुठेही बंधने नाही. मात्र कोरोनामुळे नियमात बदल झाले, इतर राज्याची शेतमालास नो एंट्री आणि प्रत्येक जिल्ह्यात नो एंट्री त्यामुळे शेतकऱ्यांचा माल व भाजीपाल्याला भाव नाही. लॉकडाऊनमुळे शेतकरी तसाच भाजीपाला ठेवून जात आहे. अश्यापरिस्थितीत देशाची आर्थिक घडी विस्कटली, किविड-१९ मुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला आणि शेतकऱ्यांना चांगलाच फटका बसला.

संदर्भ:-

लोकमत- इतर जिल्ह्यात शेतमालास “नो एंट्री” प्रतीनिधी- २६ मे २०२०

सहनशीलतेचा अंत – प्रतिनिधी - २७ मे २०२०

शेतकऱ्याची कोंडी, डालिंब निर्यात घटली – शेतकऱ्यांना फटका

शेती जमीनदोस्त – प्रतिनिधी - २८ मे २०२०

अखेर शेतकऱ्यांच्या स्वातंत्र्याची पहाट – प्रतिनिधी – २० मे २०२०

कोरोना पॅकेज, शेती बंड्याच्या दावणीला नको – प्रतिनिधी – ०२ जून २०२०

डॉ. बी. व्ही. श्रीगीरीवार
संचालक, शारीरिक शिक्षण व क्रीडा विभाग
अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

कोरोना महामारीमुळे स्थलांतरीत मजुर व शेती क्षेत्रावर झालेले परिणाम

प्रा. अलका वाल्मीक पाटील

प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे

सारांश :

आज संपूर्ण जगावर महाभयंकर संकट आले आहे व त्या संकटाचे नाव कोविड-१९ अर्थात कोरोना व्हायरस असे आहे. कोरोना विषाणुमुळे जागतिक महासत्ता असलेले सर्व देश भयाण अशा महामारीला सामोरे जात आहेत. भारताने या संकटातून सावण्यासाठी लॉकडाऊनचा निर्णय घेतला आहे. लॉकडाऊन जाहीर झाल्यानंतर मोठ्यामोठ्या शहरातील सर्व उद्योग धंदे बंद पडले व मजुरांचा उदरनिर्वाहाचा भरण्याचा प्रश्न निर्माण झाला. काम बंद असल्यामुळे मजुरांनी आपल्या गावी जाण्यास सुरुवात केली. बस व ट्रेन किंवा वाहतुकीचे इतर साधने बंद असल्यामुळे अनेक मजुर पायी हजारो मैल दुसऱ्या राज्यात जाण्यास तयार झाले. पायी जात असतांना अनेक मजुरांचे व लहान मुलांचे हाल झाले जसे, पायी चालल्यामुळे त्यांच्या पायाला जखमा झाल्या, त्यांना वेळेवर जेवन मिळाले नाही किंवा पिण्यासाठी पाणी मिळाले नाही याचा परिणाम असा झाला की अनेक मजुर हे कोरोना महामारीपेक्षा या त्रासांनीच मरण पावले. स्वतंत्र भारताच्या इतिहासातील हे फार मोठे आणि दीर्घकाळ सुरू असलेले स्थलांतर आहे. या पूर्वी असे स्थलांतर हे फाळणीच्या वेळी झाले होते. मात्र या स्थलांतराचा कालावधी फाळणीच्या स्थलांतरापेक्षा निश्चितच मोठा आहे.

भारतामध्ये बहुसंख्य लोकांच्या उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन शेती आहे.परंतु आज भारतीय शेती व शेतकरी मोठ्या संकटामध्ये अडकला आहे याचे कारण म्हणजे कोरोना या महाभयंकर रोगामुळे भारत बंद असल्यामुळे शेतमालाला जास्त किंमत मिळत नाही. अनेक शेतकऱ्यांचा शेतमाल शेतातच खराब झाला किंवा अत्यंत कमी किंमतीला विकला गेला. या सर्व परिस्थितीतून बाहेर निघण्यासाठी शासनाने योग्य पाऊल उचलले गरजेचे आहे.

बीजशब्द : अर्थव्यवस्था, स्थलांतर, शेती, उपासमार, बेरोजगारी, लॉकडाऊन.

प्रस्तावना:

संपूर्ण जग जेव्हा २०२० या नवीन वर्षामध्ये प्रवेश करित होते त्यावेळी चीनमधील वुहान या शहरामध्ये हुआनान सीफुड मार्केटमध्ये छोट्या मोठ्या दुकानदारांचे मास व मासेतसेच इतर प्राण्यांचे मास विक्रीचे दुकाने आहेत. कोरोनाची सुरुवात डिसेंबर २०१९ च्या शेवटच्या आठवड्यामध्ये चीनच्या आरोग्य विभागाच्या डॉक्टर व नर्सने कोरोना विषाणू परसण्याची पूर्वसूचना दिली. चीनच्या डॉक्टरांना सर्वात जास्त मरीज हुआनान सीफुड मार्केटमध्ये आढळून आले आणि त्यानंतर या महामारीचा फैलाव संपूर्ण वुहान शहरामध्ये झाला. जानेवारी २०२० मध्ये डब्ल्यू. एच. ओ. ला चीन सरकारने या महामारीविषयी माहिती दिली. त्यानंतर ११ जानेवारी २०२० ला कोरोना महामारीमुळे पहिला रुग्ण मरण पावला त्यानंतर या विषाणूचा फैलाव जापान, दक्षिण कोरीया आणि थायलंड या देशांमध्ये झाला. त्यानंतर ३० जानेवारी २०२० ला भारतातील केरळ या राज्यामध्ये कोरोनाचा पहिला रुग्ण आढळला पण भारत सरकारला या महामारीविषयी जास्त माहिती नव्हती आणि डब्ल्यू. एच. ओ. ने ही महामारी जागतिक महामारी म्हणून घोषित केली नव्हती. त्यानंतर फेब्रुवारी महिन्यामध्ये डब्ल्यू. एच. ओ. ने या विषाणूला जागतिक महामारी म्हणून घोषित केले. तेव्हा पर्यंत विविध देशासोबतच भारतामध्ये सुद्धारुग्ण संख्या वाढत गेली. नंतर या

विषाणूच्या नियंत्रणासाठी अनेक देशांनी विविध उपाययोजना करण्यास सुरुवात केली. त्यामध्ये कमी अधिक प्रमाणात काही देशांना यश आले परंतु जास्त लोकसंख्या असलेल्या देशांमध्ये हा विषाणू प्रचंड प्रमाणात वाढत गेला. भारत देश हा जास्त लोकसंख्येचा देश असून भारतामध्ये या विषाणूचा प्रभाव वाढत गेला त्यामुळे भारत सरकारने या विषाणूच्या नियंत्रणासाठी मार्च महिन्यामध्ये लॉकडाऊन केले व या लॉकडाऊनमुळे अनेक समस्या निर्माण झाल्या.

संशोधनाचे उद्देश :

१. कोरोना विषाणूमुळे स्थलांतरीत मजुरावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
२. कोरोना विषाणूमुळे शेती क्षेत्रावर झालेल्या आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन हे प्रामुख्याने प्राथमिक व दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून या संशोधनासाठी वर्तमानपत्रे, टि. व्ही. चॅनल, व मासिके इत्यादी साधनांचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

स्थलांतरीत मजुरावर झालेला परिणाम :

भारत सरकारने २४ मार्च २०२० रोजी लॉकडाऊन जाहीर केले तेव्हा अनेक समस्या निर्माण झाल्या त्यामधील सर्वात मोठी समस्या ही मजुरांची समस्या होय, एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात उदरनिर्वाह करण्यासाठी गेलेल्या मजुरांची होय. लॉकडाऊनमुळे सर्व व्यवसाय बंद झाले व त्या मजुरांना कामावरून कमी करण्यात आले. हातावरचे पोट असल्यामुळे मजुर इतर राज्यात जाऊन किराया घेऊन राहून काम करीत असल्यामुळे त्यांना किराया देण्यास किंवा आर्थिक बाबतीत अडचण निर्माण होऊ लागली. म्हणून मजुर स्वतःच्या घरी परत येण्यास सुरुवात झाली आणि लॉकडाऊनचा कालावधी हळूहळू वाढत गेला तशी तशी त्यांची आर्थिक समस्या वाढत गेली त्यामुळे ते स्वतःच्या गावी परत लागले. परंतु लॉकडाऊनमुळे संपूर्ण भारतातील शासकीय वाहतुक व्यवस्था उदा. रेल्वे, बस बंद असल्यामुळे परत येण्यास व स्वतःच्या राज्यात परत जाण्यास अडचणी निर्माण झाल्या. अशा परिस्थितीत मजुर वर्ग उपासपोटी व पैसे नसल्यामुळे पायदळी आपल्या गावी जाण्यास मजबूर झाला. या दरम्यान हजारो मजुरांचा कोरोना महामारीपेक्षा इतर संकटांनी जीव गेला. जसे, उपाशी, जास्त पायदळी चालणे, पिण्याच्या पाण्याअभावी, तर काही पायदळी जात असतांना रेल्वेखाली चिरडून मरण पावले. अशा प्रकारे स्थलांतरीत मजुरांचा विचार न करता शारसाने जाहीर केलेली देशबंदी ही मजुरांसाठी खूपच त्रासदायक ठरली. आज जुलै २०२० सुरु असून सुद्धा देशामध्ये सुरु असलेली देशबंदी सर्व आर्थिक व्यवहार ठप्प करून आहे व सर्व मजुरांना या समस्येचा सामना करावा लागत आहे.

महाराष्ट्र राज्याची आर्थिक राजधानी असलेल्या मुंबई शहरात सर्वात जास्त कोरोना रुग्ण असल्यामुळे या शहरात स्थलांतरीत मजुरांचे प्रमाण जास्त होते. यामध्ये १२ लाख मजुर एकट्या मुंबई शहरातून होते, इतर राज्यात स्थलांतरीत करतांना त्यांच्या स्वतःच्या राज्यामध्ये प्रवेश करतांना कमी रुग्ण संख्या असलेल्या राज्यांनी मजुरांना प्रवेश करण्यास अटकाव केला. यामुळे ते मजुर स्वतःच्या राज्यातही जावू शकले नाही व शासनाने स्थलांतरीत मजुरांसाठी योग्य व्यवस्था व उपाययोजना केल्या नाहीत.

तक्ता
कोरोना महामारीमुळे भारतातील स्थलांतरीत मजुरांचे प्रमाण

अ. क्र.	शहरी एकत्रीकरण	स्थलांतरीत लोकसंख्येची एकूण टक्केवारी	आंतरराज्यीय एकूण स्थलांतरण	कोरोनाची संख्या
१	दिल्ली	४३.१	८७.८	८९८
२	मुंबई	५४.९	४६.०	८८०
३	कोलकत्ता	४०.८	१८.२	२९
४	चेन्नई	५१.०	११.८	१४९
५	बंगलोर	५२.३	३५.१	७१
६	हैद्राबाद	६४.३	०७.१	२३६
७	अहमदाबाद	४८.७	२४.१	१३४
८	पुणे	६४.८	२२.३	१९०
	शहरी भारत	४७.०	२१.६	Share of Covid 19 cases in these metro cities to total cases is 38 %

Source: <https://www.mohfw.gov.in/pdf/DistrictWiseList354.pdf> accessed on 13th April, 2020).

शेती क्षेत्रावर झालेले आर्थिक परिणाम

भारत हा जगातील एक सर्वात मोठी व जुनी कृषीवर आधारित अर्थव्यवस्था असलेला देश असून, 'कृषी' हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधारस्तंभ आहे. तसेच भारत हा कृषीप्रधान ग्रामीण व्यवस्थेचा विकसनशील देश आहे. शेती हा भारतीय लोकांचा मुख्य व्यवसायच नसून, ती भारतीय लोकांची जीवन पद्धती आहे. बहुसंख्य लोकांच्या उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन शेती आहे. कोरोना विषाणूमुळे शेतीच्या मालाच्या किंमतीवर मोठा परिणाम झाला. हे जाणून घेणे महत्वाचे आहे की, कोरोना विषाणूची महामारी आल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्था अन्नधान्याच्या किंमतीत लक्षणीय वाढ अनुभवत होती. आकडेवारीनुसार असे दिसून येते की, अन्नधान्य महागाईची सुरुवात झाली पण शेतकऱ्यांच्या शेतातील माल वाहतुक व्यवस्था बंद असल्यामुळे बाजारापर्यंत पोहचवण्यात शेतकऱ्यांना अडचण निर्माण झाली. त्यामुळे भाजीपाला, फळे व अन्नधान्याच्या साठवणूकीची व्यवस्था नसल्याने माल शेतामध्येच खराब होवून शेतकऱ्यांचे मोठे आर्थिक नुकसान झाले. त्याचा परिणाम म्हणून लोकांना लागणाऱ्या अत्यावश्यक वस्तूंच्या किंमतीमध्ये प्रचंड वाढझाली याचा फायदा शेतकऱ्यांना न होता निवडक व्यापारी वर्गाला झाला.

तक्ता
लॉकडाऊनपूर्व व लॉकडाऊन नंतर किरकोळ आणि ठोक शेतमालाच्या किंमतीत बदल

शहर	किंमत	गहु	गव्हाचे पीठ	हरभरा दाळ	तुर दाळ	भुईमुंग तेल	बटाटा	कांदा
चेन्नई	ठोक	५.०	०.०	१०.८	१५.१	—	२९.६	- ०.२
चेन्नई	किरकोळ	६.१	०.०	१०.३	८.८	४.८	३०.०	१०.०
दिल्ली	ठोक	०.०	२.९	०.७	८.६	०.०	१०.४	-२७.०
दिल्ली	किरकोळ	०.०	६.५	१३.२	२.४	५.६	१४.१	- ०.४

कोलकत्ता	ठोक	—	५.७	११.०	२.१	०.७	३६.९	०.०
कोलकत्ता	किरकोळ	—	९.६	९.२	२.३	०.८	३०.८	०.०
मुंबई	ठोक	-४.०	०.०	१६.७	१३.७	१.७	१०.५	-१३.४
मुंबई	किरकोळ	०.०	-२.४	१८.३	१२.९	४.३	२०.३	१३.२

Source- change in Post-Lockdown Week 3 (5-11 April, 2020) over Pre-Lockdown Week (15-21 March, 2020). Wholesale: Wholesale price.

भारतामध्ये साधारणतः जुन महिन्यामध्ये पहिला पाऊस पडल्यानंतर खरीप हंगामध्ये पेरणीला सुरुवात होते. शेतकऱ्यांचा शेतमाल कोरोना महामारीमुळे विक्री झाला नाही तर काही शेतकऱ्यांनी अत्यंत कमी किंमतीला आपला शेतमाल विक्री केला त्यामुळे आर्थिक संकट उभे राहिले. या वर्षी कोरोना महामारीमुळे शेतकऱ्यांचे मोठे आर्थिक नुकसान झाल्यामुळे पेरणीसाठी लागणारे बी-बियाणे, खते व इतर सामग्रीसाठी घेण्यासाठी शेतकऱ्याला व्याजाने पैसे घ्यावे लागले. शासनाने जाहीर केलेल्या विविध योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचल्या नाहीत त्यामुळे झाले असे की शेतकऱ्यांना सावकारापासून किंवा खाजगी संस्थाकडून जास्त व्याजदराने कर्ज घ्यावे लागेल यामुळे येणाऱ्या काळात शेतकऱ्यांपूढे आर्थिक संकट येणार आहे.

निष्कर्ष :

प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या अभ्यासावरून काही निष्कर्ष काढले असून ते पुढीलप्रमाणे,

- १) भारतामध्ये लॉकडाऊन जाहीर केल्यानंतर सर्व व्यवहार ठप्प झाल्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर परिणाम झाले, होत आहेत.
- २) कोरोना महामारीचे संक्रमण वाढत असल्यामुळे अनेक उद्योग धंदे बंद पडले व यामुळे अनेक मजुर बेरोजगार झाले.
- ३) लॉकडाऊनमुळे मजुरांच्या हातातील काम गेले व मजुरांनी गावी जाण्यास सुरुवात केली असतांनी अनेक मजुरांचे हाल झाले व काही मजुर मरण पावले. यामध्ये कोरोना महामारीमुळे मरण पावलेल्या मजुरांपेक्षा इतर कारणाने मजुर मरण पावल्याचे जास्त प्रमाण आहे.
- ४) लॉकडाऊनमुळे शेतमालाच्या किंमतीमध्ये प्रचंड वाढझाली परंतु याचा फायदा शेतकरी वर्गाला झाला नाही यामुळे त्यांचे नुकसान झाले.
- ५) कोरोना महामारीमुळे शेतकऱ्यांच्या हातात पैसे नसल्यामुळे त्यांना भविष्यात आर्थिक अडचणी निर्माण होतील.

समारोप :

प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये स्थलांतरीत मजुर व शेती क्षेत्रावर कोरोना महामारीमुळे काय परिणाम झाले याचा अभ्यास करण्यात आला आहे. संपूर्ण जगामध्ये कहर घालणाऱ्या कोरोना आजाराने भारतात प्रवेश केल्यानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थाच बदलून गेली. भारतात लॉकडाऊन घोषित केल्यानंतर अनेक उद्योग धंदे बंद पडले यामुळे बेरोजगारीचे प्रमाण वाढले. अनेक मजुर इतर राज्यात काम करण्यासाठी गेले त्यांना परत यावे लागले. प्रवासादरम्यान मजुरांचे जे हाल झाले ते खुपच भयंकर स्वरूपाचे आहेत, अनेक मजुरांचे अन्न व पिण्या अभावी निधन झाले. लॉकडाऊनचा प्रभाव इतर क्षेत्रांप्रमाणेच शेती क्षेत्रावर सुद्धा झाला. शेतकऱ्यांचा शेतमाल विकला न गेल्याने किंवा कमी दराने विकला गेल्याने त्यांच्या हातात पैसा उरला नाही. याचा

परिणाम असा झाला की, जुन महिन्यामध्ये पाऊस पडल्यानंतर पेरणी करण्यासाठी त्यांना पैश्यासाठी सावकरावर अवलंबून राहावे लागले. कोरोनामुळे निर्माण झालेल्या सर्व संकटाचा आढावा घेऊन सरकारने ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी योग्य कृतीची आवश्यकता आहे.

संदर्भ सूची

- १) पाटील यशोधन (संपा.) मासिक, 'मुक्त शब्द', एप्रिल २०२०, मुंबई.
- २) इंडिया टुडे, अप्रैल, २०२०
- ३) लोकसत्ता —१९/४/२०२०
- ४) लोकसत्ता —२४/४/२०२०
- ५) लोकसत्ता —२७/४/२०२०
- ६) <https://www.mohfw.gov.in/pdf/DistrictWiseList354.pdf> accessed on 13th April, 2020).
- ७) ICAR-National Institute of Agricultural Economics and Policy Research, Covid- 19 Lockdown and Indian Agriculture : Options to reduce the impact, April 2020, New Delhi.

प्रा. अलका वाल्मीक पाटील
विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र
एस. एस. गर्ल्स कॉलेज, गोंदिया
मो. ९७६६७२५५९५
Email- alkapatil3106@gmail.com

प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे
विभागप्रमुख, अर्थशास्त्र
डॉ. मधुकरराव वासनिक पी.डब्ल्यू.एस.कला ववाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.
मो. ९६६५०९८४३२
Email-pradnya.mahendra@gmail.com

कोरोना साथीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम

कु. माधुरी रा. बोटे

सारांश :

कोरोनाने सारे जग व्यापले आहेत. बळीचा आकडा दिवसेंदिवस वाढत आहे. या विषाणूने मांडलेल्या संहारापेक्षा प्रत्येक देशाला आपल्या अर्थव्यवस्थेची चिंता अधिक आहे. कारण कोरोनानंतर देशावर आर्थिक अरिष्ट येणार आहे. उद्योगांचे काय होणार? कोणते उद्योग टिकून राहणार? या काळात लोकांच्या सवयी बदलल्या असल्याने कोणत्या क्षेत्रावर अधिक परिणाम होणार? नौकऱ्यांचे काय होणार? बेरोजगारी किती वाढणार? अर्थव्यवस्थेचा दर किती घसरणार? असे अनेक प्रश्न समोर उभे आहेत. आजच्या कोरोना संकटात भारताची देखील आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक स्थिती चांगली नाही. कोरोनाची समस्या भारतासाठी अधिकाधिक गुंतागुंतीची होत चालली आहे. ती केवळ आरोग्याची समस्या राहिली नसून टाळेबंदीमुळे आर्थिक, सामाजिक आणि काही ठिकाणी तर मानसिक समस्या झाली आहे. देशाची अर्थव्यवस्था ही देशात राहणाऱ्या अतिसामान्य माणसाच्या उद्धारासाठी आहे यामुळे सामाजिक कल्याण हाच आपल्या अर्थव्यवस्थेचा अंतिम हेतू आहे. हेच डोळ्यासमोर ठेऊन सरकारला पावले उचलावी लागेल.

प्रस्तावना :

कोरोनाचा हाहाकार थोपविण्यासाठी सरकारने देशव्यापी टाळेबंदी लागू केली. हे चांगलेच झाले कारण कोरोनाचा संसर्ग आणि यामुळे होणारे मृत्यू यांचे तांडव मर्यादित ठेवण्यात भारत बऱ्याच प्रमाणात यशस्वी झाला आहे. पण याची आपल्याला खूप मोठी किंमत मोजावी लागली आहे व अजूनही ती मोजावी लागणार जी टाळेबंदी लावली गेली, त्याची अंमलबजावणी व्यवस्थित झाली नाही. आरोग्य यंत्रणा व चाचण्यांची क्षमता वाढविण्यास उस्तं मिळावी हा टाळेबंदीचा मुख्य हेतू होता. प्रत्यक्षात तसे काहीच घडले नाही कारण टाळेबंदी लागू करून तीन महिने झाले तरी कोरोना रूग्ण संख्येच्या दृष्टीने भारत चौथ्या क्रमांकावर आहे. तसेच दर दहा लाख लोकसंख्येमागे केल्या जाणाऱ्या कोरोना चाचण्यांच्या दृष्टीने विचार केला तर भारताचा क्रमांक १३७ वा लागतो. भारताकडे पुरेशा टेस्टिंग किट्स नाही आणि विदेशातून आयात करेपर्यंत खूप काळ निघून गेला. परिणामतः उपाययोजना म्हणून लावलेल्या टाळेबंदीची देशाला प्रचंड मोठी आर्थिक किंमत मोजावी लागली. या कोरोनाचा फटका देशातील कृषी, उद्योग, उत्पादन रोजगार, बँकींग अशा सर्वच क्षेत्राला बसला आहे. तो सविस्तर पणे पुढील प्रमाणे सांगता येईल.

अ) शेती क्षेत्रावर झालेला परिणाम : कोरोनाच्या टाळेबंदीमध्ये मोठ्या प्रमाणात युवक, बेरोजगार शहरातील मंडळी आपल्या कुटूंबासह गावाकडे परतली यामुळे या सर्वांचा भार ग्रामीण कृषी क्षेत्रावर पडायला सुरुवात झाली आहे. कोरोना यायच्या आधी शेतीची अवस्था फार बरी नव्हती. खर्च जास्त आणि उत्पन्न कमी अशी शेतीची अवस्था होती. सरकारने शेतमालाला हमीभाव ठरवून ही हमीभावापेक्षा कमी किंमतीला व्यापारी मालाची खरेदी करीत होते. यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था तर हलाखीच होती. जानेवारी-फेब्रुवारी महिन्यात ज्वारी, गहू, हरभरा असे पीक बाजारात यायला सुरुवात झाली. केळी, संत्री, मोसंबी, द्राक्षे, आंबा आदि फळे सुद्धा बाजारात यायला लागली होती. अशा परिस्थितीत २४ मार्चला माननीय पंतप्रधान मोदींनी टाळेबंदी जाहीर केली आणि शेतकरी अडचणीत आले. कारण शेतकऱ्यांचा माल व्यापाऱ्यांपर्यंत पोहोचला पण पैसे हातात आले नाही. शेतात भाजीपाला तयार आहे, पण वाहतुकीच्या साधनाअभावी तो शेतातच सडून गेला. फळे झाडावरच खराब झाली अशाप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या शेतीमालाचे रूपांतर पैशात करता आले

नाही. यातून शेतकऱ्यांच्या नशीबी कर्जबाजारी आली. खरीप हंगाम जवळ आला पण तयारीसाठी लागणारा पैसा हातात नाही. व्यापारी, बँका कर्ज द्यायला तयार नाही अशी सर्वच बाजूने शेतकऱ्यांची कोंडी झाली आहे. या टाळेबंदीमध्ये आंबा, केळी, संत्री, मोसंबी अशा फळ उत्पादक शेतकऱ्यांचे खूप नुकसान झाले आहे. कारण टाळेबंदी आणि फळांचा हंगाम एकाच महिन्यात आल्यामुळे काहीही उपाययोजना केल्या तरी होणारे नुकसान भरून काढता येणारे नाही.

ब) उद्योग क्षेत्रावर झालेला परिणाम : कोरोनाच्या टाळेबंदीमध्ये संपूर्ण उद्योगधंदे, कंपन्या, कारखाने बंद ठेवण्यात आल्यामुळे उत्पादन प्रक्रिया पूर्णपणे बंद झाली. भारताप्रमाणेच जागतिक अर्थव्यवस्था सुद्धा ठप्प झाल्यामुळे जागतिक मंदीची भीती वर्तविली जात आहे. याचा भारतातील उद्योग क्षेत्राला मोठा फटका बसण्याची शक्यता डीएसपीएमएफ च्या अहवालामध्ये वर्तविण्यात आली आहे. यांच्याच अहवालानुसार कोरोना टाळेबंदीचा बँकींग, एनबीएफसी, स्टेल, टेक्सटाईल, आयटी, रिअल इस्टेट, ऑटोमोबाईल आणि मेटल्स या उद्योगांना जास्तीत-जास्त फटका बसल्याचे वर्तविण्यात आले आहे. तर टेलिकाम, ऊर्जा, फार्मा या क्षेत्राला कमी फटका बसल्याचे सांगण्यात आले आहे. तर ग्राहकोपयोगी वस्तु, मीडिया, इलेक्ट्रीकल्स, केमिकल्स, विमा या क्षेत्राला फारच कमी प्रमाणात फटका बसल्याचे सांगण्यात आले आहे.

टाळेबंदीमध्ये सर्वच कारखाने, दुकाने, बांधकाम निर्मिती प्रक्रिया बंद असल्यामुळे कच्चा माल तसाच पडून आहे तर ज्या वस्तू किंवा उत्पादन तयार झाले ते बाजारात येऊ न शकल्यामुळे साठा स्वरूपात गोदामातच पडून आहे. यामुळे मागणी कमी किंवा शुन्य तर पुरवठा अधिक अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. मागणीपेक्षा पुरवठा अधिक झाल्यामुळे बाजारात किंमती घसरण्याची शक्यता वर्तविण्यात येत आहे. किंमती घसरल्यास उद्योजकांचे उत्पन्न कमी होईल आणि त्यांना तोटा सहन करावा लागेल. तीन महिन्यांनंतर टाळेबंदीच्या नियमात शिथिलता आणली तरी नागरिकांच्या मनात भीतीचे सावट असल्यामुळे व्यवहार ठप्पच आहे. कारणास्तव उद्योगांना सावरण्यासाठी किमान सहा महिने ते वर्षभराचा कालावधी लागण्याची शक्यता वर्तविण्यात येत आहे.

क) रोजगारावर झालेला परिणाम : टाळेबंदीच्या काळात आपला भारत देश भूक आणि कोरोना या कैचीत सापडला आहे. देशातील ४० टक्के लोक हे दारिद्र्यरेषेखालील किंवा रोजंदारीवर पोट भरणारे आहे. टाळेबंदीमध्ये सरकारने नोंदणीकृत कामगारांना आर्थिक मदत करून दिलासा दिला परंतु असंगठित क्षेत्रात काम करणाऱ्यांची संख्या प्रचंड आहे. रोजंदारीवर काम करणाऱ्या कामगारांसमोर रोजची कमाई किंवा पैसे कसे मिळवायचे ही समस्या आहे. बांधकाम क्षेत्रातील मजुरांवर या टाळेबंदीमुळे उपासमारीची वेळ आली आहे. टाळेबंदीचा जास्तीत-जास्त फटका हातावर पोट असणाऱ्या, कष्ट करून कुटूंब पोसणाऱ्या स्थलांतरीत मजुरांना बसला आहे. खाजगी कंपन्या, कारखाने यात काम करणाऱ्यांना आपली नौकरी जाण्याची भीती निर्माण झाली आहे. कारण खाजगी कंपन्या, कारखानदार, मनुष्यबळ कपात करण्याचा विचार करीत आहे किंवा काहीनी तर कपात करायला ही सुरुवात केली आहे. एकेका खोलीत १०-१५ जण भर उकाड्यात दाटीवाटीने राहणाऱ्या लोकांच्या श्रमाचा राष्ट्रीय उत्पन्नात ६० टक्के वाटा आहे. पण त्यांच्या श्रमाला या संकटात संरक्षण मिळाले नाही. ज्या कामगारांकडे रेशनकार्ड आहे, त्यांना कमी दरात व काहीना मोफत धान्य दिले पण रेशनकार्ड नसलेल्या कुटूंबाची भीषण अवस्था आहे. नौकरी नाही, हाताला कुठलेही काम नाही यामुळे देशात बेरोजगारीची समस्या निर्माण होत आहे. सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इंडियन इकॉनॉमीच्या अहवालानुसार, “१७ मे २०२० रोजी देशातील बेरोजगारी २४ टक्के इतकी खाली आली”

ड) उत्पन्नावर झालेला परिणाम : जागतिक बँकेच्या मते, “कोरोनानंतर सहा कोटी नागरिक गरीब होण्याची शक्यता आहे.” कोरोना टाळेबंदीमुळे प्रत्येकाच्या उत्पन्नात घट झाली कारण सर्व व्यवसाय उद्योगधंदे, नौकऱ्या, रोजगार बंद असल्यामुळे एकतर वेतन शुन्य झाले किंवा मिळणाऱ्या वेतनात कपात करण्यात

आली असेच देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे झाले. कारण ज्या-ज्या मार्गाने सरकारला महसूल किंवा उत्पन्न मिळत होते ते सर्व स्रोत एकतर बंद झाले किंवा महसूल मिळण्याचे प्रमाण कमी झाले पर्यायाने देशाचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्न घटले. तसेच कोरोना काळात सरकारला आरोग्य यंत्रणेवर जास्तीत-जास्त खर्च करावा लागला. पण त्यातून सरकारला उत्पन्न मिळत नसल्यामुळे प्राप्ती कमी व खर्च जास्त झाल्यामुळे देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न कमी झाले.

इ) बँकींग क्षेत्रावर झालेला परिणाम : बँकींग क्षेत्र हे उत्तम अर्थव्यवस्थेचे द्योतक मानले जाते. कारण मध्यवर्ती बँकेच्या आधारेच सरकार अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थित नियोजन करू शकते पण या कोरोना टाळेबंदीमुळे बँकींग क्षेत्र सुद्धा चिंतीत आहे. या काळात कर्जाची मागणी घटली आहे, कर्ज बुडत्यांचे प्रमाण वाढले, कॉर्पोरेट क्षेत्राकडून कर्जाची वसुली व्हायला विलंब होतो आहे. या सर्वांचा विचार करून डगमगलेल्या अर्थव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने मार्च ते मे या कालावधीत तेरा वेळा व्याजदर कपात केली आहे. रिझर्व्ह बँकेच्या व्याजदर कपातीनंतर सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्वच बँकांनी व्याजदरात कपात केली. या निर्णयामुळे अर्थव्यवस्थेसाठी सध्या सर्वात मोठी चिंतेची बाब असलेल्या मागणीला चालना मिळेल. कर्जावरील व्याजदर घटल्यामुळे ग्राहकांची बँकांकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण वाढेल आणि घर, वाहन खरेदीला चालना मिळेल. ठेवीवरील व्याज घटल्यामुळे तसेच खात्यात किमान शिल्लक राखणे आता बंधनकारक नसल्यामुळे बँक खात्यात पैसा राखून ठेवण्यापेक्षा तो खर्च करण्याकडे लोकांचा कल वाढेल हाच एकमेव उद्देश व्याजदर कपात करण्यामागे होता.

अशाप्रकारे कोरोना साथीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर बरे-वाईट परिणाम झाले आणि त्याचा सर्वच क्षेत्राला फटका बसला. रिझर्व्ह बँकेच्या मते, “कोरोनाचे विषाणू अर्थव्यवस्थेवर पिशाच्या सारखे घोंगावत आहे.” देशाचे आर्थिक सल्लागार वीरमणी यांच्या मते, “टाळेबंदी जनतेसाठी ‘शॉक ट्रीटमेंट’ होता.” आर्थिक सचीव गर्ग यांच्या मते, “टाळेबंदीमुळे कोरोना वायरस गायब होणार नाही पण रोगाचा धाक व कामाची गरज यात सुवर्णमध्ये साधण्याची गरज आहे.”

भारताने लागू केलेली टाळेबंदी ही जगातील सर्वात कठोर स्वरूपाची टाळेबंदी होती. घोषणेनंतर केवळ काही तासांची मुदत देऊन टाळेबंदी लागू करण्यात आली. तेव्हा अशी स्वाभाविक अपेक्षा होती की, टाळेबंदीमुळे उद्भवणारी स्थिती काळजीपूर्वक हाताळण्यासाठी सरकारकडे नियोजन आराखडा असेल. पण यातून मार्ग काढण्यासाठी काही पूरक कृती सरकारने केल्या नाहीत. ज्या पद्धतीने टाळेबंदी लागू करण्यात आली त्यातूनच कोरोना विषाणू जास्त पसरला. कारण टाळेबंदीमुळे गोंधळलेले लोक ठिकठिकाणी जमत होते, तिथेच एकमेकांना संसर्ग होत होता आणि तेच लोक शेकडो मैल पायपीट करत आपल्या गावात कोरोना विषाणू घेऊन गेले. त्यामुळे कोविड १९ साथ आणखी पसरत गेली. यावरून असे स्पष्ट होते की, “भारताने टाळेबंदी लागू करून खूप मोठी आर्थिक किंमत मोजली पण त्यातून काहीच साध्य झाले नाही.”

संदर्भ ग्रंथ :

१. दैनिक लोकसत्ता : १ एप्रिल ते १० जून (संपादकीय लेख, इतर मान्यवरांचे लेख, बातम्या)
२. दैनिक लोकमत : १ एप्रिल ते ३० मे (संपादकीय लेख, इतर मान्यवरांचे लेख, बातम्या)

कु. माधुरी रा. बोटे

संशोधक विद्यार्थीनी

डॉ. मधुकरराव वासनिक पी. डब्ल्यू. एस.

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर.

E-mail : madhuribotre58@gmail.com

कोरोना महामारी के प्रभाव

डॉ. रजनी हारोडे

सारांश :

कोविड-१९ कोरोना वायरस ने पुरी दुनिया को अपनी चपेट में लिया है। लगभग डेढ़ दो साल तक पूरी दुनिया किसी न किसी रूप में कोविड-१९ के तात्कालिक खतरे से जूझती रहेगी। समाज के विभिन्न क्षेत्रों में क्या परिवर्तन होंगे? निश्चित तौर पर कुछ भी नहीं कहा जा सकता। महामारी से विभिन्न क्षेत्रों में प्रभाव उत्पन्न होंगे जो पूर्ण या आंशिक होंगे। परिवर्तन दो तरफा होता है। नकारात्मक व सकारात्मक। इस समय समाज में एक साथ सकारात्मक व नकारात्मक दोनों परिवर्तन दिखाई दे रहे हैं। एक और मृत्यु का भय मनुष्य को स्वार्थी व संवेदनहीन बना रहा है। दूसरी ओर जीवन जीने की इच्छा उसे सेवाभावी व उदार बना रही है। आर्थिक क्षेत्र में प्रभाव व परिवर्तन स्पष्ट रूप से दिखाई दे रहे हैं। आर्थिक क्षेत्र सबसे अधिक प्रभावित हुआ है। रोजगार, उत्पादन सप्लाई चैन आर्थिक मंदी, सामाजिक क्षेत्र भी इसके प्रभाव में अछूता नहीं। बेरोजगारी, पारिवारिक भरण पोषण का दबाव, पारिवारिक कलह, घरेलू हिंसा, मानसिक अवसाद, लोगों में अलगाव व अनदेखा भय, सामाजिक उत्सव, विवाह समारोह, धार्मिक कार्यक्रम, त्यौहार, सहवास व सम्बन्धों पर गहरा प्रभाव पड़ा है। व्यवहार के तरीके बदल गए हैं। नए प्रकार की छूआ छूत दिनचर्या में व जीवन जीने के तरीकों में परिवर्तन आया है। धर्म व संस्कृति पर भी प्रभाव पड़ा है। नस्लभेद, स्त्रियों पर अनावश्यक रूप में घरेलू कार्यों की वृद्धि से शारीरिक व मानसिक दबाव बढ़ा है। कोरोना वायरस के कारण सामाजिक ताने बाने में जो दरार आएगी उसे दूर करना मुश्किल होगा। इसका एक परिणाम यह हो सकता है कि या तो दिखावे की दुनिया नहीं होगी। एक कृत्रिम दुनिया खत्म हो जाएगी। सादगी व अमन भरी दुनिया सामने आएगी। ऐसी हम आशा कर सकते हैं। 'भैतिकता का दौर भी बदलेगा'

कुंजी शब्द :

प्रकोप—प्रबलता या कुप्रभाव, आंशिक—कुछ थोड़ा या अल्प, रूबरू—आमने—सामने, करूणा—दया, संक्रमण—एक अवस्था से दूसरी अवस्था, नस्लभेद—नस्ल, जाति, प्रजाति में भेद करना, अवसाद—उदासी।

प्रस्तावना:

पूरे विश्व में कोरोना वायरस का प्रकोप बढ़ता जा रहा है। भारत में भी कोरोना का प्रकोप बढ़ता जा रहा है। प्रशासन इससे निपटने के लिए युद्ध स्तर पर काम कर रहा है। लोग अपने घरों में बन्द। प्रत्येक क्षेत्र पर इसका प्रभाव पड़ रहा है। तथा आनेवाले समय में कई सकारात्मक नकारात्मक प्रभाव व परिणाम प्रत्येक क्षेत्र में दिखाई देंगे।

कोविड-१९ कोरोना वायरस ने पुरी दुनिया को अपनी चपेट में लिया है। लगभग डेढ़ दो साल तक पूरी दुनिया किसी न किसी रूप में कोविड-१९ के तात्कालिक खतरे में जूझती रहेगी। समाज के विभिन्न क्षेत्रों में क्या परिवर्तन होंगे? निश्चित तौर पर कुछ भी नहीं कहा जा सकता। कोरोना महामारी में भारत तथा विश्व के अधिकांश देशों में लाकडाऊन निति अपनाई है। जिसके परिणाम स्वरूप सभी देशों को भयंकर आर्थिक प्रभाव के अलावा और क्या प्रभाव होंगे। इस महामारी से विभिन्न क्षेत्रों में प्रभाव उत्पन्न होंगे। जो पूर्ण या आंशिक होंगे। परिवर्तन दो तरफा होता है नकारात्मक व सकारात्मक। इस समय में एक साथ नकारात्मक व सकारात्मक परिवर्तन दोनों दिखाई दे रहे हैं।

सकारात्मक प्रभाव :

सकारात्मक परिवर्तन करूणा को जन्म देने वाला होता है। उदार और परोपकारी सेवाभावी, मनुष्य के लिए जमीन तैयार करता है। एक और मृत्यु का भय दूसरी और जीवन जीने की इच्छा उसे सेवाभावी व उदार बना रही है।

नकारात्मक प्रभाव :

नकारात्मक परिवर्तन मनुष्य को संकीर्ण संवेदनशील और स्वार्थी बना देता है। कोरोना महामारी ने सम्पूर्ण मानव जगत को मृत्यु के भय से रूबरू कराया है। मृत्यु का भय मनुष्य को स्वार्थी व संवेदनशील बना रहे है। हम मृत्यु को निकट पा रहे हैं और मृत्यु भय बनकर मस्तिष्क पर छा गई है। भय रोजगार व भूख से जुड़ा है।

आज की स्थिति में समाज के विभिन्न क्षेत्रों में निम्न प्रभाव होंगे व दिखाई दे रहे है—

- **आर्थिक क्षेत्र के प्रभाव :** इस संक्रमण काल में पुराने रोजगार के साधन खत्म होंगे। रोजगार के नए साधन व तरीके भी इस कठिन समय की खोज साबित होंगे। नई पीढ़ी को परम्परागत समाज से ताल मेल भी बैठाना होगा। कोविड-१९ के प्रकोप से वैश्विक स्तर पर आर्थिक मंदी, सप्लाई चैन का व्यवधान, वस्तुओं और लाजिस्टिक्स सहित अर्थव्यवस्था पर महत्वपूर्ण प्रभाव पड़ेगा।

अर्थशास्त्री अरूण सिंह के अनुसार, वाणिज्यिक गतिविधियों और लोगों की सभाओं पर तालाबन्दी और प्रतिबन्ध से वैश्विक और घरेलू विकास बहुत अधिक प्रभावित होगा। कई लोगों की नौकरिया व रोजगार चले जाएंगे। उनके सामने भरण—पोषण की समस्या आएगी। जिसका मानसिक अवसाद व तनाव अभी से पैदा हो रहा है।

नवीनतम संयुक्त राष्ट्र व्यापार के रिपोर्ट के अनुसार, विश्व अर्थव्यवस्था कोरोना वायरस महामारी के कारण मंदी में चली जाएगी। विकासशील देशों में रहने वाले दुनिया के दी—तिहाई लोगों को अभूतपूर्व आर्थिक क्षति का सामना कर पड़ सकता है।

महामारी का सबसे गंभीर प्रभाव उन परिवारों पर ही पड़ेगा जिनके सदस्य इस बीमारी के चलते मृत हो गए है। एक तो इस बीमारी से ग्रसित होकर दूसरे वे प्रभावित मजदूर जो इस बीमारी के कारण अपने घरों को लौटते हुए मृत्यु को प्राप्त हुए है। वे अगर परिवार के मुखिया थे तो ऐसे में परिवार सम्भालने की जिम्मेदारी, बच्चों का वर्तमान और भविष्य सब अनिश्चित हो जाएगा। कई बच्चे अनाथ हो जाएंगे। मरने वालों की संख्या हजारों में होने से इसका प्रभाव समाज व देश पर भी पड़ेगा।

- **नस्ल भेद :** महामारी का नस्लभेदी प्रभाव भी दिखाई देगा। इस बीमारी की शुरूवात चीन से हुई है। इसलिए चीनी नागरिकों को अगले कुछ वर्षों तक इस महामारी के चलते जाना पहचाना जा सकता है। अन्य देशों के लोगों द्वारा उन पर नस्लभेदी टिप्पणी की जा सकती है, बल्कि उन्हें उपेक्षा का शिकार भी होना पड़ सकता है। भारत में भी यही स्थिति रहने वाली है। यह सामाजिक समस्या के रूप में सामने आ सकती है।
- **सामाजिक प्रभाव :** सबसे गंभीर प्रभाव उन समुदायों पर देखने को मिलेगा। जो आर्थिक तौर पर बेहद पिछड़े हुए है। प्रवासी मजदूर घूमक्कड समुदाय दिहाड़ी मजदूर व असंगठित क्षेत्र में काम करने वाले लोग। इन सभी पर महामारी का दोहरा प्रभाव दिखाई दे सकता है। एक तो रोजगार छूट जाने की स्थिति व आय का शून्य हो जाता। दूसरा किसी प्रकार की बचत ना होने की स्थिति में परिवार के भरण—पोषण के दबाव से गुजरना, पारिवारिक कलह, घरेलू हिंसा, मानसिक अवसाद व तनाव की

समस्या उत्पन्न होगी। साथ ही महामारी के काल में भय व अफवाहों से समाज में कई वर्ग आपस में शक और सदेह करेंगे तथा नए साम्प्रदायिकता को जन्म देंगे। समाज में नए प्रकार की छूताछूत और संदेह का जन्म होगा। संक्रमण के संदेह पर लोग अलगाव के लिए मजबूर हो जाएंगे। अपेक्षा फैलेगी जो आहत करनेवाली होगी।

- **सामान्य जीवन व दिनचर्या** : कोरोना महामारी फैलने तक हमारा व्यवहार व दिनचर्या सामान्य थी। हम सभी लोग अपने घर परिवार, मित्रों, सहयोगियों, सहयात्रीयों व अन्य लोगों के साथ मित्रवत व्यवहार करते थे, हाथ मिलाना, मदद करना, कई अवसरों पर गले मिलना, साथ में भोजन, सामूहिक आयोजनों में जन्म दिवस, पार्टी, उत्सव, शादी—ब्याह और अन्य सार्वजनिक समारोहों में बढ़ चढ़ कर हिस्सा ले। यह सामान्य व्यवहार था और समाज हमसे ऐसे व्यवहार की उम्मीद करता है। परन्तु कोरोना महामारी के संक्रमण के बाद यह मूल्य पूरी तरह बदल गया है। अब यह आशा की जाती है कि बल्कि यह आवश्यक है कि जहाँ जक सम्भव हो इन सभी सामान्य व्यवहार व दिनचर्या में पूरी तरह से परिवर्तन लाया जाए। आप सभी जगह सामाजिक अंतर का पालन करें किसी से हाथ न मिलाए दूर से बात करें, सार्वजनिक स्थानों पर आपका व्यवहार मित्रवत न हो थोड़ा शत्रुत्व भी हो रहा है। तो भी इसे सामान्य माना जाएगा। संक्रमांक रोग में पिड़ित रोगी से दूरी बनाने के मामले में अब यदि कोई कटुता पूर्ण व्यवहार करता दिखे तो आश्चर्य नहीं होगा। कुछ घटनाओं के कारण अभी भी ऐसे हालात बन रहे हैं कि विदेशों से लौटे अपने पड़ोसियों, विमान सेवाओं के संचालन में, स्वास्थ्य सेवाओं, पुलिस व सफाई कर्मचारियों के साथ लोग ऐसा व्यवहार कर रहे हैं। जैसे उन्होंने कोई अपराध किया यह भेदभाव पूर्ण व्यवहार और एक विशेष प्रकार की छूआछूत की भावना दिखाई देगी।
- कोरोना वायरस की महामारी स्थाई तरीकों से समाज को नई आकृति प्रदान करेगी और लोगों के यात्रा करने, घर खरीदने, सुरक्षा एवं निगरानी यहाँ तक की भाषा के प्रयोग के तौर के बारे में बदलाव लाएगा।
- हम सबको घरों में बंद रखने वाला वह वायरस जो सरकार के साथ, बाहर की दुनिया के साथ और यहाँ तक की एक दूसरे के साथ हमारे सम्बन्धों को बदल रहा है। हो सकता है यह महीनों तक रहे। आनेवाले महीनों और सालों में हम जो परिवर्तन महसूस करेंगे उनसे हम अपरिचित हो सकते हैं। और ये परिवर्तन हमारे लिए मुश्किल हो सकते हैं। अन्य लोगों की उपस्थिति हमें जो राहत या आनंद का अहसास होता था अब हो सकता है। कि लोगों के आस पास नहीं होने में हमें अधिक राहत मिले, विशेष रूप से जिन लोगों से जिन्हे हम नहीं जानते हैं। सामाजिक मेल—मिलाप सिमित होंगे। आने वाले समय में हम कार्यस्थल पर स्कूलों में और सार्वजनिक स्थानों पर किस तरह व्यवहार करेंगे। आनेवाला समय तय करेगा जो निश्चित रूप से पूर्व की तरह तो नहीं।
- कोरोना वायरस के कारण सामाजिक तानेबाने में जो दरारें आएंगी उन्हें दूर करना मुश्किल होगा। नई आदतों की शुरूवात — हमारे जीवन में बहुत कुछ आदत है हमारी ये आदत हमें काम करने में, हमारे परिवार की देखभाल करने में और अपने लक्ष्य को प्राप्त करने में काफी प्रभावी तरीके से मदद करती है। इस व्यवस्था को जब झटका लगता है तो आदतें बदलती हैं। लोगों के काम करने और आने जाने के तौर—तरीके बदल जाते हैं। उनकी रोजमर्रा की दिनचर्या और उनके जीवन की लय बदल जाती है। उनके साथ खानेपीने और अपने परिवार के साथ संवाद करने के तरीके बदल जाते हैं। जब लोग चीजों को अलग तरीके से करने को मजबूर हैं तो नई आदतें जन्म लेने लगती हैं।

- **संस्कृति पर प्रभाव** —जीवन का एक और पहलू जो इस प्रकोप से बुरी तरह प्रभावित हुआ है वह है संस्कृति, खास तौर पर धर्म। महामारी ने विभिन्न तरीके से धर्म को प्रभावित किया। मंदिर, मस्जिद, गुरुद्वारे तथा चर्च जैसे विभिन्न त्यौहारों एवं पर्वों से जुड़ी सामूहिक उत्सव व कार्यक्रम तथा तीर्थ यात्राओं पर रोक लग गई। महामारी के कारण समाज के कई वर्ग आपस में शक और संदेह के घेरे नए साम्प्रदायिकता को जन्म देंगे। समाज में नये मानवीय सारोकार जन्म लेंगे। धर्म और सम्प्रदाय के नए मायने समाज में प्रचलित होंगे। जो सर्व स्वीकृत और राजनैतिक स्वार्थबंदी से अलग—धलग होंगे। एक नई मानवीय चेतना से मजहब और धर्म के नए स्वरूप विकसित होंगे।
- **स्त्रियों पर प्रभाव** : महामारी का एक सामाजिक प्रभाव स्त्री विमर्श के नजरिए से भी देखा जा सकता है। दरअसल भारतीय पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्था में परिवार की सुबह में रात तक की जरूरतें तथा सभी गृहकार्य को पूरा करने की जिम्मेदारी महिलाओं की होती है। लॉकडाउन की स्थिति में बच्चे, बुजुर्ग वयस्क सभी अपने—अपने घरों में कैद है, तो ना चाहते हुए भी महामारी के दौरान महिलाओं के घर के कार्यों में अनावश्यक रूप से वृद्धि हुई है। जिसका प्रभाव महिलाओं के सेहत पर तो पड़ा ही है। साथ ही मानसिक दबाव के रूप में देखने को मिल सकता है। सेमोन मायर (University of Sate Ecological Economic Research fellow) कहते हैं कि कोविड—१९ के समाज पर आर्थिक, सामाजिक नजरिए से चार सम्भावित भविष्य है।
  - एक बर्बरता के दौर में चल जाए।
  - दूसरा एक मजबूत सरकारी कॅपेटिलिज्म आए।
  - तीसरा एक धरम व सरकारी समाजवा आए।
  - चौथा आपसी सहयोग पर आधारित एक बड़े समाज के तौर पर परिवर्तन दिखाई दे इन चारों का भविष्य वर्जन सम्भव है।

कोविड—१९ महामारी ने दुनिया को काफी हद तक बदल दिया। जैसे जैसे इसका प्रसार बढ़ेगा वैसे वैसे समाज के प्रत्येक क्षेत्र के मायने परिवर्तित होते जाएंगे। यह पूरी दुनिया नए रूप में लायेगा।

सन्दर्भ :

<https://www.amarujjala.com>
[hindi.theprintin](https://www.hindi.theprintin.com)
<https://www.youthkiawaz.com>
<https://www.amaryala.com>
<https://dhyeyaisas.com>>current affairs

डॉ. रजनी हारोडे
 समाजशास्त्र विभाग
 राजकुमार केवलरामाजी कन्या महाविद्यालय,
 जरीपटका, नागपूर

कोविड-१९ सर्वेक्षण- भारतीय जनसमुदाय पर जागरूकता मूल्यांकन एक अध्ययन

डॉ. जयंत कुमार वी. रामटेके

सार:

इस सर्वेक्षण अध्ययन का उद्देश्य भारतीय जनसमुदाय का कोविड-१९ के बारे में जागरूकता के स्तर का आकलन करना था। कोविड-१९ और इसकी रोकथाम के लिए भारत सरकार द्वारा दिये गए सुझाव तथा के बारे में जागरूकता के स्तर का आकलन करने के लिए ७४५ व्यक्तियों के बीच ऑनलाइन सर्वेक्षण किया गया। परिणामों से पता चला है, कि महामारी के बारे में ज्यादा प्रतिशत लोगों में कोरोना महामारी के प्रति जागरूकता, बचाव, जिम्मेदारी, कर्तव्य, उपचार की जानकारी है, लेकिन फिर भी कुछ प्रतिशत लोग पूरी तरह से जागरूक नहीं थे। निष्कर्ष के तौर पर कम प्रतिशत लोगों का कोविड-१९ के बारे में जागरूकता जानकारी न होना इस बीमारी को बढ़ाने में मददगार साबित हो सकता है। शासन, प्रशासन द्वारा जनसमुदाय की रुचि का ध्यान रखकर रुचिपूर्ण प्रचार प्रसार माध्यमों का चयन कर कोरोना प्रादुर्भाव से बचाने के लिए जागरूकता, अभियान चलाकर बचाव, जिम्मेदारी, कर्तव्य, उपचार बिन्दुओं पर जोर देकर जिन आयु, लिंग, शैक्षणिक पात्रतावाले समूहों में जागरूकता का अभाव हो उसपर जोर देकर उद्देश्य प्राप्ति की तरफ अग्रसर हुआ जा सकता है। इसी प्रकार स्वास्थ्य विभाग के कर्मचारियों को इस सर्वेक्षण से जनसमुदाय तक बेहतर सुविधा देखभाल करने में मदद मिलेगी।

बिजयशब्द: कोविड-१९, कोरोना वायरस, जागरूकता, बचाव, जिम्मेदारी, कर्तव्य, उपचार, वायरस

पृष्ठभूमि:

कोरोना वायरस का आधिकारिक नाम नोवेल कोरोना वायरस है, जो इसकी सतह पर उभरे मुकुटनुमा आकार की उपस्थिति के कारण पड़ा है। यह रोग गंभीर तीव्र श्वसन सिंड्रोम SARS CoV- 2 का कारण बनता है, जिसमें बुखार, खांसी, सांस की तकलीफ, मांसपेशियों में दर्द, बलगम जैसे लक्षण दिखाई देते हैं। यह वायरस विशेष कर फेफड़ों को प्रभावित करता है।

३१ दिसंबर २०१९ चीन के हबु प्रांत के वूहान शहर में न्यूमोनिया के मामलों के क्लस्टर के बारे में जानकारी दी जिसके बाद अंततः कोरोनावायरस की शिनाख्त की गई। यह बीमारी अब विश्व स्तर पर फैल गई है, और वर्ष २०१९-२०२० में लोगों के आर्थिक, सामाजिक, व्यावसायिक, पारिवारिक और मुख्यतः स्वास्थ्य को प्रभावित कर मानव समाज के लीये वैश्विक चिंता का कारण बन चुकी है, विश्व स्वास्थ्य संगठन WHO ने आधिकारिक सूचना द्वारा ३० जनवरी, २०२० को कोरोना वायरस के कारण वैश्विक आपातकाल घोषित किया गया था, तथा निम्न आठ सुझाओं को जारी करके कोरोना वायरस से लड़ने के लिए दिशानिर्देश दिये थे:— १) देश स्तर पर समन्वय, योजना और निगरानी २) जोखिम संचार और सामुदायिक जुड़ाव ३) निगरानी, तेजी से प्रतिक्रिया टीमों और मामले की जांच ४) प्रवेश के अंक ५) राष्ट्रीय प्रयोगशालाएँ ६) संक्रमण की रोकथाम और नियंत्रण ७) केस प्रबंधन ८) परिचालन समर्थन और रसद वर्तमान डबल्यू.एच.ओ द्वारा जारी अकड़ों के अनुरूप १८ जुलाई २०२० तक विश्व भर में कुल १३,८७६,४४१ लोग २०० से अधिक देशों में इससे प्रभावित हो चुके थे, अब तक इस बीमारी से ५९३,०८७ लोगों की मौत हुई है। भारत में स्वास्थ्य मंत्रालय के अनुसार १० लाख ७८ हजार ७८२ लोगों

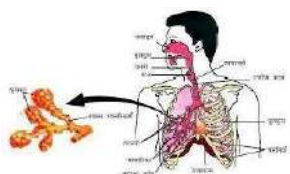
को कोरोना ग्रसित हो चुके थे, तथा २६,८१६ लोगों की मौत हो चुकी थी। यह वायरस इंसान के सांस की बूंदों और लोगों से निकट संपर्क के माध्यम तथा दूषित सतहों को छूने और फिर उनके चेहरे, नाक को छूने से फैलता है; यह वायरस किसी सतहों ज्यादा से ज्यादा ७२ घंटे तक जीवित रह सकता है। संक्रमण के लक्षण शुरुआत के संपर्क के समय से लेकर औसतन ५ दिन या २-१४ दिनों के बीच दिखाते हैं। वायरस संक्रमण जाँचने के लिए (आरआरटी-पीसीआर) एक नासोफेरीजल स्वाब टेस्ट किया जाता है, वर्तमान में इस वायरस का कोई टीका उपलब्ध नहीं है।

सामग्री और विधि:

इस सर्वेक्षण को (सरल प्रश्नोत्तरी तालिका) का उपयोग करके किया गया, किसी आयु, लिंग, व्यवसाय मर्यादा से बंधन मुक्त थे। गूगल क्विज के माध्यम से विभिन्न सोशल मीडिया और इलेक्ट्रॉनिक मेल के माध्यम से प्रसारित कर लगभग २००० लोगों को सर्वेक्षण भेजा गया था। दिनांक १८ जून २०२० तक सर्वेक्षण में ७४५ प्रतिक्रियाओं का प्रतिपादन आयोजित किया गया। बहुविकल्पीय प्रश्नों के साथ कुल २० प्रश्न सम्मिलित किये थे। जवाब देनेवाले सभी व्यक्ति सर्वेक्षण में उनकी प्रतिक्रिया की गोपनीयता के बारे में बताया गया और सूचित भी किया गया। इस सर्वेक्षण के संचालन के उद्देश्य कोरोना महामारी के प्रति जागरूकता, बचाव, जिम्मेदारी, धर्तव्य, उपचार की जानकारी के बारे में भारत के हर उम्र के प्रत्येक व्यक्ति को इस सर्वेक्षण में शामिल किया गया। इस सर्वेक्षण का मूल्यांकन इलेक्ट्रॉनिक रूप से किया गया इंटरनेट पर उपलब्ध आम सर्वेक्षण सॉफ्टवेयर संचालन साइट द्वारा प्रदान किए गए इंटरफेज का उपयोग किया गया।

तालिका १: सर्वेक्षण प्रश्नावली

अ.क्र.	जागरूकता आधारित प्रश्न	बहुविकल्पीय उत्तर
१.	कोरोना वायरस का आधिकारिक नाम क्या है?	अ. कोविड-१९ ब. नोवेल कोरोना वायरस क. सार्स-कोव-२
२.	विश्व स्वास्थ्य संगठन (WHO) ने किस दिन कोरोना वायरस के कारण वैश्विक आपातकाल घोषित किया?	अ. २८ जनवरी, २०२० को ब. ३० जनवरी, २०२० को क. २० फरवरी, २०२० को ड. २० मार्च, २०२० को
३.	यह किस अभिनेत्री की तस्वीर है ? 	अ. आलिया भट्ट ब. सारा अली क. कणिका कपूर ड. अंजना ओम कश्यप
४.	इनमें से कौन सा कोविड-१९ का लक्षण नहीं है ?	अ. गले में खराश

		ब. बदन और जोड़ों में दर्द क. सीने में जलन ड. सांस लेने में परेशानी
५.	कोरोना वायरस से संक्रमण के लक्षण कितने दिनों में दिखते हैं?	अ. ५ से १० दिनों में ब. १० से १४ दिनों में क. २ से १४ दिनों में ड. ४ से १० दिनों में
	बचाव आधारित प्रश्न	
६.	आप घर से बाहर कोरोना वायरस की बीमारी से खुद का बचाव कर सकते हैं	अ. हर बार कहीं छूने के बाद साबुन डिसइन्फेंट से हाथ साफ करे ब. मुह और नाक पर मास्क लगा कर क. दस्ताने पहन कर ड. ऊपर दिये सभी उतर सही है
७.	यह चित्र किस तंत्र की तस्वीर है, जिसके माध्यम से कोरोना विषाणु हमारे शरीर में प्रवेश करता है ?	अ. पाचन तंत्र ब. अंतःस्रावी तंत्र क. श्वसन तंत्र ड. परिसंचरण तंत्र
		
८.	क्या कोरोना संक्रमित होने का संदेह होते ही आपका अस्पताल जाना जरूरी है ?	अ. नहीं ब. हा
९.	कोरोना वायरस किसी भी सतह पर अधिकतर कितने घंटे जीवित रहता है ?	अ. २४ घंटे ब. ४८ घंटे क. ७२ घंटे ड. ६ घंटे
१०.	चिकन खाने से कोरोना वायरस शरीर में प्रवेश करता है	अ. नहीं ब. हा
	जिम्मेदारी कर्तव्य आधारित प्रश्न	
११.	कोरोना वायरस की महामारी को जड़ से मिटाने के लिए हमें निम्न में से कौन सी दो बातें बिल्कुल नहीं करनी चाहिए?	अ. १ और ४ सही हैं ब. १ और ३ सही हैं

	१ लॉक डाउन का कठोरता से पालन २ सार्वजनिक जगहों पर थूकना ३ लोगों से हाथ मिलाकर अभिवादन ४ १५ मीटर दूरी से ही बात करना	क. २ और ३ सही हैं ड. २ और ४ सही हैं
१२	कोरोना लॉक डाउन काल में देश की गिरती हुई अर्थव्यवस्था को ठीक किया जा सकता है !	अ. बैंको से अपना सारा धन वापस ले कर ब. रम्मी खेल कर क. सरकार को सहयोग दे कर ड. शराब का ज्यादा सेवन कर रेवनू जनरेट कर
१३	कोरोना काल में विद्यार्थियों के लिए कौन से पद्धति को आप पठन पाठान तथा टेस्ट लेने को सही मानते हैं ?	अ. ऑनलाइन क्लासेस ब. क्लास रूम क. होम टूशन ड. स्वयं अध्ययन
१४	यह चित्र क्या दर्शाता है ? 	अ. आप जैसा करते हैं आपको उसका फल मिल ही जाता है ब. घर से बाहर थूकने में कोई बुराई नहीं क. घर साफ रखना अत्यंत जरूरी है ड. कोरोना महामारी से लड़ने का काम सरकार और म्यूसिपल कॉर्पोरेशन का होता है , इसलिए हम बाहर कहीं भी थूक सकते हैं
	उपचार आधारित प्रश्न	
१५	कोरोना महामारी के वायरस को खत्म करने के टीका किस देश ने बना लिया है	अ. इजरायल ब. इटली क. अमेरिका ड. इनमें से कोई नहीं, अब तक परीक्षण जारी है
१६	कोरोना वायरस के संक्रमण की पहचान के लिए	अ. बुखार आना जरूरी है ब. लैब टेस्टिंग जरूरी है क. खासी आना जरूरी है ड. बदन दर्ज जरूरी है
१७	इनमें से किससे कोरोना वायरस से बचने के	अ. कृत्रिम श्वसन

	लिए उपयोग करना बिल्कुल भी सही नहीं है	ब. जन्तु नाशक का सेवन क. टीका कारण ड. हाइड्रोक्सीक्लोरो क्वाइन
१८	कोरोना वायरस के सम्पर्क में आने पर कोरेंटाइन काल कम से कम कितने दिनों का होता है ?	अ. २० ब. १४ क. १० ड. ४०
१९	कोरोना महामारी के बचाव में आप निम्न में से किस बात को तबज्जो देंगे ?	अ. सोशल तथा टेली मीडिया पर ज्यादा से ज्यादा सक्रिय रह कर ब. विश्व आरोग्य संगठन एवं स्वास्थ्य मंत्रालय के दिशा निर्देश क. रास्ते पर जमा होकर थाली पीटने और शोर मचा कर ड. संक्रमित व्यक्ति विशेष या समुदाय को दंडित कर
२०	यह चित्र क्या दर्शाता है ? 	अ. ब्लड टेस्ट ब. ट्रेशल एस्पिरेट क. स्वाब टेस्ट ड. नेजल एस्पिरेट

परिणाम:

सर्वेक्षण में ७३७ प्रतिक्रियाएँ प्राप्त हुईं जिससे पता चला था कि जागरूकता आधारित श्रेणी में केवल २८.५% लोगों को कोरोना वायरस का आधिकारिक नाम नोवेल कोरोना वायरस है पता था, विश्व स्वास्थ्य संगठन WHO ने ३० जनवरी, २०२० को कोरोना वायरस के कारण वैश्विक आपातकाल घोषित किया यह केवल ३९.३% लोगों को सही में पता था, फिल्म अभिनेत्री कणिका कपूर को चित्र देख कर ८३.३% लोगों ने पहचाना है, ४८.२% लोगों ने कोरोना वायरस से संक्रमण के लक्षण २ से १४ दिनों में दिखते हैं, सही उत्तर दिया, सीने में जलन यह कोविड-१९ का लक्षण नहीं है ४५.५% लोगों को पता था।

बचाव आधारित श्रेणी में घर से बाहर कोरोना वायरस की बीमारी से बचाने के लिए कहीं छूने के बाद हरबार साबुन डिसइन्फेंट से हाथ साफ करना है यह ८८.३% लोगों को पता था, चित्र देखकर एक्सन तंत्र जिसके माध्यम से कोरोना विषाणु हमारे शरीर में प्रवेश करता ८६.३% लोगों ने सही उत्तर दिया था, तथा कोरोना संक्रमित होने का संदेह होते अस्पताल जाना जरूरी है नहीं है, केवल २०.५ % लोगों को पता था,

उसी प्रकार कोरोना वायरस किसी भी सतह पर अधिकतर ७२ घंटे जीवित रहता है, यह ३९.५% लोगों को सही जानकारी थी, साथ ही ८७.८% लोगों को पता था की चिकन खाने से कोरोना वायरस शरीर में प्रवेश नहीं करता, कोरोना वायरस की महामारी को जड़ से मिटाने के लिए लोगों से हाथ मिलाकर अभिवादन और सार्वजनिक जगहों पर थूकना नहीं करनी चाहिए ६१.२% को पता था, कोरोना लॉकडाउन काल में देश की गिरती हुई अर्थव्यवस्था को सरकार को सहयोग दे कर ठीक किया जा सकता ९३.६% लोगों की राय थी तथा ६५.२ % लोग ये मानते थे की कोरोना काल में विध्वंसियों के लिए ऑनलाइन क्लासेस ही पठन पाठान तथा टेस्ट लेने को सही विकल्प होगा, घर की बाहरी दीवार पर थूकते हुये व्यक्ति का चित्र देखकर ८९ % लोगों की सही जवाब दिया की आप जैसा करते हैं आपको उसका फल मिल ही जाता है और ६५.४ % लोगों को जानकारी थी की कोरोना महामारी के वायरस को खत्म करने का सफल टीका किसी देश ने अबतक नहीं बनाया है केवल अबतक परीक्षण जारी है। कोरोना वायरस के संक्रमण की पहचान के लिए लैब टेस्टिंग जरूरी है इसका सही उत्तर ८०.७: लोगों ने दिया तथा कोरोना वायरस से बचने के लिए जन्तु नाशक का सेवन उकरना बिलकुल भी सही नहीं है, यह ६७.६: लोगों को पता था. उसीप्रकार कोरोना वायरस के सम्पर्क में आने पर कोरेंटाइन काल कम से कम १४ दिनों का होता है यह ९४.२ % लोगों सही में मालूम था और कोरोना महामारी के बचाव में विश्व आरोग्य संगठन एवं स्वास्थ्य मंत्रालय के दिशानिर्देश को ही तवज्जो देना कहिए ये ८७% लोगों की राय थी तथा चित्र देखकर स्वाब टेस्ट सही उत्तर ५०.१% लोग बता पाये थे।

उद्देश्य:

सर्वेक्षण अध्ययन का उद्देश्य COVID-१९ और इसके प्रति जागरूकता, रोकथाम और उपचार योजना के बारे में जानकारी के साथ-साथ समूहों के बारे में जागरूकता पैदा करने के लिए उत्तरदाताओं और भारत की आबादी के ज्ञान की कमी का मूल्यांकन करने के लिए शासन तथा स्वास्थ्य विभाग एवम पेशेवरों की सहायता करना है। कोविड -१९ रोग सांस की बूंदों और संक्रमित व्यक्ति के साथ व्यक्तिगत संपर्क से फैलता है, क्योंकि व्यक्ति पहले लक्षण दिखाए जाने तक लगभग २-१४ दिनों का समय लगता है। सार्वजनिक स्थान पर किसी भी वस्तु को छूने के बाद चेहरे, नाक, मुंह, हाथों से न छुएं सामाजिक दूरी बनाए रखें और सड़कों पर घूमने और समूहों में इकट्ठा होने से बचें, जहां भी इस वायरस का प्रकोप हो उससे दूर रहकर इस वायरस के प्रसार को रोकने का सबसे अच्छा तरीका है। घर से बहार किसी भी खुली सतह को छूने से बचना और हाथों को अल्कोहल या साबन से बार बार धोना चाहिए गलती से बहार न थूककर स्वच्छता को बनाए रखना तथा मास्क पहना इस वायरस के प्रसार को रोकने का सबसे अच्छा तरीका है यह संक्रमण श्वसन तंत्र से शरीर में प्रवेश करता है, संक्रमण की पुष्टि स्वेब टेस्ट से की जाती है, अबतक कोई कारगर टीका अस्तित्व में नहीं है पर कई तरह की भ्रांतियों में एक चिकन खाने से ये रोग होता है, इसके कोई प्रमाण नहीं है, W-H-O तथा स्वास्थ्य मंत्रालय भारत सरकार द्वारा समय समय पर दिये जा रहे सुझाओं का पालन कर जिसमें मुख्यतः लॉक डाउन का कड़ाई से पालन कर सरकार की मदद की जा सकती है।

निष्कर्ष :

इस अध्ययन की सीमाओं के भीतर यह स्पष्ट है कि अध्यान में सुझाये गये जागरूकता, सोशल डिस्टेंसिंग, रोग प्रतिरोधक क्षमता का विकास कर तथा उपुक्त सहायक चिकित्सा की मदद से, इस वायरस के प्रकोप से बचा जा सकता है। मुख्यतः

१) साबुन, अल्कोहल आधारित सैनिटाइजर से हाथ साफ रखा जाये २) छींकने या खांसने के दौरान नाक, मुंह को कवर करें मास्क या टिशू के साथ और हाथों को धोने और हाथों को साफ करने के तुरंत बाद इसे डिस्पोज करें। ३) रोगी को १४ दिन के लिए कोरींटाइन कर तथा सामाजिक दूरी बनाकर ४) सरकार द्वारा निर्धारित लॉकडाउन का कठोरता से पालन और समय समय पर डबल्यूएचओ तथा स्वास्थ्य मंत्रालय के सुझाए पर अमल कर निश्चित इस महामारी से बचा जा सकता है।

संदर्भ सूची:

1. World Health Organization (WHO) news
<https://news.un.org/hi/story/2020/04/1025002Important COVID-19 Guidelines by Health and Family Welfare Department govt. India> <http://pbhealth.gov.in/Coronaguidelines.html>
2. Important COVID-19 Guidelines by (ICMR) <https://www.icmr.gov.in/>
3. Indian Council of Medical Research, New Delhi
(ICMR)https://www.icmr.gov.in/pdf/covid/techdoc/EC_Guidance_COVID19_06052020.pdf
4. Mitchell EP. Corona Virus: Global Pandemic Causing World-Wide Shutdown. J Natl Med Assoc. 2020.
5. WHO Laboratory biosafety guidance related to coronavirus disease (COVID-19). Interim guidance 19 March 2020.
<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331138/WHO-WPE-GIH-2020.1-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
6. Clinical Trial Registry-India (CTRI), ICMR National Institute of Medical Statistics. Available from: <http://ctri.nic.in/Clinicaltrials/login.php>
7. Department of Health Research (DHR), MOHFW, Government of India, National Ethics Committee Registry for Biomedical and Health Research (NECRBHR). Available from <https://naitik.gov.in/DHR/Homepage>
8. World Health Organization Ethical standards for research during public health emergencies: distilling existing guidance to support COVID-19 R&D. 21st March 2020.
<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331507/WHO-RFH20.1-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
9. Amarasinghe A, Abdul-Cader MS, Nazir S, De Silva Senapathi U, van der Meer F, Cork SC, et al. Infectious bronchitis corona virus establishes productive infection in avian macrophages interfering with selected antimicrobial functions. PLoS One. 2017.
10. World Health Organization. (2016). Guidance for Managing Ethical Issues in Infectious Disease Outbreaks. <https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/250580/9789241549837-eng.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

डॉ. जयंत कुमार वी. रामटेके,
शारीरिक शिक्षा विभाग, एस. के.पोरवाल
महाविद्यालय, कामठी

कोरोनाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

डॉ.सिध्दार्थ हरिदास मेश्राम

गोषवारा:

कोविड-१९ या विषाणूमुळे संपूर्ण जगाच्या अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येत आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये विकसित व विकसनशील अशा प्रकारची विभागणी आहे. विकसित देशांमध्ये चीन, अमेरिका, इटली आणि स्पेन सारख्या देशांची अर्थव्यवस्था कोलमडून पडली आहे. या संकटाचा विकसित देशांवरील परिणाम बघता विकसनशील देशांवरील परिस्थितीची कल्पना येण्यास वेळ लागणार नाही. विशेषतः अनेक समस्याग्रस्त प्रश्न निर्मित भारतासारख्या देशाची तर स्थिती अतिशय गंभीर आहे. सामान्य माणसाचे तर जगणेच मुश्किल झाले आहे. या स्थितीमध्ये अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने अनेक उपयाधीन पावले उचलण्याची गरज आहे. या पेपर मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगाने सविस्तर विचार करण्यात आला आहे. यामध्ये वर्तमानकालीन स्थितीचा आढावा घेण्यात आला असून त्याच्या गंभीर परिणामाची माहिती देण्यात आली आहे. प्रस्तुत पेपर हा दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून दिलेल्या अंकाची नोंद ही परिवर्तनीय आहे. याचे कारण कोरोना विषाणूचा प्रभाव अजून संपलेला नाही. ह्या परिणामाची दखल शासन सवर्तोपरी घेत आहे.

बिजशब्द: जागतिक आर्थिक परिणाम, भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्रास्ताविक:

सध्याच्या वर्तमान परिस्थितीमध्ये संपूर्ण जगाला वेठीस धरलेल्या कोरोना-१९ या विषाणूच्या वाढत्या प्रभावाने राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, आणि आर्थिक यासारख्या सर्वच क्षेत्रावर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे दिसून येते. कोरोना हे जगाच्या इतिहासातील आता पर्यंतचे सर्वात मोठे संकट आहे. ज्यामध्ये सुरळीत चालू असलेले सगळे व्यवहार बंद करावे लागले आहेत. कदाचित पृथ्वीच्या इतिहासात यापेक्षा जास्त मोठी उलथापालथ घडवून आणणारी संकटे येऊन गेलेली असतील, पण मानवजातीच्या लिखित इतिहासात दोन जागतिक महायुद्ध वगळता असे मोठे संकट आलेले नव्हते, किंबहुना दुस-या महायुद्धापेक्षाही हे संकट कित्येक पटीने मोठे आहे, कारण ते पृथ्वीवर सर्व व्यापी आहे. त्याने आता अर्थव्यवस्थेवर घाला घातला असून त्याचे काय दुष्परिणाम होतील याची कल्पनाही आपण न केलेली बरी.

आतापर्यंत या विषाणूमुळे झालेल्या आजाराने व्यक्तीच्या मृत्यूची संख्या ही लाखोच्या वर जाऊन पोहचली आहे. तरीही हे दुष्टचक्र थांबलेले नाही. टाळेबंदी सारखा अखेरचा उपाय वापरूनही कोरोनाचे रुग्ण वाढत असल्याने जागतिक आरोग्य संघटना आणि इतरही जागतिक संस्थानी यापुढे हात टेकले आहे. भारतासह अमेरिका, इटली स्पेन, युरोप आणि इतरही छोटे, मोठे देश या संकटापुढे हतबल झाल्याचे केविलवाणे चित्र आहे. औषध किंवा लस सापडली तरच या विषाणूच्या संक्रमण व संकटापासून जगाची सुटका होऊ शकते, तोपर्यंत टाळेबंदीचा वापर करण्याशिवाय पर्याय नाही. यामुळे अर्थव्यवस्था धोक्यात आलेली आहे. याचा परिणाम केवळ भारतीय अर्थव्यवस्थेलाच नाही तर जागतिक अर्थव्यवस्थाही यामुळे कोलमडून पडल्याचे चिन्ह आपणास पहावयास मिळत आहे. परिणामी, बेरोजगारी, आणि भूखमारी यांचे संकट जगभरा मध्ये येईल, ज्याची तीव्रता या विषाणूच्या संकटापेक्षा ही कैक पटीने असू शकते असे जागतिक आरोग्य संघटनेचे म्हणणे आहे. कोरोना मुळे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक संकट आलेले आहे तरी सर्व साधारणपणे चालू आर्थिक वर्षात जागतिक स्तरावर आर्थिक स्थितीत सुधारणा होईल अशी आशाही ओ.इ. सी.डी.ने व्यक्त केली आहे. मात्र प्रादुर्भाव असाच एकेका खंडात होत राहिला, तर जगाचा आर्थिक विकास

दर मंदावनार असल्याचे आर्गनायजेशन फॉर इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंटचे स्प्रिंकलर जनरल यांनी म्हटले आहे. यांचे परिणाम दीर्घकाळ भोगावे लागले तर हा वृद्धि दर आणखी खाली येत १.५ टक्के राहील अशीही भीती अनेक संघटनांनी व्यक्त केली आहे.

कोरोना विषाणूचा उद्रेक झाल्यानंतर गेल्या काही दिवसांमध्ये शेअर बाजार कोसळला अशा बातम्या तुम्ही ऐकल्या असतील पण अर्थव्यवस्थाही फक्त शेअर बाजार, गुंतवणूकदार यापुढी मर्यादित आहे का? अर्थव्यवस्था ही फक्त याच गोष्टीवर अवलंबून नसून आपल्याकडे जो किराणा येतो, भाज्या येतात, दूध येणे, वाहतूक, एकंदरीत जीवनावश्यक अशा सर्व घटकांवर अर्थव्यवस्था अवलंबून असते.

भारत हा विकसनशील देश आहे. कोरोना या विषाणूमुळे इतर देशांप्रमाणे अवलंबलेल्या टाळेबंदीमुळे भारताच्या समग्र अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम झाला आहे. भारतात बहुसंख्य लोक रोजंदारीवर काम करतात. हजारो मजूर स्थलांतर करत आहे. त्याच्या रोजंदारीवर किंवा नोकरीवर टांगती तलवार आलेली आहे. या विषाणू मुळे छोटे मोठे कारखाने बंद झाले आहेत. पुरवठासाखळी तुटली आहे. सिनेमागृह बंद झालीत. दुकाने, मॉल बंद झाली. आय.पी.एल. सारख्या स्पर्धा अनिश्चित काळासाठी पुढे गेल्या, इतकेंच काय तर सर्व धार्मिक स्थळे बंद झालीत. म्हणजे पर्यायाने भारताच्या समग्र अर्थव्यवस्थेवर कोरोनाचे गंभीर परिणाम दिसून येत आहे.

भारताचा २०२० मध्ये विकास दर ५.३ टक्के राहिल असं भाकीत मुडीज या संस्थेने केले होते. पण आता त्यांनी सांगितले आहे भारताचा विकास दर २.५ टक्के इतका राहील. मुडीज ही क्रेडिट रेटिंग संस्था आहे, एखाद्या देशाची आर्थिक प्रगती कशी राहील आणि त्या आधारावर त्या देशाची किंवा एखाद्या संस्थेची बाजारात पत किती राहील याचे नामांकन मुडीज करते. भारताचा विकास दर कमी राहील याचं नामांकन मुडीजच नव्हे तर भारताचे माजी प्रमुख सांख्यिकी तज्ज्ञ प्रणव सेन यांनीही भाकीत केले आहे की, भारताचा विकास दर ३ टक्क्यांहून कमीच राहील. काही महिन्यांसाठी अर्थव्यवस्था खिळखिळी राहिली किंवा सातत्याने विकास दरात घसरण होत असेल तर त्याला मंदी म्हणतात. हीच स्थिती जर बराच काळ टिकली आणि विकास दर नकारात्मक झाला तर महामंदी असें म्हणतात. या सर्व बाबींचा सर्वांगांने भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम होत आहे याचा सांगोपांग अभ्यास प्रस्तुत पेपरमध्ये करण्यात आला आहे.

जागतिक आर्थिक परिणाम :

जगातील बलाढ्य अर्थव्यवस्था असलेल्या देशांमध्ये कोरोना—१९ या विषाणूने थैमान घातले आणि जणु काही मनुष्याच्या जगण्यावरच मूळातून परिणाम झाला. कोरोना संकटाच्या दूरगामी परिणामामुळे जागतिकीकरनाला एक मोठा धक्का बसलेला आहे. जागतिकीकरनामुळे प्रत्येक देशाचे इतर देशांवरील परावलंबित्व मोठ्याप्रमाणात वाढलेले आहे आता या परावलंबित्वाची झळ विकसित आणि विकसनशील देशांना बसल्यामुळे रिशेअरिंग चा विचार नव्याने सुरू झाला आहे. कोरोना विषाणूचा मानवी जीवनावर होणा—या परिणामसह विविध देशांवरील आर्थिक परिणाम विश्लेषित करण्यासारखे आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेत चीनची भूमिका अतिशय महत्त्वाची आहे. चीन मधील ६० टक्के उत्पादन निर्यात प्रधान आहे जगभरात आर्थिक उत्पादनाच्या बाबतीत चीनचा दुसरा क्रमांक लागतो. या वर्षात चीनच्या आर्थिक वाढीत ०.५ ते १ प्रतिशतने घट संभवली आहे.

तर अमेरिका जगातील सर्वात शक्तिशाली महासत्ता असलेल्या देशाची अर्थव्यवस्था जाने. ते फ्रेब्रु. मध्ये मंद गतीने धावत होती. त्यात तेल बाजारातील घटत्या किंमतीचा फटका बसलेल्या शेल तेलाचे उत्पादन करणा—या सुमारे १२० अब्ज डॉलरचे कर्ज डोक्यावर असलेल्या कंपन्या बंद करण्याची वेळ आली. त्याचप्रमाणे इटलीच्या अर्थव्यवस्थेवर या विषाणू चा मोठा प्रभाव पडला आहे. टाळेबंदीमुळे पर्यटन,

आणि निर्यात क्षेत्रात मध्ये मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होऊन मंदीचे सावट निर्माण झालेले आहे. त्यामुळे इटलीच्या विकास दरामध्ये १.२ प्रतिशत घट होण्याची संभाव्यता तेथील तज्ज्ञांनी वर्तवली आहे. कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे टाळेबंदी केल्याने सगळ्या जगाची ५३ टक्के अर्थव्यवस्था स्तब्ध झाली आहे. हॉटेल, विमान सेवा, संबंधी क्षेत्रातील उद्योगांनी आपल्या कामगारांना घरी बसविले आहे.

आय.एम.एफ.च्या म्हणण्यानुसार गेल्या १०० वर्षांतील ही आर्थिक क्षेत्रातील सगळ्यात मोठी मंदी असणार आहे. जगभरातील सर्व वित्तीय बाजार कोसळत आहे. अनेक उद्योगाची चाके कायमस्वरूपी थांबली आहे. सारं समाज जीवन ठप्प झालं आहे. काही वित्तीय तज्ज्ञ असे मानू लागले आहे की, वित्तीय बाजार वारंवार कोसळल्यामुळे विविध चलनाच्या दरातही घसरण होत असल्याचे दिसून येते. रुचिर शर्मा सारख्या अनेक तज्ज्ञांचे असे मत आहे की, ही कोरोना महामारी जर लवकर आटोक्यात आली नाही तर २००८ मध्ये जी मंदी आली होती तशी मंदी येऊ शकेल. आणि पुढे तर १९२९ मध्ये आलेल्या महामंदी सारखे प्रश्न निर्माण होईल.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम :

सध्या कोरोनामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती अत्यंत बिकट झाली आहे. १३० कोटी लोकसंख्या असलेल्या भारतात या महासंकटाने जनजीवन विस्कळीत केले आहे. या शिवाय कोरोना विषाणूच्या प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी लागू केलेल्या टाळेबंदीमुळे देशांतर्गत अवलंबून असलेले लहान मोठे उद्योग ठप्प झाले आहे. हे वर्तमान काळातील संकट खूपच वेगळे आहे. कारण त्यात भीती, चिंता, व अस्थिरता निर्माण झाली आहे. मालाचे उत्पादन आणि पुरवठा आणि वितरणाची साखळी पूर्णपणे विस्कळीत झाली आहे. कारण अत्यावश्यक सेवा वगळता सर्वच कामे ठप्प झालेले आहे. आजच्या कोरोना या संकटामुळे अनेक क्षेत्र प्रभावित झालेले आहे, त्यात तयार माल आणि उपकरणांच्या किंवा वाहनांच्या सुट्या भागांची निर्मिती करणारे उद्योग तसेच विकेंद्रिकृत उत्पादन प्रकियेबरोबर जेथे अनेक बाबतीत उपकरणांच्या सुट्या भागांचे उत्पादन मूळ प्रकल्पामध्ये घेता येत नाही. तसेच सुट्या भागांचा पुरवठा ठप्प होणे, या बाबी संपूर्ण साखळी मोडून टाकू शकतात. अशा प्रकारच्या अडथळ्यांमुळे आंतरराष्ट्रीय कराराचा भंग होऊ शकतो तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारात कंपन्या काळ्या यादीत टाकण्याच्या जोखमीचाही समावेश आहे. कोरोना या संकटामुळे मोठ्या प्रमाणावर सुरुवातीच्या टप्प्यातच वास्तविक आणि संभाव्य नोक—या गमावण्याची आकडेवारी भीतीदायक आहे. विशेषतः त्याचा तात्काळ परिणाम उत्पादन निर्मिती क्षेत्रावरच नव्हे तर हॉटेल, उद्योगासह, वाहतूक, पर्यटन, शिक्षणावर, झाला आहे.

प्राथमिक क्षेत्र:

शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. आपल्या देशाची लोकसंख्या ६८ ते ७० टक्के शेतीवर अवलंबून आहे. गेल्या काही दिवसांपासून कोरोना या विषाणू प्रादुर्भावाला रोखण्यासाठी देशात लागू झालेल्या टाळेबंदीचा संपूर्ण भारतीय अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम झाला आहे. ज्याचे पोट हातावर आहे, अश्या लोकांच्या हालअपेष्टांना पारावर उरलेला नाही. देशात सर्वाधिक रोजगार शेती क्षेत्राशी निगडित आहे. हातातोंडाशी आलेले रब्बी पिक काढणीला आलेले असतांना या टाळेबंदीमुळे मजूर मिळेनासे झाले. तसेच पिक काढणीत उपयोगाला येणारी यंत्रे मिळेनाशी झाली. त्यामुळे सर्व व्यवहार ठप्प झाले आहे. मालवाहतूक ठप्प झाली. लोकांच्या हालचालींवर बंदी आल्यामुळे फळे, भाजीपाला, फुले, यासारख्या नाशिवंत पिकांचे उत्पादन तोट्यात गेले आहे. त्यांच्या मालाला बाजारभाव मिळत नसल्यामुळे त्यांना आपला माल कवडीमोल भावाने विकावा लागतो. याचा परिणाम सामान्य जनतेला भोगावा लागत आहे.

त्याचप्रमाणे शेतीला पूरक व्यवसाय म्हणून भारतात पशुपालन व दुग्ध व्यवसायाला अधिक महत्त्व आहे.परंतु या टाळेबंदीमुळे दुधाच्या मागणी व पुरवठ्यावर प्रचंड परिणाम झालेला आहे. दुधाच्या बाबतीत अमुल या कंपनीने नमूद केले आहे की, भारतभर ३६ लाख शेतकऱ्यांक—याकडून दुधाची खरेदी सुरू आहे संपूर्ण भारतभर दररोज १.५० लाख लिटर दुधाचे वितरण सुरू आहे परंतु टाळेबंदीचा काळ जसजसा वाढत जाईल तसतसा अमुलच्या दुधाची मागणी कमी होण्याची अपेक्षा आहे, असे अमूलचे आर.एस.सोधी यांनी एका मुलाखतीत सांगितले आहे.

मच्छीमाराची अवस्था काहीशी अशीच आहे. मार्च अखेर पासून मच्छीमारांनी मासेमारी साठी समुद्रात बोट धकलली नाही. आता माशाच्या प्रजनाचा काळ व मासेमारी हंगाम तोंडावर येऊन ठेपला असताना या टाळेबंदीमुळे सागर वाहतूक, व्यापार, व हालचालींवर निर्बंध आल्यामुळे मच्छीमारा समोर रोजगाराचा प्रश्न आवासाून उभा राहिला आहे. तसेच स्थानिक बाजारपेठेत माशांच्या मागणीत घट झाल्याने मच्छीमारांना न भूतो न भविष्यती अश्या परिस्थितीला सामोरे जावे लागत आहे. त्याचप्रमाणे वनोत्पादन, तेंदुपांने आणि मोहाची फुले गोळा करणे या सारख्या आदिवासी भागातील लोकांनाही स्थानिक बाजारपेठ मिळत नसल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर फटका बसला आहे

या विषाणूमुळे समाजातील प्रत्येक घटकांवर प्रतिकूल परिणाम होतांना दिसून येत आहे. भारताच्या एकूणच उत्पादन, उत्पादन क्षमता, रोजगार आणि लोकांच्या आरोग्यावर गंभीर परिणाम होईल, तसेच या संकटामुळे सध्याच्या काळात जगभरातील तंत्रज्ञान, पुरवठा साखळी, रोजगार आणि भांडवल क्षेत्रावर वाईट परिणाम झाला आहे. या साथीमुळे आपली सर्वात मोठी आर्थिक परीक्षा पाहिली जाणार आहे. आपल्या अर्थव्यवस्थेची ताकद आणि संकटाला तोंड देण्याची क्षमता यांचीही परीक्षा असेल असं मत रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे गव्हर्नर शक्तीकांत दास यांनी मांडले आहे.

द्वितीयक क्षेत्र:

कोरोना या विषाणूमुळे लादण्यात आलेल्या टाळेबंदीमुळे अनेक उद्योगांना फटका बसला असून हॉटेल, रिटेल, आणि त्याच्याशी संबंधित लहान मोठे उद्योग उध्वस्त झालेले आहे. या क्षेत्रातल्या जवळपास ४ कोटी कर्मचाऱ्यां—यावर बेरोजगारीची कु—हाड कोसळली आहे ही बातमी लोकमत या वृत्तपत्राने दिली आहे.

विशेषतः छोटे—मोठे उद्योग व कमकुवत उद्योग नष्ट होतांना दिसून येत आहे. त्यामुळे बँकांच्या भविष्यातील संपत्तीचा गुणवत्तेबद्दलचा अंदाज कमकुवत असल्याचे दर्शविते. तसेच आयात व निर्यात बंद होण्याच्या मार्गावर असल्यामुळे देशांची उत्पादन साखळी विस्कळीत होत आहे. भारताच्या निर्यातीत २५ प्रतिशत घट झाली असून ती अशीच होत राहिल्यास या सर्व निर्यातक वस्तूच्या किंमती वाढून महागाईच्या संकटांशी सामना करावा लागेल.

तृतीय क्षेत्र:

प्राथमिक आणि द्वितीय क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्या अदृश्य सेवांचा समावेश तृतीय क्षेत्रामध्ये होतो. सेवांच्या पुरवठ्यावर अर्थव्यवहार हा माणसाच्या उत्क्रांतीचा शेवटचा टप्पा आहे. सध्या स्थितीमध्ये सेवाक्षेत्राची व्याप्ती वाढलेली असून सर्वच क्षेत्र या क्षेत्राने काबीज केले आहे. परंतु या चालू वित्तीय वर्षामध्ये उदभवलेल्या कोरोना या विषाणूच्या प्रादुर्भावाचा या क्षेत्रावर मोठा परिणाम झाला आहे. शासनाने अवलंबलेल्या टाळेबंदीमुळे ,दळणवळण वितरक विषयकसेवा,बांधकाम, व स्थापत्य विषयक सेवा,शिक्षण, पर्यावरण, बँकिंग सेवा, वित्तीय पुरवठा, आरोग्य व सामाजिक सेवा, व वाहतूक विषयक सेवा या सारख्या सेवांवर मोठ्या प्रमाणावर प्रतिकूल परिणाम झाल्याचे दिसत आहे.

गेल्या तीन-चार दशकात देशाच्या आर्थिक-सामाजिक विकासात सेवाक्षेत्र हे जीवन रेखा ठरले असून त्यास अनन्य साधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. प्रत्येक देशाच्या अर्थ व्यवस्थेत उत्पादन, उत्पन्न, व रोजगार यात सेवा क्षेत्राचे महत्त्व लक्षणीय आहे. जागतिकीकरण, खुली अर्थव्यवस्था व स्पर्धा यामुळे या क्षेत्राची झपाट्याने वाढ झाली असली तरी मानव विरुद्ध कोरोना या विषाणूच्या लढाईत आपण सक्षम आहोत का? हा प्रश्न उद्भवत आहे म्हणूनच बिल गेट्स यांनी २०१५ म्हाटले होते की,

”जग अजूनही साथीचे रोग पसरविना—या विषाणूचा सामना करण्यासाठी तयार नाही“ कोरोना या विषाणूचा सामना करण्यासाठी शासनाने अवलंबलेल्या टाळेबंदी, जमावबंदी, वाहतूक बंदी, आंतरराष्ट्रीय विमान सेवा, रेल्वे सेवा, बस सेवा, राज्याच्या व जिल्हाच्या सीमा सील करून तसेच प्रार्थना स्थळे बंद केल्या मुळे सेवा क्षेत्राची फार मोठी हानी झाली आहे. जीवनावश्यक सेवा वगळता इतर बाबींवर याचा गंभीर परिणाम झाला आहे. मानवी जनजीवन विस्कळीत झाले आहे. कोरोना चा संसर्ग रोखण्यासाठी सेवापुरवठा करणा-यांना वस्तुपुरवठा करणा-या पेक्षाही वेगळ्या समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. उदा-वैद्यकीय सेवा देणारे कर्मचारी व पोलीस यंत्रणे वरील ताण वाढत आहे. कोरोना विषाणूचा प्रभाव भारतीय अर्थव्यवस्थेवर अधिक मोठ्या प्रमाणावर झाल्यामुळे सेवा क्षेत्रातील कर्मचा-यांच्या कामाचे तास कमी किंवा त्यांना वर्क फॉर्म होमची सुविधा दिली , तरी अर्थव्यवस्था केव्हा रुळावर येईल याचा अंदाज लावणे अशक्य आहे

सामाजिक, सांस्कृतिक व मानसिक परिणाम:

कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे हतबल झालेल्या शासनाने टाळेबंदीचा पर्याय निवडल्याने त्याचा समाज जीवनावर प्रतिकूल परिणाम झाला. माणूस हा समाजशील प्राणी आहे परंतु या रोगाचा संसर्ग हा संपर्कातून होत असल्यामुळे सामाजिक अंतर राखणे अगत्याचे असल्याने माणूस हा एकमेकांपासून दूर होत असल्याचे दिसून येत आहे. त्याचप्रमाणे समाजा मधील होणारे सण, उत्सव, लग्न सोहळे, यावरही बंधन आल्यामुळे समाज मन हेलवून गेले आहे. तसेच स्पोर्ट्स इंडस्ट्रीमधील क्रिकेट, फुटबॉल, या सारख्या खेळांच्या तारखा पुढे ढकलण्याने खेळप्रेमी तरुणाई वर त्याचा परिणाम झाला आहे. सांस्कृतिक कार्यक्रमावर बंदी असल्याने या कोरोना च्या काळात माणसाची मानसिकता कशी असेल आणि ती सांभाळणे किती गरजेचे आहे हे प्रकर्षाने दिसून येते. त्यामुळे अनेक मानसिक आरोग्य विषयक प्रश्न निर्माण झाले आहेत? पर्यायाने या सर्व बाबींचा परिणाम व्यक्तीच्या दरडोई उत्पन्नावर व त्याच्या उत्पादन क्षमतेवर होत असल्याचे दिसून येत आहे.

शिक्षणावरील परिणाम:

कोरोनामुळे शिक्षण क्षेत्रात जगात जवळ दीडशे कोटी विद्यार्थ्यांवर याचा परिणाम झाला आहे. शाळा ,महाविद्यालये बंद झाली आहे आणि परीक्षाही ठप्प झाल्या आहेत. पुढच्या काळात शाळा व महाविद्यालयात न जाता, ई-बुक्स वाचणे आणि ई लर्निंगनेच अभ्यास करणे वाढवावे लागेल. पण भारतासारख्या ठिकाणी अजून तरी ई लर्निंगच्या वापरावर ब-याच मर्यादा आहेत. लहान मुलांवर याचा गंभीर परिणाम होणार आहे, परंतु येत्या काळात टेली वकिंग आणि व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग वाढण्याची शक्यता आहे. कोरोना नंतरच्या जगात टिकून राहण्यासाठी शिक्षण क्षेत्रातील सर्वांनीच आपली मानसिकता बदलणे गरजेचे आहे असे मत डॉ. भालचंद्र मुणगेकर यांनी व्यक्त केले आहे.

कोरोनाचा परिणाम जागतिक अर्थव्यवस्थेवर होणार असून त्याची मोठी किंमत भारतासारख्या विकसनशील देशाला मोजावी लागणार आहे. विकास दरात ऐतिहासिक घसरण होणार असून बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणावर वाढणार आहे. अशा काळात नोकरीच्या मागे न लागता विद्यार्थी स्वतःच्या कुवतीनुसार छोटे-मोठे उद्योग

करून अर्थार्जन करू शकतील असे सामर्थ्य विद्यापीठांना विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करावे लागेल. प्राध्यापकांनी केवळ ग्रंथालयात बसून अभ्यासक्रम न ठरवता औद्योगिक क्षेत्रातील लोकांच्या काय अपेक्षा आहेत याचाही विचार केला पाहिजे. कोरोनाच्या या संकटात संशोधनाचे महत्त्व अधोरेखित झाले आहे. संशोधनात मानवी समूहांचे अस्तित्व टिकविण्याचे सामर्थ्य असले पाहिजे. संशोधन हा विद्यापीठाचा आत्मा आहे असे आपण आजवर म्हणत होतो. परंतु समाजाचे प्राण वाचविण्याचे काम संशोधनातून झाले पाहिजे व ही काळाची गरज आहे असे मत भारती विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ. शिवाजीराव कदम यांनी व्यक्त केले आहे.

निष्कर्ष:

वर्तमान परिस्थितीत देशाच्या अर्थ व्यवस्थेवर आणि जन सामन्यावर असणारे कोरोना चे संकट अत्यंत बिकट आहे. या कोविड-१९ अर्थात कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकांवर खोलवर परिणाम झालेला आहे. भारतासह जगभरातील अनेक भागात माणसांच्या हालचाली, साधनसामुग्री, वाहतूक, आदी सर्वच क्षेत्रात एक प्रकारे लकवाच मारला आहे.

या विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी टाळेबंदीसारखा पर्याय निवडल्यामुळे अर्थ व्यवस्थेचे आणि जनसामान्यांचे आर्थिक चक्र कोलमडले आहे. या कोरोनाच्या काळात जलद गतीने वैद्यकीय व्यवस्था, आपत्ती रचना, यांचे बळकटीदार, सक्षमीकरण, करण्यासाठी आणि त्याची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी गंभीरतेने प्रयत्न व्हायला पाहिजे होते. काही प्रमाणात ते झाले सुद्धा. परंतु टाळेबंदी हा कोरोनाचा सामना करण्याचा किंवा प्रादुर्भाव रोखण्याचा तात्पुरता उपाय आहे. त्यालाच एकमेव उपाय समजून केवळ त्या दिशेने पावले उचलणे उद्याच्या अराजकतेला आमंत्रण देणारे ठरू शकते.

अर्थतज्ज्ञ जेम्स मिडवे यांच्या मते, कोरोनाची तुलना आपण एखाद्या युद्धाशी करीत असलो तरी युद्धकाळात अर्थव्यवस्थेची जी रणनीती असते ती आजच्या परिस्थितीत वापरता येत नाही. युद्धकाळात मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेतले जाते त्याला वॉरटाईम अर्थव्यवस्था म्हणतात. तर सध्या आपल्याला 'अँटी वॉरटाईम अर्थव्यवस्थेची गरज आहे. उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर कमी करायचं आहे. भविष्यात कुठल्याही साथीच्या रोगासमोर टिकाव धरायचा असेल तर आपल्याला अशी व्यवस्था निर्माण करावी लागेल जी लोकांच्या उपजीविकेवर परिणाम न करता उत्पादन कमी करू शकेल. अर्थव्यवस्था म्हणजे केवळ वस्तुंची खरेदी-विक्री नव्हे तर त्याला वेगळ्या मानसिकतेची गरज आहे. साधनसंपत्तीचा वापर करून जगण्यासाठी आवश्यक वस्तूंचं उत्पादन करणे, हा अर्थव्यवस्थेचा गाभा आहे.

संदर्भ सूची:

१. गोडबोले अच्युत, देशमुख दीपा (२०२०), कोरोना- कोविड-१९, कोरोना विशेषांक, पुरोगामी जनगर्जना, पुणे वर्ष-६, अंक-५, एप्रिल
२. गोडबोले अच्युत, देशमुख दीपा (२०२०), कोरोनाचे विश्व: कोरोनाचे मानवी जीवनावर होणारे तात्कालिक आणि दूरगामी परिणाम (उत्तरार्ध), साधना मासिक, ९ मे
३. देव एस.महेंद्र व सेनगुप्ता राजेश्वरी (२०२०), भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम, इंदिरा गांधी विकास व संशोधन संस्था, मुंबई
४. कामत मनोज (२०२०), कोरोनाचे आर्थिक परिणाम, दैनिक गोमंतक, १५ जुलै,

५. मिडवे जेम्स (२०२०), दी अँन्टी वारट्आईम इकोनोमी, ट्रीबुन मासिक, युनायटेड किंग्डम
६. मुणगेकर भालचंद्र (२०२०), कोरोनानंतरच्या जगात टिकून राहण्यासाठी मानसिकता बदल, दैनिक लोकमत, १० मे

डॉ.सिध्दार्थ हरिदास मेश्राम
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र विभाग)
सेठ केंसरीमल पोरवाल महाविद्यालय,
कामठी, नागपूर-४४१००१